

Vänbok till Åsa Bergenheim

Nick Dimitrievski, Stefan Olsson, Per-Ola Wiklander

NICK DIMITRIEVSKI

Jur. dr och lektor i finansrätt
Programledare för Rättsvetenskapliga programmet
2010 – 2013, studierektor för ämnet Rättsvetenskap/
Juridik 2014 – 2020.

STEFAN OLSSON

Professor i finansrätt
Prefekt för Avdelningen för Juridik 2009 – 2012,
ämnesföreläsare för ämnet Rättsvetenskap/Juridik
2013 – 2017 samt från 2018 och framåt.

PER-OLA WIKLANDER

Jur. dr och lektor i offentlig rätt
Wiklander var den förste att disputerat för att nå
juris doktorsexamen vid Karlstads universitet, den
28 september 2016. Avhandlingen heter Kommunal
redovisning – En rättsvetenskaplig studie, Karlstad
2016. Programledare för Juristprogrammet från 2019.

Vänbok till Åsa Bergenheim

Uppsatser i idéhistoria och rättsvetenskap

Nick Dimitrievski, Stefan Olsson, Per-Ola Wiklander

jure

Vänbok till Åsa Bergenheim - Uppsatser i idéhistoria och rättsvetenskap

Nick Dimitrievski, Stefan Olsson, Per-Ola Wiklander

urn:nbn:se:kau:diva-81694

ISSN 1403-8099

ISBN 978-91-7867-174-8 (tryck)

ISBN 978-91-7867-179-3 (pdf)

Rättsvetenskapliga studier vid Karlstads universitet nr 3

© Författarna

© Omslagsfoto: Maria Obed

Distribution:
Jure förlag AB
Artillerigatan 67
SE-114 45 STOCKHOLM
+46 8 662 00 83

Tryck: Universitetstryckeriet, Karlstad 2020

WWW.KAU.SE

Vänbok till Åsa Bergenheim

Till Rektorn

från

programledare, studierektor och ämnesföreträdare

Uppsatser i idéhistoria och rättsvetenskap

Vänboken är utgiven med ekonomiskt stöd av Emil Heijnes
Stiftelse för rättsvetenskaplig forskning.

Förord

Professor Åsa Bergenheim var rektor för Karlstads universitet under åren 2011 - 2017. Hon anlände till ett universitet där självförtroendet internt var kört i botten, den förra rektorn hade slutat i förtid innan mandatperioden var till ända och i en tid när de nyare och mindre universiteten var ifrågasatta från politiskt håll. När Åsa lämnade sin roll som rektor sex år senare hade bl.a. universitetet erhållit examensrätter för tre eftertraktade utbildningar, nämligen psykologexamen, examen på konstnärlig grund och juristexamen. Det är den sistnämnda examen som är orsaken till föreliggande vänbok.

Åsa Bergenheim var både initiativtagare och drivande i processen med att ta fram ansökan. När frågan första gången väcktes var det Rättsvetenskapliga kandidatprogrammet ganska nystartat och den första kullen studenter hade ännu inte gått igenom utbildningen. Det Rättsvetenskapliga magisteråret hade ännu inte startats. Det stod dock tidigt klart att ett eventuellt framtida Juristprogram i hög grad måste baseras på de befintliga Rättsvetenskapliga programmen. När rekrytering av nya krafter, i första hand professorer, tog fart under 2014 – 2015 inleddes dessa också i de pågående Rättsvetenskapliga programmen, och kunde därmed utforma dessa på ett sätt så att övergången till Juristprogrammet i många fall kunde ske utan större förändringar av existerande kurser.

Om vi backar till hösten 2013, då ett formellt uppdrag lämnades till Stefan Olsson att som intern processledare ansvara för att ta fram en ansökan om rättigheter att utfärda juristexamen, framstod det då som rimligt att denna process skulle ta ca. ett år. I slutänden kom dock den färdiga ansökan inte att skickas in förrän i maj 2016. Huvuddelen av tidsutdräkten var hänförlig till de långa handläggningstiderna vid rekrytering av personal. Under hela den tid som ansökningsprocessen pågick och tills det slutliga beslutet kommunicerades till universitetet av Universitetskanslerämbetet den 7 mars 2017 var Åsa aktiv och pådrivande och i högsta grad delaktig i hur den slutliga ansökan kom att utformas. Hennes erfarenheter från liknande processer i andra ämnen och även på andra lärosäten var av ovärderlig nytta.

Några av oss medarbetare vid ämnet Juridik, som varit delaktiga i arbetet med ansökningsprocessen och som varit verksamma som programledare, studierektor och ämnesföreträdare vill med denna bok hylla Åsa för det framgångsrika arbete hon bedrev som rektor vid Karlstads universitet. Tack Åsa!

Nick Dimitrievski

Stefan Olsson

Per-Ola Wiklander

Innehåll

FÖRORD	5
---------------------	----------

STEFAN OLSSON

RÄTTSVETENSKAPEN VID KARLSTADS UNIVERSITET	9
---	----------

1. INLEDNING	9
2. UNIVERSITETSFILIALEN	9
3. UTVECKLINGEN AV JURISTUTBILDNINGEN NATIONELLT	12
4. UPPBYGGNADSÅREN	13
5. STAGNATION.....	15
6. PROGRAMTANKEN.....	17
7. RÄTTSVETENSKAPLIGA PROGRAMMET.....	19
8. VÄGEN MOT JURISTPROGRAMMET.....	23
9. FORSKARUTBILDNING	27

NICK DIMITRIEVSKI

I ALEXANDERMYTENS NÄRVARO. EN BERÄTTELSE OM IDENTITET, MINNE OCH TOLERANS	29
--	-----------

INTRODUKTION OCH UPPLÄGG	29
IDENTITETER.....	39
ALEXANDERMYTENS SKAPANDE KRAFT	48
ALEXANDERMYTENS SPLITTRANDE KRAFT	65
ANTIKA MAKEDONIEN SOM RÄTTSSTAT – ETT KONTRAFAKTISKT SCENARIO AV MÅTTFULLHET	71
ANDLIG KRAFTSAMLING	77
MAKEDONIER FRÅN FÖRR OCH DAGENS NORDMAKEDONIER	85
NÅGOT OM NORDMAKEDONIENS HISTORISKA OCH KULTURELLA ARV SAMT ETT NORDISKT FÖRSLAG PÅ FÖRSONINGSARBETE	93
IDENTITETSMEKANISMENS RÄTTFÄRDIGA GRÄNSDRAGNING	100

STEFAN OLSSON

RELATIONEN MELLAN RÄTTSVETENSKAPLIGA TERMER OCH BEGREPP	109
--	------------

1. INLEDNING	109
1.1 Forskningsfrågan.....	109
1.2 Syftet	111
1.3 Ämnet	111

1.4 Forskningsfront och avgränsning	115
2. RÄTTSVETENSKAPLIG TERMBILDNING.....	117
2.1 Rättsvetenskapliga termer, begrepp och definitioner	117
2.2 Utarbetande av nya rättsvetenskapliga termer.....	125
2.4 Användning av rättsvetenskaplig terminologi	126
2.4 Användning av samhällsvetenskapliga begrepp i rättsvetenskapen	132
2.5 Sammanfattning	136
3 TERMINOLOGI	138
3.1 Terminologi som vetenskap.....	138
3.2 Terminologiska utgångspunkter	140
3.3 Lexikografi	150
3.4 Sammanfattande kommentarer	153
4 ETT PRAKTISKT EXEMPEL - FORDONSRÄTTSLIGA TERMER	155
4.1 Fordonsrättsliga hänvisningar	155
4.2 Indelning av motorfordon.....	156
4.3 Sammanfattande kommentarer	162
5 AVSLUTANDE KOMMENTARER	163

PER-OLA WIKLANDER

HANDLINGSOFFENTLIGHET INOM UNIVERSITETSVÄRLDEN	165
1. INLEDNING	165
2. PRINCIPEN OM HANDLINGSOFFENTLIGHET	166
3. REKVISITET MYNDIGHET.....	168
4. REKVISITET FÖRVARAD	170
5. REKVISITET INKOMMEN	172
6. REKVISITET UPPRÄTTAD	177
7. UTLÄMNANDEBESLUT OCH VISSA FRÅGOR RÖRANDE ÖVERPRÖVNING AV SÅDANA BESLUT	180
8. OLÄMPLIGT AGERANDE I LJUSET AV PRINCIPEN OM HANDLINGSOFFENTLIGHET	184
9. AVSLUTANDE KOMMENTARER.....	185

Rättsvetenskapen vid Karlstads universitet

1. Inledning

När dessa rader skrivs är det nästan exakt femtio år sedan de första rättsvetenskapliga kurserna hölls vid den dåvarande universitetsfilialen i Karlstad. Efter dessa femtio år har nu universitetet välkomnat den fjärde kullen av studenter på Juristprogrammet. Syftet med detta bidrag är att översiktligt beskriva framväxten av det rättsvetenskapliga ämnet fram till att processen med att skapa Juristprogrammet initierades av universitetets dåvarande rektor professor Åsa Bergenheim. Många mer "mänskliga" femtioåringar än ett universitetsämne, skulle väl kunna notera en inledningsvis mycket brant utvecklingskurva, från spädbarn, småbarn, skolbarn och förhoppningsvis vuxen i tjugoårsåldern. Den mer grådaskiga tillvaron t.ex. mellan fyrtio och femtio år fyllda bjuder sällan på en liknande mänsklig progression. Det rättsvetenskapliga ämnet vid Karlstads universitet har snarast haft en motsatt utvecklingskurva, som länge hade en mycket svag lutning som vid knappt trettio år fyllda började peka svagt uppåt för att vid fyrtio år få en allt brantare lutning. Senare under Åsa Bergenheims period som rektor kom kurvan att bli som mest brant. Det skall också sägas att framställningen givetvis färgas av att undertecknad själv endast har egen erfarenhet av de senaste fjorton åren av ämnets historia. Vidare är inte heller avsikten att göra någon nostalgitripp till gångna epoker, utan snarast sätta in ämnet i sitt sammanhang, som en del i den ursprungliga universitetsfilialen och senare i Högskolan i Karlstad, och även som en del av det samlade rättsvetenskapliga/juridiska utbildningsfältet i Sverige.

2. Universitetsfilialen

En naturlig utgångspunkt för berättelsen om tillkomsten av Juristprogrammet vid Karlstads universitet är givetvis bildandet av embryot till universitetet i sig, nämligen universitetsfilialen i Karlstad 1967. Historiken kring universitetsfilialens tillkomst och utveckling till självständig högskola och sedermera universitet har redan beskrivits i flera verk och kommer i denna framställning endast att återges i den utsträckning

det är nödvändigt för att redogöra för det rättsvetenskapliga ämnets framväxt. Bo Hidén skriver i jubileumsskriften över högskolefilialen att det finns en ”romantisk koppling” mellan den första kursen i rättsvetenskap hösten 1968 och starten av det nya juristprogrammet hösten 2017.¹ Om kopplingen är romantisk eller inte får väl var och en bilda sig en egen uppfattning om, men jag kommer i alla fall att försöka ge min bild av utvecklingen från inrättandet av universitetsfilialen till dess att processen om ansökan om examensrätt för juristexamen påbörjades våren 2013.

Den svenska högre utbildningen, och även utbildningen inom rättsvetenskap/juridik, såg drastiskt annorlunda ut vid denna tidpunkt. Under århundraden hade de ”klassiska” universiteten i Lund och Uppsala varit landets enda lärosäten av denna dignitet. Högskolorna i Stockholm (1960) och Göteborg (1954) hade relativt nyligen blivit ”befordrade” till universitetsstatus.² Umeå universitet fick sin status 1965. Det förändrade samhället under efterkrigstiden, välfärdsstatens framväxt och de höga födelsetalen under 1940-talet ledde till ett politiskt krav på fler, och mer geografiskt spridda, utbildningsplatser. Efterfrågan på högre utbildning formligen exploderade under 1960-talet och de etablerade universiteten hade inga möjligheter att ta emot fler studenter. Efter utredningsarbete föreslogs att de etablerade universiteten skulle starta filialer i Karlstad, Linköping, Växjö och Örebro. Förslaget var dock kontroversiellt och det fanns ett motstånd mot filialtanken, som menade att filialerna inte skulle kunna upprätthålla en tillräcklig akademisk kvalitet.³

På Göteborgs universitets lott föll således att driva filialen i Karlstad. De första åren var verksamheten verkligen en filial i ordets bemärkelse och helt integrerad i moderinstitutionerna vid Göteborgs universitet. Kursutbudet var också inledningsvis spartanskt. Den ”propedeutiska”

¹ Hidén, Bo, Utbildningens utbud och uppbyggnad, i Universitetsfilialen i Karlstad 1967 – 1977, red. Olausson, Peter, Karlstad 2017, s. 129.

² Det skall dock nämnas att universitetsstatusen i dessa fall inte berodde på kvalitativa ställningstaganden, utan att lärosätena gick från huvudsakligen privat och kommunal finansiering till statlig, jfr Lindencrona, Gustaf, Steg mot en reformerad högskolelagstiftning, i En minnesskrift. Juridiska fakulteten i Stockholm 100 år, Stockholm 2007, s. 265.

³ Se vidare Schüllerqvist, Bengt, Varför fick Karlstad en universitetsfilial? Utbildningspolitik, bostadspolitik och samhällsförändring under 1950- och 60-tal, i Universitetsfilialen i Karlstad 1967 – 1977, red. Olausson, Peter, Karlstad 2017, s. 25 – 33.

kursen i juridik, dvs. föregångaren till Handelsrättslig/Juridisk översikt kurs och liknande introduktionskurser i rättsvetenskap, gavs första gången höstterminen 1968.

Utbildningen i juridik och rättsvetenskap såg även denna givetvis annorlunda ut vid landets dåvarande lärosäten jämfört med idag. De juridiska fakulteterna i Uppsala och Lund hade redan månghundraåriga traditioner.⁴ Den juridiska fakulteten vid Stockholms universitet och dess juristutbildning var i detta sammanhang relativt nybildad.⁵ Fakultetens verksamhet startade 1907. Vid Göteborgs universitet fanns ingen juridisk fakultet, utan den Rättsvetenskapliga institutionen var en del av Handelshögskolan.

Åren efter uppstarten av universitetsfilialen kännetecknades av en fortsatt studentexpansion, där kulmen nåddes 1970. I början av 1970-talet inträdde en ny fas när filialen fick en mer självständig organisation. Efter att filialen hade varit inhyst i olika lokaler centralt i Karlstad byggdes 1974 nya lokaler vid Kronoparken i utkanten av staden. Detta var ett tidens tecken, både ifråga om lokalisering och arkitektur. Men i jämförelse med t.ex. de likartade universitetsbyggnaderna i Linköping och Örebro ligger Karlstads universitet längst från städernas centrum.

Filialen var dock inte tänkt som ensam hyresgäst i de nya byggnaderna. Sedan 1842 fanns en lärarutbildning i Karlstad, som således gör anspråk på att vara den äldsta högre utbildningen i Värmland. Genom högskolereformen 1977 slogs filialen och lärarhögskolan ihop till Högskolan i Karlstad. Att ambitionsnivån med de nya lokalerna var förhållandevis begränsad framgår av ritningarna över de nya byggnaderna, där ämnena statskunskap och rättsvetenskap skulle dela på sju rum för lärare och administrativ personal.⁶

En folder från 1978 visar att ämnet nu hade en lärare, Sven-Axel Bergstrand, och två (!) kursadministratörer. Ett kursutbud med inriktning mot arbets-, beskattnings- handels- och marknadsrätt började nu ta form.

⁴ Den juridiska fakulteten i Lunds historia beskrivs av Modéer, Kjell-Åke, i Det förpliktande minnet. Juridiska fakulteten i Lund 1666 – 2016, Stockholm 2017.

⁵ Historiken kring den juridiska fakultetens tillkomst beskrivs av Peterson, Claes, Sandström, Marie, i Kloster eller bordell? Om tillkomsten av Stockholms juridiska fakultet, i En minneskrift. Juridiska fakulteten i Stockholm 100 år, Stockholm 2007, s. 14 – 77.

⁶ Furu, Monica, Wallin Victorin, Margareta, Byggnaderna och det estetiska uttrycket, s. 104.

3. Utvecklingen av juristutbildningen nationellt

Under senare delen av sjuttioalet kom den juridiska utbildningen i ett nationellt perspektiv att byggas ut. Det hade redan tidigare varit möjligt att efter att ha läst inledande kurser vid Göteborgs universitet komplettera dessa genom att läsa färdigt till juris kandidatexamen vid Lunds universitet. 1977 antogs för första gången studenter till Företags- och Förvaltningsjuridisk linje, FFJ, vid Göteborgs universitet. Utbildningen var upplagd så att de två första åren kunde avslutas med en Grundläggande RättsUtbildning, GRU. Det var också på FFJ-linjen som undertecknad påbörjade sina studier höstterminen 1986. Några år senare inrättades GRU även i Umeå. Från 1982 fanns FFJ-linjen även vid Umeå universitet.⁷ I grova drag kan FFJ-linjen beskrivas som ett stympat juristprogrammet, där innehållet huvudsakligen motsvarade de traditionella juristprogrammen, men där straff- och processrätt saknades. Hösten 1991 startade också juristlinjen vid båda dessa orter. Inledningsvis hade båda dessa linjer karaktären av ”påbyggda” FFJ-linjer, som kompletterats med kurser i straff- och processrätt.

Nästa steg i utvecklingen av den juridiska utbildningen i Sverige var inrättandet av Rättsvetenskapliga program i Luleå och Örebro i början av nittioalet. Programmen är treåriga kandidatprogram, och syns ursprungligen ha varit baserade på redan existerande, fristående kurser. Sedermera har programmen utvecklats mot en profil mot miljö rätt (Luleå) och internationell rätt (Örebro).

Strax efter att de båda rättsvetenskapliga programmen sjösatts tillkom ytterligare två program med rättsvetenskaplig profil, nämligen de affärsjuridiska programmen i Linköping och Jönköping. De båda programmen hade, i förhållande till ovan nämnda rättsvetenskapliga program, en tydligare struktur och utgjorde i någon mening en vidareutveckling av FFJ-konceptet, där ett visst inslag av kurser i företags- och nationalekonomi var obligatoriskt för alla studenter. Under 2013 fattades beslut om att avveckla programmet i Jönköping.

⁷ Se Israelsson, Ulf, Andersson, Anderz, Mannelqvist, Ruth, Juridiska institutionen 40 år. Från serviceenhet till juridisk institution, i Jubileumsskrift till Juridiska institutionen 40 år, Umeå 2017, s. 11.

4. Uppbyggnadsåren

När Högskolan i Karlstad etablerades tillhörde avdelningen Handelsrätt den Samhällsvetenskapliga institutionen. Som redan antytts gick utvecklingen av ämnet Rättsvetenskap tämligen långsamt. 1988 anställdes Björn Jennbacken som lärare i skatterätt, vilket innebar starten på uppbyggnaden av skatterätt som en specialitet i Karlstad. Några år senare anställdes Bengt Garpe, vars inriktning var arbetsrätt. Successivt byggdes således olika kompetenser upp inom ämnet. Dessa kompetenser formerades i fem olika ”spår”, som nu även innehöll fördjupningskurser, nämligen arbetsrätt, beskattningsrätt, handelsrätt, marknadsrätt och offentlig rätt. 1996 erhöll ämnet rätt att utfärda kandidatexamen i rättsvetenskap. En broschyr producerad runt 1998 ger intrycket av att det då verkade finnas en verksamhet i ordets bemärkelse på ett annat sätt än tidigare.

1999 blev Karlstads högskola universitet. Den nya universitetsstatusen påverkade dock inte ämnet i någon större utsträckning. Ämnet fortsatte att huvudsakligen vara en utbildningsanstalt. År 2000 blev Börje Leidhammar ämnets förste professor, men han var adjungerad till universitetet vid sidan av en huvudsysselsättning i privat sektor.

Åren runt millenniumskiftet omfattade verksamheten, som nu ingick i Institutionen för ekonomi, utöver den adjungerade professorn, sex lärare och ca 400 helårsstudieplatser, HST. Detta var en toppnotering, som inte kommit att på allvar överträffas förrän när terminen med kurser i straff- och processrätt på juristprogrammets andra år startade hösten 2018.

Det kursutbud som tog form under senare delen av nittioalet och åren efter millenniumskiftet baserades på den filosofie kandidatexamen i rättsvetenskap som hade inrättats 1996. För att få tillträde till denna kurs kunde studenterna följa ett av de fem ovan nämnda spåren. Inträdesproven var någon av introduktionskurserna HÖK, JÖK eller Rättskunskap I, RK I. Tre av spåren vände sig huvudsakligen till ekonomistudenter, nämligen beskattningsrätt, handelsrätt och marknadsrätt.⁸ Det arbetsrättsliga spåret var huvudsakligen avsett för studenter på programmet Personal och arbetsliv medan det offentlighetsrättsliga spå-

⁸ Dessa benämns på skissen nedan som ”M”, ”B” och ”H”.

ret var avsett för studenter i statsvetenskap. Utmärkande för kandida-
texamen i rättsvetenskap var också att det ingick obligatorisk praktik,
en ordning som har behållits i det nya juristprogrammet.

Den successiva uppbyggnaden av de fem spåren innebar givetvis en konsolidering av ämnets utbildningsutbud och ett steg i riktningen från att vara enbart ett stödämne till en egen identitet. Nackdelarna blev dock tydliga för den som kom in med ett utifrånperspektiv. Ämnet hade fortfarande inga egna studenter i egentlig mening, utan var helt beroende av att man lyckades locka studenter från andra ämnen att söka fördjupningskurserna. Den ovan återgivna planen över de fem spåren visade upp kurserna ur ämnets och lärarnas perspektiv, men knappast ur studenternas, vilka ju följde respektive program som de antagits till. Internt, t.ex. på ämnesmötena, betecknades alla dessa kurser som "fristående" kurser trots att en majoritet av studenterna följde olika utbildningsprogram och endast en mindre del verkligen sökt kurserna som enstaka kurser. Mycket lite diskussion fördes kring kursernas roll och placering inom respektive program. Kurserna sågs som "fristående" i jämförelse med det kursutbud som parallellt byggdes upp, men som avsåg obligatoriska programkurser, vilka endast kunde läsas av studenter antagna till det specifika programmet. Till dessa räknades kurser

inom fastighetsekonometriprogrammet och senare även socionomprogrammet.

2001 startade för första gången magisterprogram Skatterätt och ekonomi, som snarast var att se som ett fjärde år på ekonomiprogrammet för de studenter som önskade en inriktning mot skatterätt. Programmet blev snabbt ämnets "flaggskepp" och tog ursprungligen in uppemot trettio studenter per år. Ganska snabbt infann sig dock rekryteringsproblem och det var tidvis svårt att ens få ett tiotal studenter att gå igenom programmet årligen.

5. Stagnation

Höstterminen 2004 anställdes fyra nya medarbetare, varav två lektorer. Förutom undertecknad var det Ann-Christine Petterson Hjelm, med rättshistoria som specialitet, som blev ny lektor vid ämnet.

2006 erhöll ämnet, efter en ansökan utarbetad av Ann-Christine Petterson Hjelm, rätten att utfärda magisterexamen i rättsvetenskap. Detta innebar att studenter med en kandidatexamen i rättsvetenskap nu kunde läsa vidare mot en examen på det som idag benämns som avancerad nivå. Efterfrågan från studenternas sida visade sig dock vara mycket begränsad och antalet studenter inskränkte sig till ett fåtal per år.

Genom Sven-Axel Bergstrands försorg fick ämnet sin egen rättssal, i form av möbler från Norra Rådas tingsställe, tidigare häradsrätt. Donationen ledde till mediauppmärksamhet för ämnet, bl.a. från tv.

Under 2007 stärktes verksamheten med ytterligare professorer. Utöver Leidhammar, som av administrativa skäl nu betecknades som gästprofessor, rekryterades professor Lotta Vahlne Westerhäll, Handelshögskolan i Göteborg, och Joachim Heilmann, Leuphana Universitet, Lüneburg, som gästprofessorer. Vahlne Westerhälls inriktning var socialrätt, medan Heilmann var inriktad på arbetsrätt. Gästprofessorerna utnyttjades dock nästan uteslutande för undervisning och uppsatshandledning, och spelade ingen större roll i försöken att bygga upp en forskningsmiljö.

I april 2007 kom Högskoleverkets, HSV, utvärdering av landets jurist- och rättsvetenskapliga utbildningar.⁹ Rättsvetenskapen i Karlstad fick visserligen godkänt betyg av HSV. Ämnet hamnade dock nere i den absoluta botten divisionen, bland andra institutioner som saknade både egna program och egen forskarutbildning.¹⁰ Bedömarens utlåtande över verksamheten i Karlstad omfattade endast 4,5 sidor och till det positiva kan nämnas studentrepresentationen och praktiken på

⁹ Rapport 2007:18 R.

¹⁰ Övriga utbildningar som tillhörde denna kategori var kandidat- och magisterexamina vid de handelsrättsliga institutionerna i Lund och Uppsala, vilka hade en liknande utbildningsstruktur som Karlstad och som av förklarliga skäl inte gärna kunde driva program som konkurrerade med de juridiska fakulteterna vid samma lärosäten.

C-kursen. En del beska kanonader avfyrades dock som: ”Bedömargruppens intryck är att utbildningen i allt för stor utsträckning är regionalt inriktad och förankrad...”.¹¹

6. Programtanken

För min del avklingade entusiasmen för tillvaron i Karlstad definitivt under 2007. HSV:s rapport hade snarast övertydligt demonstrerat vad som redan borde vara känt. Rättsvetenskapen i Karlstad låg väldigt långt efter jämförbara lärosäten som Linköping, Luleå, Jönköping och Örebro. Det hade efter inrättandet av magisterexamen i rättsvetenskap höjts röster inom ämnet för att inrättande av forskarutbildning i rättsvetenskap borde vara nästa naturliga steg i utveckling av ämnet. Jag hade svårt att se behovet av en forskarutbildning för den verksamhet som då bedrevs i Karlstad. Något som också blivit uppenbart genom HSV:s rapport var att lärosäten som Linköping och Jönköping, som drev affärsjuridiska program, inte nödvändigtvis hade större utbildningsbudgetar än vad vi hade i Karlstad. Istället användes medlen i Linköping och Jönköping mer effektivt. För min del var uppfattningen att det var nödvändigt att gå mot ett program även i Karlstad.

Jag började successivt skissa på hur ett program skulle kunna se ut. Det var naturligt att de största inspirationskällorna var den FFJ-linjen i Göteborg, som jag själv hade läst en gång i tiden, och de båda affärsjuridiska programmen i Linköping och Jönköping, som sågs som framgångsrika på arbetsmarknaden. Eftersom vi i Karlstad de senaste åren hade byggt ut den offentlighetsrättsliga inriktningen och gav kurser i socialrätt kändes det dock som att ett renodlat affärsjuridiskt program inte skulle dra nytta av vår samlade kompetens. Istället blev förslaget ett *rättsvetenskapligt program med inriktning mot affärsjuridik eller offentlig rätt*. Vid ett ämnesmöte på Alsters herrgård i februari 2008 presenterade jag tre utkast till programstrukturer. Ett utkast innebar endast att de fristående kurserna inom de fem spåren skulle fogas samman i ett program. Ett annat förslag innebar att man skapade helt nya kurser, som till innehåll och kvalitet skulle motsvara kurser på de etablerade juristprogrammen. Det fanns också ett tredje förslag, ett slags

¹¹ Rapport 2007:18 R, s. 172.

mellanting som jag idag inte kommer ihåg exakt hur det såg ut. Till min glädje var övriga medarbetare mycket entusiastiska till det andra förslaget, innebärande att ett helt nytt program med helt nya programkurser behövde tas fram.

Det nya programmet utarbetades inom ramen för det som betecknas som generella examina, dvs. de redan existerande kandidat- och magisterexamina lades till grund för programmet. I enlighet med som kallas för *Bologna-modellen* blev det i praktiken två program, ett på kandidat- och ett på magisternivå. Detta var också den enda möjligheten att lokalt inrätta ett rättsvetenskapligt program. Förslaget till kandidatprogram motsvarade till stor del de tre första åren på de traditionella juristprogrammen, med den skillnaden att kurser i straff- och processrätt inte förekom. Istället valde studenterna mellan en inriktning mot affärsjuridik, med kurser i företagsekonomi samt marknads- och immaterialrätt, och offentlig rätt, med kurser i statsvetenskap, socialt arbete samt förvaltnings- och familjerätt. Eftersom ämnet nu hade ett administrativt "äktenskap" med psykologiämnet ingick också en grundkurs i detta ämne som obligatorisk kurs i programmet.

Av stor betydelse vid utarbetandet av det nya programmet var också HSV:s rapport från 2007, där verket talade sig varmt för inrättandet av en affärsjuridisk yrkesexamen, vid sidan av den traditionella juristexamen. En sådan examen finns sedan många år i Danmark och anses där varit mycket framgångsrik. Eftersom bedömargruppen rekommenderade införandet av en sådan examen i Sverige var det, som jag såg det, tänkbart att ett rättsvetenskapligt program, baserat på Bologna-modellen, på sikt kunde omvandlas till en sådan yrkesexamen.

Efter regeringsskiftet 2006 vände det politiska intresset åter mot de större universiteten. Det fanns krafter som önskade att de nya universiteten skulle bli av med sin status och återförvisas till att vara lokala högskolor. De nya vindarna kändes av inom organisationen och självförtroendet var lågt. Utvecklingskurvorna pekade under denna tid också åt fel håll. Efter 2004 sjunk universitetets ekonomiska omslutning, antalet studenter och personal minskade, antalet aktiva dokto-

randen minskade och den externa forskningsfinansieringen minskade.¹² Jämförelser gjordes ofta med Örebro universitet, som hade prestigefyllda yrkesutbildningar som psykolog- och juristutbildningen och på tredje försöket lyckades få den eftertraktade läkarutbildningen.

2009 togs initiativet från ämnet företagsekonomi att starta embryot till Handelshögskolan vid Karlstads universitet. Detta var ett initiativ från "golvet" som hade stor förankring från medarbetarna, och huvudsakligen en reaktion på det lokala ekonomiprogrammets svaga status nationellt. I dåvarande organisation fick Handelshögskolan endast status av en "virtuell" enhet, huvudsakligen avsedd för att marknadsföra ekonomiprogrammet. Inom juridiken var vi redan från början positivt inställda till den nya organisationen och snart marknadsfördes både program och kurser inom ramen för Handelshögskolan. Ungefär samtidigt avslutades samarbetet med psykologiämnet, och Juridik blev nu för första gången en egen avdelning med egen prefekt.

7. Rättsvetenskapliga programmet

Det var under 2009 som vi fick den slutliga signalen från universitetsledningen att börja bygga upp det Rättsvetenskapliga programmet, vilket för undertecknad ledde till ett intensivt arbete med att ta fram utbildnings- och kursplaner. Det rättsvetenskapliga kandidatprogrammet inrättades genom beslut av fakultetsnämnden 2009-05-14, med planerad start höstterminen 2010. *Rättsvetenskapligt magisterprogram* inrättades 2010-11-19, med start höstterminen 2013. Av administrativa skäl kom dock programmet att utformas som tre separata magisterprogram, i *affärsjuridik*, *offentlig rätt* och *skatterätt*.

Det nya rättsvetenskapliga programmet erhöll dock inga direkta resurstillskott, bortsett från marknadsföringsstöd. Planen var att programmet till större delen skulle finansieras genom nedläggning av kurser eller kurstillfällen för kurser som gavs två gånger om året. Den ursprungliga tanken var att större delen av det kursutbud som fanns avseende fristående kurser skulle finnas kvar. Verkligheten gjorde sig dock påmind. Ekonomiprogrammet hade i historiskt jämförelse sett få

¹² Se tabeller i Eriksson, Margaretha, Appendix – Universitetet 10 år i siffror, i Henckel, Boel, Att bygga ett universitet, Karlstad 2009, s. 123 – 130.

studenter vid denna tid, vilket påverkade även våra kurser. Fördjupningskurserna i beskattnings- och handelsrätt avvecklade sig själva genom ett lågt söktryck. Spåret i marknadsrätt hade redan lagts ner för att finansiera inriktningen mot marknads- och immaterialrätt på det nya programmet. Genom detta inleddes en tendens där efterfrågan på rättsvetenskapliga kurser i andra utbildningsprogram successivt minskade, vilket ledde till att ytterligare kurser fick läggas ner. I efterhand går det att se denna process som ett led i universitetets ”professionalisering”, där statusutbildningar som t.ex. psykolog- och civilekonomprogram ersatte mer lösligt sammansatta program med rötterna i den gamla högskolan. Ganska snabbt blev därför det Rättsvetenskapliga programmet ämnets huvuduppgift och det övriga kursutbudet minskade i omfattning och betydelse.

En process inleddes för att rekrytera nya lärare till det nya programmet. Två nya lektorer i finansrätt, Mats Höglund och Nick Dimitrievski, förstärkte skatterättens roll som paradgren i Karlstad. Den sistnämnde blev också den förste programledaren för det Rättsvetenskapliga programmet, Ett intensivt arbete vidtog nu för att bygga upp nya kurser, där framförallt programledaren, men även undertecknad, tog ett stort och brett ansvar som kursansvariga för att planera och starta de nya kurser som ingick i programmet.

I fokus var under denna tid Högskoleverkets utvärdering av landets juristutbildningar, som publicerades i september 2012. Det nya rättsvetenskapliga programmet var inte föremål för utvärderingen, men magisterprogrammet i Skatterätt och ekonomi blev den första utbildningen vid universitetet som fick högsta betyg i Högskoleverkets granskning. Eftersom flera prestigeutbildningar vid universitetet fått underkänt betyg av verket var detta en stor framgång som stärkte ämnets status internt. Efter ytterligare några års programverksamhet var det också möjligt att generellt utvärdera det rättsvetenskapliga programmet. De generella studentundersökningar som vid denna tid utfördes av prof. Lars Haglund visade på goda omdömen från studenterna, särskilt i beaktande av att det var frågan om ett nystartat program.¹³

¹³ Se t.ex. Haglund, Lars, Utbildningar med nöjda studenter och nöjda alumner, Karlstad University Studies 2014:57.

De nya programstudenterna fick en god språklig utveckling den satsning på skrivträning som gjordes, t.ex. på den första terminen.¹⁴

Med en ny rektor följde också en ny organisationsreform. Under 2011 – 2012 utarbetades en ny organisation för Karlstads universitet, vilken avsågs sjösättas vid årsskiftet 2012/2013. De fyra existerande fakulteterna ersattes av två nya fakulteter. Den ena var en ”superfakultet” bestående av hela humanistiska och samhällsvetenskapliga områdena, medan den andra blev något mindre, bestående av naturvetenskapliga och tekniska ämnen, samt vårdvetenskap.¹⁵ De ämnesvisa avdelningarna skulle ersättas av institutioner, bestående av som utgångspunkt två till tre ämnen och med ca. 50 till 60 anställda. Nu var tiden inne för Handelshögskolan att gå från att vara en rent virtuell organisation till att bli en verklig organisatorisk enhet. Det var dock inte helt självklart hur denna institution skulle se ut. Med utgångspunkt i de riktlinjer som uppställts för den nya organisationen hade det företagsekonomiska ämnet självt fyllt upp kostymen för den nya institutionen. Men fler ämnen ingick ju i de program som hade omfattats av den virtuella organisationen. För oss i rättsvetenskapen fanns också en tydlig farhåga att en ny institution skulle komma att bestå av enbart företagsekonomi, nationalekonomi, statistik och rättsvetenskap, dvs. huvudämnet och stödämnena inom ekonomiprogrammet. I en sådan konstellation riskerade stödämnena att marginaliseras.

Efter en skrivelse från de dåvarande prefekterna för arbetsvetenskap, företagsekonomi, informatik/projektledning, nationalekonomi, rättsvetenskap och statistik inrättades Handelshögskolan som institution bestående av dessa ämnen. Institutionen blev därmed ungefär dubbelt så stor som de uppställda riktlinjerna.

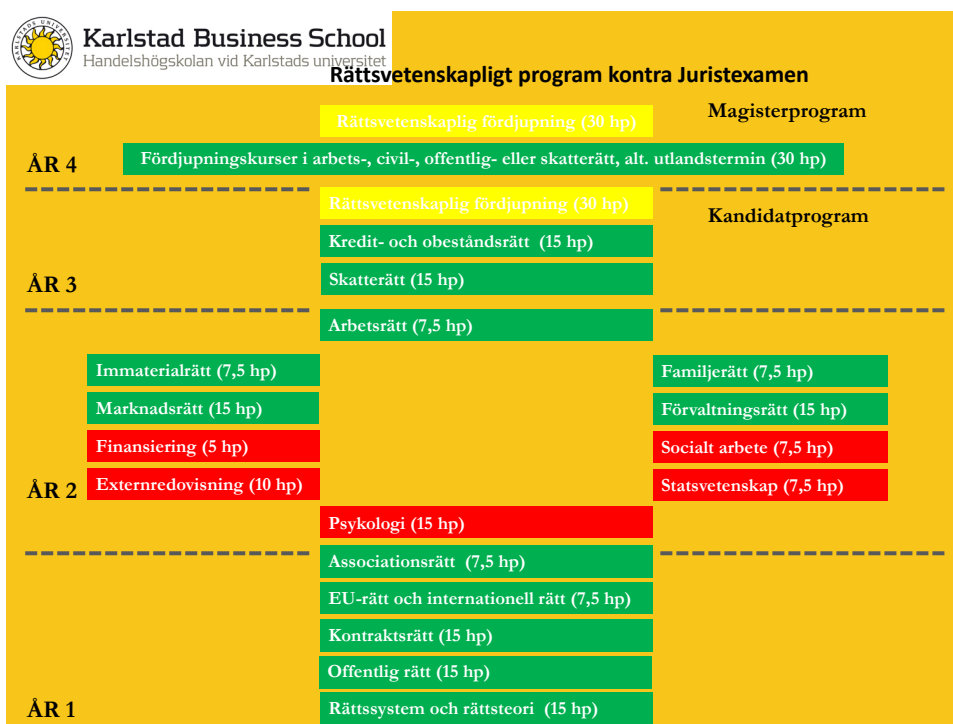
Hösten 2012 hölls ett ”brainstormingsmöte” i samband med ett av avdelningens ordinarie JUR-möten. Ett antal olika synpunkter framkom givetvis, men av intresse i detta sammanhang var då önskemål om mer långsiktiga strategiska mål, som t.ex. ett tvåårigt masterprogram som påbyggnad på det treåriga rättsvetenskapliga kandidatprogrammet. I detta läge var den första studentkullen på kandidatprogrammet

¹⁴ Se Dimitrievski, Nick, Akademiska för nybörjare – vägar till ett juridiskt skriftspråk i juridikutbildningen, JT 2013/14, s. 755 – 775.

¹⁵ Vidare inrättades en särskild lärarutbildningsnämnd med en egen dekan för lärarutbildningen.

fortfarande inte längre än sin nästa sista termin, och både programledare Nick Dimitrievski och undertecknad manade till försiktighet innan vi ens hade bemannat det rättsvetenskapliga magisteråret.

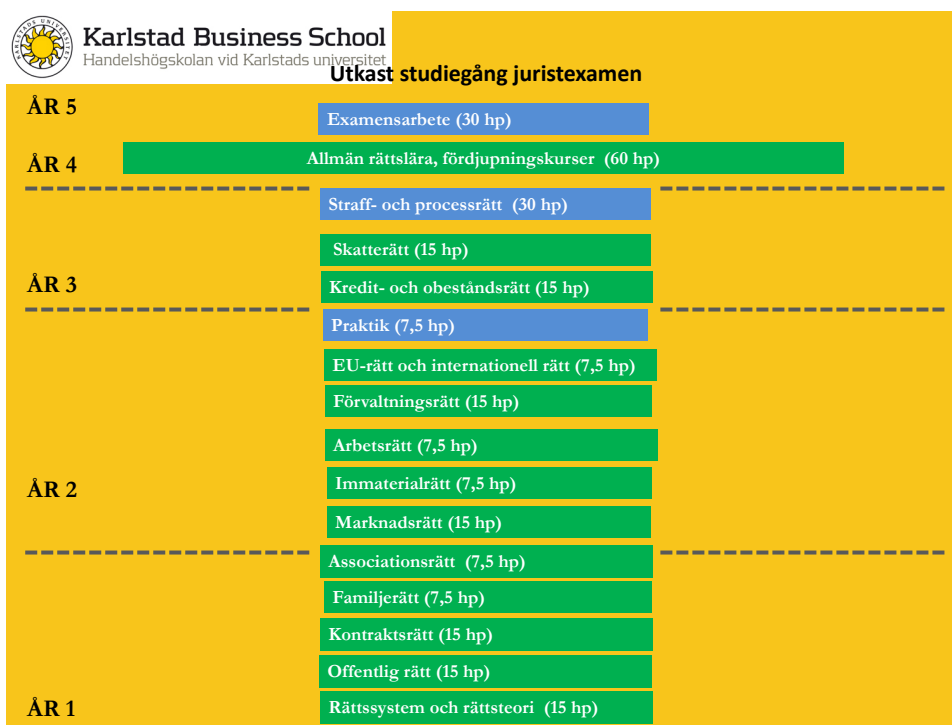
31 januari 2013 hölls det första JUR-mötet i ämnets nya roll som en del av institutionen Handelshögskolan. Vid detta möte diskuterades återigen ämnets framtida utveckling. Vi kunde nu konstatera att ingenting hade hänt med tanken på en affärsjuridisk yrkesexamen och att inget heller tydde på att en sådan skulle bli verklighet. En jämförelse gjordes mellan det rättsvetenskapliga programmet och juristexamen avseende vilka kurser som ingick i respektive examen. Tanken på juristexamen vid Karlstads universitet var dock vid denna tidpunkt en helt otänkbar tanke.

Sedan dröjde det bara ett par veckor in i februari 2013. Efter ett innebandypass på tisdag eftermiddag nämnde den nyblivne prefekten för Handelshögskolan Berndt Andersson att rektorn hade börjat prata om "det där med juristexamen". I mina öron var det för första gången som frågan om juristprogram vid Karlstads universitet på allvar lyftes. Och där började ett nytt kapitel i ämnets historia, som fortfarande pågår...

8. Vägen mot juristprogrammet

Våren 2013 var den första kullen av studenter på det rättsvetenskapliga kandidatprogrammet inne på sin sista termin. Samtidigt pågick förberedelser inför uppstarten av det rättsvetenskapliga magisterprogrammet samma höst. Inledningsvis framstod det, åtminstone för under-tecknad, som oklart hur pass allvarliga tankarna på ett juristprogram var. Snart var det emellertid uppenbart att det fanns en sådan ambition hos universitetsledningen. Våren avslutades med ett möte med rektorn (2013-05-20), där förutsättningarna för inrättande av juristprogrammet diskuterades. Vid detta möte visade jag bl.a. upp bilden nedan, som exempel på hur ett juristprogram, huvudsakligen baserat på existerande kurser, kunde komma att se ut.

Under hösten konkretiserades frågan om juristprogram till ett uppdrag från fakulteten att ta fram en ansökan till Universitetskanslerämbetet, UKÄ, som vid denna tid hade övertagit delar av HSV:s arbetsuppgifter. En allmän utbildningsöversyn hade genomförts på fakulteten och som en del av denna beslutade fakultetens dekan 2013-09-09 att ge prefekten för Handelshögskolan i uppdrag att ta fram en ansökan om juristexamen. Samtidigt utsågs undertecknad till intern processledare. Med stöd av beslutet utsågs senare prof. Lotta Vahlne Westerhäll, Göteborgs

universitet still extern processledare, i första hand en rådgivare och ett "bollplank" i arbetet med ansökan. I beslutet angavs också att ansökan skulle vara klar 2014-11-15, vilket visade sig bli en mycket from förhoppning.

För att arbeta med ansökan tillsattes en arbetsgrupp, bestående av undertecknad, ämneskoordinatören (motsvarande studierektor) Andreas Prochazka, programledaren för rättsvetenskapliga programmet Nick Dimitrievski, lärarrepresentanten Germaine Hillerström samt studievägledaren Christina Snell. Det var förhållandevis enkelt att arbeta med att ta fram styrdokument. Men det var redan inledningsvis uppenbart att den helt avgörande utmaningen var i vilken utsträckning det var möjligt att rekrytera meriterade och etablerade lärare till ämnet. Vid mötet med rektor i maj 2013 drogs slutsatsen att en förutsättning för en framgångsrik ansökan också var att en forskarutbildning inrättades. För att uppfylla de interna krav som universitetet ställde för att inrätta en forskarutbildning behövdes bl.a. ytterligare en professor eller docent.

Detta mål såg inledningsvis ut att bli svårt att uppfylla. Inventeringar av befintlig personal vid andra lärosäten, som kunde tänkas flytta till Karlstad, gav inte någon positiv bild. Med inspiration från hur liknande situationer hade lösts vid andra ämnen på universitetet beslutade rektorn om ett s.k. professorspaket. Detta innebar att en professur under ett övergångsskede delvis finansierades med centrala medel, samtidigt som medel gavs för att delvis finansiera två doktorander. Genom paketet kunde en professor *kallas*, dvs. tillsättas utan ett utlysningförfarande.

Genom beslut av rektorn 2014-06-18 kunde Håkan Gustafsson, hittills verksam vid Göteborgs universitet, kallas som professor i allmän rättslära vid Karlstads universitet. Hösten 2014 utkristalliserades en arbetsgrupp, bestående av Gustafsson, ämnets studierektor Nick Dimitrievski samt undertecknad. Det var först nu som processen med ansökan verkligen tog fart, när den enligt uppdraget egentligen skulle vara färdig. Genom veckovisa möten i gruppen kunde studiegången på det kommande programmet successivt mejslas fram. Rekryteringen av fler lärare och forskare gick dock fortsatt trögt. Inte förrän under våren 2015 kunde ytterligare två tjänster utlysas, efter att underhandskonversationer tagits med potentiella sökande.

Först utlystes en tjänst med inriktning mot finans-, internationell eller offentlig rätt, vilken besattes av Anders Hultqvist som professor i finansrätt. Längre fram på våren kom en intresseanmälan från Marie Karlsson Tuula, som kom att anställas som professor i civilrätt.

Efter professorsrekryteringarna fick arbetsprocessen en ny form, med en professorsgrupp bestående av fyra professorer, som förstärkta med studierektorn utgjorde en arbetsgrupp för ansökan.

Under det sista halvåret som arbetet med ansökan pågick tog rektor Åsa Bergenheim ett fastare grepp om processen och de erfarenheter hon hade med sig från tidigare ansökningar var avgörande för den slutliga utformningen av ansökan. När ansökan kunde undertecknas av rektor 2016-05-25 omfattade den 44 sidor, varav en del blanka, och var i det närmaste avskalad jämfört med tidigare utkast. Å andra sidan kompletterades ansökan med bilagor om inalles 398 sidor. Vi försökte få med alla dokument som på något sätt kunde stärka ansökan. Självklart utgjorde utkast till utbildningsplan och kursplaner en stor del av ansökan.

I september samma år fick universitetet per epost ett svar, med begäran om komplettering på ett antal punkter, bl.a. om detaljerad information om antal timmar och vilka lärare som skulle läggas ut på olika kurser. Nu började ett ekorrhjul snurra för oss i arbetsgruppen, som inte kom att avstanna förrän mer än ett halvår senare.

UKÄ hade utsett professorerna Mattias Dahlberg, Uppsala, och Titti Mattsson, Lund, som sakkunniga. Ett digitalt utfrågningsmöte med dessa planerades till den 19 oktober, då hörandegrupper bestående av universitetsledning, lärare, studenter och avnämare förväntades delta. Inför detta möte arrangerades ett genrep, där prof. Peter Melz, Stockholms universitet, tillsammans med prorektor Thomas Blom, spelade rollen av utfrågare. I oktober skickades också ett 18-sidigt svar på de frågor som UKÄ ställt en månad tidigare.

Det var pirriga veckor fram till den 13:e december, då UKÄ:s beslut kom.¹⁶ Hittills hade verket endast lämnat beslut i form av *beviljande* eller *avslag*, men nu användes för första gången *möjlighet till komplettering av ansökan*. De sakkunniga professorerna bedömde att univer-

¹⁶ Reg. nr. 42-403-16.

sitetets ansökan om tillstånd att utfärda juristexamen att sex av sju bedömningskriterier bedömdes som tillfredsställande. Det var endast lärarkompetensen som bedömdes som inte tillfredsställande.

Beslutet innebar att universitetet hade sex månader på att avhjälpa de utpekade bristerna, dvs. rekrytering av en lektor i immaterialrätt och en i familjerätt. Vidare rekommenderades att universitetet utlyste doktorandtjänster i process- och straffrätt snarast.

Sett till utgångsläget var givetvis beslutet en stor framgång. "Ambitionsnivån är hög och ansökan är stark" skrev bedömarna. Men alla visste att det skulle bli mycket tufft att genomföra rekrytering av två lektorstjänster på så kort tid, särskilt som givna kandidater saknades. I praktiken var tiden dessutom betydligt kortare, om målsättningen var att juristprogrammet skulle starta höstterminen 2017. Inte bara rekryteringarna behövde fullföljas och rapporteras till UKÄ för ett nytt beslut. Utbildnings- och kursplaner skulle antas, juristprogrammet inrättas, marknadsföring göras och programmet vara sökbart när höstens ansökningsomgång öppnades i mitten av mars.

Ett intensivt arbete påbörjades av arbetsgruppen, vilket ledde till en snabb utlysning av lektorstjänster. Trots en kort utlysning fick vi in sju kvalificerade ansökningar till de båda tjänsterna. Efter att externa sakkunniga bedömt de sökande i rekordfart kunde vi redovisa två rekryterade lektorer, Jonas Hellberg och Jane Stoll, samtidigt som ämnets första juris doktor Per-Ola Wiklander befordrades till universitetslektor.

2017-02-01 kunde universitetet lämna en komplettering av ansökan till UKÄ och däri redovisa de tre nya lektorerna samt två utlysta doktorandtjänster i process och straffrätt. Nu började återigen en pirrig tid av väntan på verkets reaktion. I början av mars varje år hålls *gymnasiedagar* vid Karlstads universitet. Vid planeringen inför 2017 års dagar var det ännu oklart vilket program, Rättsvetenskapliga programmet eller Juristprogrammet, som skulle hösten 2017. Vi fick beskedet att beslutet skulle tillkännages samma morgon som gymnasiedagarna startade.

Så kom då 2017-03-07 det efterlängtade och kortfattade beslutet från UKÄ att ge Karlstads universitet tillstånd att utfärda juristexamen. Beslutet fick inte offentliggöras förrän efter att UKÄ informerat regeringen, dvs. tidigast ca. kl. 9.15. Vid detta klockslag kunde jag skicka ett

mail till våra medarbetare och bifoga beslutet, samtidigt som universitetets kommunikatörer informerade det omgivande samhället. Samma dag fattade prorektor Thomas Blom om att inrätta Juristprogrammet vid universitetet samtidigt som det också fattades beslut om undantag för detta program från den tregradiga betygsskalan, som annars är standard för svenska högskoleutbildningar.

9. Forskarutbildning

Som ovan beskrivits uppfattades det som nödvändigt att en forskarutbildning inrättades för att ansökan skulle bli framgångsrik. Detta arbete hade dock redan påbörjats vid tiden för starten av ansökningsprocessen. Försöken att åtminstone få igång en egen doktorand leder tillbaka till början av 2000-talet och tiden innan jag själv kom till Karlstad. Sedan 2008 var en av ämnets adjunkter antagen som doktorand vid Göteborgs universitet. 2010 inleddes ett samarbete med Linköping och Örebro universitet, avseende gemensamma doktorandkurser och doktorandseminarier (*KÖL-samarbetet*). Karlstad hade till en början rollen som en ”sleeping partner”, då vi ännu inte hade någon egen forskarutbildning. 2011 antogs en medarbetare i Karlstad som doktorand i Örebro och under 2013 ytterligare en.

Sedan 2012 har regelbundna doktorandseminarier organiserats av de tre lärosätena, antingen utlokaliserade på konferensanläggningar, eller på universitetens campus.¹⁷ Tre forskarutbildningskurser ges för doktoranderna vid de tre lärosätena, om sammanlagt 30 högskolepoäng.¹⁸

I februari 2015 fattade fakultetsnämnden för Fakulteten för humaniora och samhällsvetenskap beslutet att inrätta forskarutbildning i juridik, med åtta ämnesinriktningar: *allmän rättslära, civilrätt, finansrätt, internationell rätt, miljö rätt, offentlig rätt, processrätt och straffrätt*. Efter inrättandet flyttades de tre doktoranderna antagna i Göteborg och Örebro över till vårt universitet. Hösten samma år tillsat-

¹⁷ Rimforsa 2012, Kilsbergen 2013, Älvkarleby 2014, Linköping 2015, Karlstad 2016, Örebro 2017, Linköping 2018 samt Karlstad 2020.

¹⁸ Vetenskapsteori för jurister, 7,5 hp, Rättsvetenskaplig teori och metod, 15 hp, Rättsvetenskaplig moralfilosofi och etik, 7,5 hp.

tes två doktorandtjänster i allmän rättslära, i enlighet med rektorspaketet med professuren i allmän rättslära. Som ovan beskrivits utlystes två doktorandtjänster i process- och straffrätt våren 2017. Av olika skäl kom de inte att besättas förrän inför vårterminen 2018. Under 2018 erhöles också externa forskningsmedel från Konkurrensverket, vilket medförde att ytterligare en adjunkt kunde antas som doktorand. Sammanlagt har således åtta personer antagits som doktorander sedan inrättandet av forskarutbildningen 2015.

Efter flera, redan aktiva, doktorander överflyttades till forskarutbildningen i Karlstad dröjde det inte längre än till i september 2016 som den första disputationen hölls. Det var ovan nämnde Per-Ola Wiklander som disputerade i offentlig rätt med avhandlingen *Kommunal redovisning*. I maj 2020 lades den andra avhandlingen fram, Sebastian Lindroos-Moll i civilrätt: *Värdering vid upprättande av kontrollbalansräkning*.

I skrivande stund är således sex doktorander verksamma vid ämnet. Under hösten 2020 har två doktorander hållit textseminarier (treårsseminarier), så det finns all anledning att se fram emot framtida disputationer och att de kommer att utgöra ett vanligare inslag i ämnets verksamhet än hittills.

I Alexandermytens närvaro. En berättelse om identitet, minne och tolerans

Nick Dimitrievski

Introduktion och upplägg¹⁹

Åsa Bergenheim, numera professor emerita i pedagogiskt arbete och idéhistoria vid Umeå universitet, var i sex år rektor vid Karlstads universitet. Ihärdigheten, framåtandan, kraften och energin är Åsas signum. Mig motiverade hon främst med sin starka person och karaktär som verkligen kan inta ett rum. Alltid tillgänglig, skarp och snabb samtidigt som hon fritt ur hjärtat kan tala om hur hon känner.

Att befinna sig i Åsas närhet är att ständigt bli utmanad. Jag kan minnas några tillfällen i livet när ens arbetsmoral drillats och formats av intressanta, men samtidigt oerhört krävande, karriärmässiga utmaningar. Ett sådant omfattande test på min arbetskapacitet utgör den möjlighet jag fick att, under Åsas ledning som rektor, vara med och arbeta fram samt starta juristprogrammet vid Karlstads universitet. Jag minns att jag i egenskap av studierektor för ämnet Juridik jobbade dygnet runt med budget- och kompetensfrågor, tjänsteplanering och professorsrekryteringar.

¹⁹ Denna essä är inte resultatet av ett ensamarbete. Gång efter annan har jag inte bara fått ställa mig på giganternas axlar, utan också interagerat med kunniga kollegor såväl inom mitt eget forskningsämne som inom andra vetenskapsområden. Ett särskilt stort tack vill jag rikta till Victor Ghica, professor i antik- och tidigkristen historia (MF vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn i Oslo), Mats G. Larsson, docent i arkeologi (Lunds universitet), Robert Pålsson, professor i finansrätt (Göteborgs universitet), Eric Bylander professor i processrätt (Uppsala universitet) och Magnus Larsson, jurist på Skatteverket. De har alla tagit sig tid att läsa hela mitt manus i olika skeden av skrivprocessen och stått ut med långa fotnoter att reagera på med ganska kort varsel. Victor, Mats, Robert, Eric och Magnus har bidragit med många kloka och konstruktivt kritiska synpunkter på textinnehållet samt förslag på språkförbättringar, frågor och idéer som jag tagit upp i essän. Ett tack riktas även till professor emeritus i rättshistoria Kjell Å Modéer (Lunds universitet), Anders Hultqvist, professor i finansrätt (Karlstads universitet), Stefan Olsson, professor i finansrätt (Karlstads universitet) och min fru Julia för kommentarer som hjälpt mig framåt i mina tankar.

Om jag idag tittar i backspegeln så kan jag ärligt talat inte svara på hur jag orkade med det; jag bara gjorde det. Genom att strikt prioritera, organisera och lösa problem. Genom ett personligt engagemang i alla för juristprogrammet nödvändiga rekryteringar och rekryteringsfrågor. Genom att skilja de viktiga uppgifterna från de oviktiga och sedan satsa allt tills uppdraget var slutfört.

I Åsas idéhistoriska författargärning har jag kunnat se hur genusvetenskap kombineras med religion i en rättshistorisk kontext. Ett exempel på det utgör Bergenheims bok om häxprocesserna, en undersökning som belyser kvinnlig utsatthet i stormaktstidens Sverige.²⁰ I sin forskning har hon som få andra lyckats fånga hur idéer och föreställningar om sexualitet, kvinnligt och manligt formulerats och omformulerats genom tiderna såsom exempelvis i artikeln ”Drömmen om frihet: om sexualitet, normalitet och kön under perioden 1950–80.”²¹ Det är fråga om ett mycket begränsat urval av texter jag tar upp, men de återspeglar den röda tråd som löper genom Bergenheims tänkande i form av en strävan att synliggöra hur exempelvis kön och identitet kopplar till maktstrukturer.

Syftet med den här framställningen är att undersöka vad som händer om man sätter individens öppenhet, sårbarhet och beroende av andra i centrum för ett identitetsskapande.²² Detta görs med utgångspunkt i min egen levnadsberättelse. Levnadsberättelse är, enkelt uttryckt, en berättelse som en människa – här jag – berättar om sitt liv eller valda delar av livet, och som visar hur människor skapar mening och identitet.²³

²⁰ Se vidare Bergenheim, *Den liderliga häxan: Häxhammaren och de svenska häxprocesserna*, 2020.

²¹ Bergenheim, *Drömmen om frihet: om sexualitet, normalitet och kön under perioden 1950–80*. I Lennerhed, *Från Sapfo till cyborg: Idéer om kön och sexualitet i historien*, 2014, s. 179–201.

²² För liknande angreppssätt rörande begreppet erkännande, se Fareld, *Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet*, 2008. Även Langmann har på ett liknande sätt behandlat frågan om pedagogiskt arbete utifrån toleransbegreppet. Se Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013.

²³ Se vidare i Johansson, *Narrativ teori och metod*, 2005, s. 23. En annan form av biografisk text som gestaltar minnen och erfarenheter är muntlig historia, eller *oral history*. Metoden är aktörsdriven och fokuserar på att lyfta fram sådana gruppbildningar som inte fått ta plats i samhället genom att utifrån ett kommunikativt perspektiv uppmärksamma relationen mellan

Identiteter kan inte som vissa skattejuridiska ord och begrepp kvantifieras, mätas eller beräknas.²⁴ Det biografiska är starkt normerat och normativt, vilket avsevärt skiljer sig från den juridiska positivismens postulat. Här finns inga ”objektivt verifierbara” sanningar.²⁵

Levnadsberättelsen möjliggör ett förhållande till det kollektiva minnet och kan visa hur olika historiska situationer skapat varierande förutsättningar för ett sådant berättande. Så skriver jag inte bara in mitt liv i den ”stora historien” samtidigt som historien tar form i mitt liv, utan skapar även ett sammanhängande förflutet som hänger ihop med livet i samtiden.²⁶

I essän blottläggs ett slags bildningsprocess som uppstår i samspelet mellan berättande och den identitetstriad som Petersson kallar ”identitetens föränderlighet, mångdimensionalitet, kontextbundenhet”.²⁷ Samtidigt som jag är medveten om att jag inte kan berätta allt och att det dessutom är möjligt att berätta på många olika sätt, tar jag fasta på Ricœurs paradigmatiska uppmaning att våga berätta min egen berättelse. I Ricœurs uppfordran ligger också ett enskilt ansvar att berätta

det som, enligt Thor, är ”muntligt” och ”skriftligt”. Thor menar att oral history har “[...] ett kritiskt perspektiv, som ifrågasätter den dominerande historieskrivningen och tolkningen av de traditionella källorna, men som också självkritiskt reflekterar över forskningens egna maktspel och därför betonar vikten av att föra tillbaka historien till källorna, dvs människorna.” Thor, Oral history – mer än en metod, Historisk tidskrift, 2001:121, s. 333–334. Se även Thor och Hansson, Muntlig historia i teori och praktik, 2015.

²⁴ Det akademiska intresset för att studera identitetsfrågor och dess drivkrafter väcktes på allvar under 1990-talet. En viktig orsak till det sena akademiska uppvaknandet är, enligt Petersson och Robertson, att identitetsstudier ställer krav på inspiration gällande teoretiska och metodologiska ansatser från en mängd olika forskningsdiscipliner såsom exempelvis statsvetenskap, sociologi, socialantropologi, etnologi, geografi, historia, psykologi och lingvistik. Se Petersson och Robertson, Inledning. I Petersson och Robertson (red.), Identitetsstudier i praktiken, 2003, s. 5 med hänvisningar till Özkirimli.

²⁵ Se vidare om hur juridiken får sitt innehåll av värden och värderingar i Pahlsson, Hunden klockan tre och fjorton. Rapport från juridikens tankevärld, 2005.

²⁶ Se Svensson, Det moderna varat som en biografisk presentation. I Marander-Eklund och Östman (red.), Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser, 2011, s. 23.

²⁷ Petersson, Intervjubaserade studier av kollektiva identiteter. I Petersson och Robertson (red.), Identitetsstudier i praktiken, 2003, s. 36.

på ett lättfattligt, godtagbart och pålitligt sätt.²⁸ Kristensson Ugglå, förtydligar villkoren på följande vis:

Det finns ingen Metod eller Modell som kan eliminera riskmomentet i denna operation. Istället är vi hänvisade till att handla på grundval av kritiskt reflekterande övertygelser – och att, på samma sätt som inom andra områden, ta ansvar för våra egna handlingar. Modellen för sådana ansvariga identitetsbildande processer som bygger på kritiskt reflekterade övertygelser är den historiska tiden som den utvecklar sig i spänningen mellan minne och glömska.²⁹

Dessa rader får i min framställning sin fulla innebörd i en fundamental operation: den *virtuella intervjun*. Den virtuella intervjun består av ett antal frågor, skrivna i kursiv stil, som jag ställer till mig själv.³⁰ Den virtuella intervjun förankrar levnadsberättelsen i en teoretisk, historisk och till viss del kontrafaktisk verklighet. Den virtuella intervjun styr även berättandet genom selektionen av händelser som väljs ut, i kombination med att dessa systematiseras logiskt, inom ramen för en narrativ ordning.³¹

Frågorna som jag ställer i essän bildar en handlingsram som svarar på framställningens syfte och fungerar, i det identitetsbildande arbetet, som ett "laboratorium" för tankeexperiment i mellanmänskligt handlande, förhandlande och omförhandlande. På detta sätt försöker jag skriva mig ner till identitetsmekanismens botten. Till det mellanmänskliga problematiska mötet och den tolererande individens roll för en levd, kännbar och förkroppsligad tolerans som oundvikligen kommer innebära en process utan rotfäste och fylld med smärta, men som också därför ger möjlighet till transformering av det egna identitetsprojektet.

Min text drivs på detta sätt av delvis samma ambition som Langmann beskriver i sin avhandling: "att bära främlingen inom sig utom

²⁸ Ricœur (Backelin), Minne, historia, glömska, 2005, s. 520.

²⁹ Kristensson Ugglå, Människan är inte en berättelse! Om identitet och narrativitet. I Marander-Eklund och Östman (red.), Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser, 2011, s. 82.

³⁰ Jfr Gowdy, Doesn't Hurt to Ask. Using the Power of Questions to Successfully Communicate, Connect and Persuade, 2020.

³¹ Jfr Kristensson Ugglå, Människan är inte en berättelse! Om identitet och narrativitet. I Marander-Eklund och Östman (red.), Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser, 2011, s. 76.

sig”.³² Langmanns udd är riktad mot toleransen som en pedagogisk-filosofisk fråga i undervisningen. Jag har inspirerats att använda Langmanns filosofiska resonemang om det ”problematiskt utmanande mötet” för att aktualisera frågan om tolerans i mitt identitetsprojekt, vilket jag betraktar som en process utan slut. Låt mig förtydliga genom att helt kort redogöra för essäns innehållsliga struktur.

I det inledande avsnittet står identitetstänkandet i fokus. I de två efterföljande avsnitten diskuterar jag det antika Makedonien och mytologiseringen av Alexander den store. Jag försöker spåra Alexandermytens grundläggande ”kraftkällor”. I sammanförandet av det territoriella, historiska och legendariska, mystiska eller nästan messianska, diskuteras attraktionskraften i Alexandermyten och dess betydelse för den nordmakedonska diasporans banala identitetstänkande.³³ Det är också mot denna bakgrund jag prövar på vilket sätt Sokrates teori om begär, odödlighet och evigt liv – redan under Alexander den stores regering – mynnar ut i ett politiskt rättfärdiggörande av vad som är ett gott liv för människan.³⁴ Till allt detta ska läggas att jag applicerar en kontrafaktisk tolkning av de historiska händelserna för att testa vad utfallet blivit om Alexander den store år 323 f.Kr. inte tågade till Babylon, utan återvände hem till Pella för att därifrån med ”måtta i allt” ägna sig åt byråkrati.

En del av de antika makedoniernas historia har rottrådar till Nya testamentet. Här är det delar av Apostlagärningarna som jag lyfter fram och diskuterar. I ett andra led kontrasterar jag dessa drag med frågan om religionens betydelse för det moderna nordmakedonska identitetsbygget. Här uppdagas även möjligheter och framtidsvägar för ett mer djupgående teologiskt samtal mellan öst och väst: mellan kristen evangelisk och ortodox tro.³⁵ Kan den ortodoxt kristna traditionen bidra

³² Se vidare Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, kapitel 6–7.

³³ Som exempel på studier där banalt och informellt identitetsskapande i vardagen analyserats, se Skey & Antonsich (red.), *Everyday nationhood: Theorising culture, identity and belonging after banal nationalism*, 2017.

³⁴ Jfr Hägglund, *Kronolibidinal läsning. Dekonstruktion och psykoanalys*, TFL 2007:3, s. 24–37 samt Björk, *Life Outside Life: The Politics of Immortality, 1914–1945*, 2018.

³⁵ Jfr Namli, *Och på en enda kyrka. Ortodox etik i ekumenisk dialog*, 2003.

med någon insikt kring de konventionella föreställningarna om modernitet och sekularisering i Sverige?

Genom att bearbeta och försöka förstå de egna känslorna som arbetet med det använda historiska materialet väcker förtydligar jag min självrannsakande position och återvänder till min grundfråga om identitetsprojektet.³⁶ Den linje jag följer genom essän synliggör på detta sätt, i all sin fragmentaritet, ett budskap om försoning. Det är ett tema lika aktuellt idag som för två tusen år sedan.

Jag diskuterar utifrån ett nordiskt perspektiv ett möjligt sätt att hitta en samsyn kring några av de viktigaste historiska frågorna mellan Nordmakedonien och dess grannländer. Jag skriver samtidigt fram det problematiskt utmanande mötets genealogi och rör mig, med hjälp av toleransbegreppet, i en riktning bort från en predestinerad identitet, till vad som närmast kan beskrivas som ett tolererande subjekt; på en och samma gång öppet, sårbart, beroende och föränderligt. Och det är just här som essän avslutas, i argumentationen för tolerans, tålmod och tillit.

Gång på gång har jag i arbetet med denna essä fascinerats över olika samband som jag tidigare inte anat. Hela tiden har jag stött på nya spännande böcker och uppslag som jag bara måste fördjupa mig i. Jag är således väl medveten om att ämnesvalet bidrar till att det blir lätt att dras in i detaljer på ett sådant sätt att läsaren riskerar missa helhetsbilden. Något bör därför sägas om min referensteknik och hur jag använder citat i denna essä.

Det har av flera skäl varit angeläget att göra fotnoten relativt utförlig.³⁷ Fotnoten har, i många fall, gett mig möjlighet att låta tankarna tänkas till slut.³⁸ Fotnoten kan också ses som ett uttryck för en medvetenhet kring kunskapsinhämtning om det förgångna där använt material blir skiktat två gånger; först genom den som skapat källan och sedan genom användaren av källan. Notapparaten ger på detta sätt ett uttryck för en kontinuerlig rörelse mellan källkritik och självkritik där

³⁶ Jfr Karlsson, Forskarens känslor i forskningsprocessen. Om föränderliga kategoriseringar i företags- och universitetsvärlden. I Marander-Eklund och Illman (red.), *Känslornas koreografi. Reflektioner kring känsla och förståelse i kulturforskning*, 2007, s. 104–118.

³⁷ Jfr Gustafsson, *Dissens. Om det rättsliga vetandet*, 2011.

³⁸ Se vidare om fotnotens ursprung, framväxt och utveckling som ett fundament för det kritiska förhållningssättet i Grafton, *Footnote. A Curious History*, 1998.

en berättelse utspelar sig på ytan i brödtexten,³⁹ och en annan gömmer sig undertill i fotnoterna.⁴⁰

Vad är syftet med konstruktionen? Varför ska en sådan ansträngning utföras av läsaren?

Essän öppnar sig mot läsaren från flera olika håll. Hen kan givetvis välja att ta sig igenom den löpande texten i ett svep eftersom essän står trygg i sig själv. Men, läsaren kan också frivilligt låta sig slungas ut ur bygget och in i fotnotens konkurrerande mikronarrativ. I detta gränsland kan hen vara ganska länge. Fotnoten säger att det är okej att ta en paus. Det är sant att många fotnoter är långa. Men, därifrån är det möjligt för läsaren att skarpere se de kunskapshorisonter och verklighetsförnimmelser hen tidigare kanske inte haft tillgång till. Fotnoten är på detta sätt tänkt att både avlasta och samtidigt bilda en struktur som förenar bildning och nyfikenhet med en tydlig önskan om att få läsaren att inte bara följa med på denna kunskapsresa – ledd och omhändertagen av mig – utan själv tänka vidare.

I ett antal fall används i essän något större citat för de närläsningar som görs. Olika skäl ligger bakom valet av detta arbetssätt såsom avsaknaden av genuina uppgörelser kring historieskrivningar mellan länder som gränsar till varandra på Balkan och historikernas roll i dessa processer,⁴¹ men även min juridiska forskningsbakgrund.⁴²

Ett betydelsefullt paradigim inom juridisk forskning är att rättsvetenskapare, normalt sett, inte ska driva samhällsintressen eller privata

³⁹ Se vidare om den källkritiska metoden i historievetenskapen i Ågren, Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning, *Historisk tidskrift*, 2005:2, s. 249–262. Se även Torstendahl, Källkritik, metod och vetenskap, *Historisk tidskrift*, 2005:2, s. 209–217.

⁴⁰ Enligt Håkansson är det Borges som först började använda fotnoter i skönlitterära framställningar, nämligen i novellsamlingen "Fiktionser" som gavs ut 1944. Med hjälp av noten kunde han mer eller mindre suddas ut gränsen mellan fakta och fantasi. Se Håkansson, Fotnotens återkomst, DN 2001-03-19. Hemsidan www.dn.se besöktes 2020-03-01. Se även Borges (Axelsson, Torres, Laserna och Wiking), *Fiktionser*, 1995. Som exempel på författare som använt fotnoten för att parallellt skriva om sina liv och den egna nationens historia kan nämnas Hemon och Díaz. Se Hemon (Gustafsson), *Frågan om Bruno*, 2000 samt Díaz (Hval), *Oscar Waos korta förunderliga liv*, 2009.

⁴¹ Se Blomqvist, De nationella berättelsernas kraft. Avsaknaden av genuina uppgörelser i Ungern och Rumänien och historikernas roll, *Historisk tidskrift*, 136:3, 2016, s. 441–471.

⁴² Se exempelvis vidare om rättsvetenskapens auktoritet och neutralitetsidealet i Dahlman, Neutralitet i juridisk forskning, 2006, s. 28–57.

rättspolitiska uppfattningar, utan uppnå förbättrad kunskap inom forskningsdisciplinen på ett relativt neutralt och objektiva sätt.⁴³ Dahlman viktar neutralitetsidealet i en juridisk argumentation som är öppen och präglas av måttfullhet och balans i värderingen av argument och motargument.⁴⁴ Avvägningar prövas stegvis vilket gör den egna bedömningen av argumenten allsidig, stringent och robust.⁴⁵

Essän är visserligen en personlig betraktelse över identitetsfrågor, men jag vill samtidigt göra upp med historien för att kunna försonas.

⁴³ Frågan om hur neutral man bör vara som forskare/rättsvetare är komplex. Pålsson noterar en tendens till metodologisk förskjutning bland yngre forskare i juridik som i stort sett fritt, " ... men med anspråk på vetenskaplighet tillåter sig att associera och dra paralleller till olika samhällsföreteelser, i syfte att förklara och inplacera rätten i det mänskliga tänkandet." Pålsson menar att en sådan positionering är riskabel eftersom den har en benägenhet att använda tolkningen i spekulativ snarare än i preciserande riktning. Den metodologiska tvektidighet som uppstår blir till en uttalad paradoxalitet i själva hjärtat av den juridiska argumentationen och vad rätt och rättssäkerhet kräver när rättsvetaren, på ett i princip litteraturvetenskapligt sätt, öppnar upp för nya och privata tolkningsmöjligheter. Se Pålsson, Kan juridiken lära av naturvetenskapen? I Bjuvberg och Monsenego (red.), Vänbok till Bertil Wilman, 2019, s. 272.

⁴⁴ Se vidare i Dahlman, Neutralitet i juridisk forskning, 2006, s. 60–80 samt s. 82–89.

⁴⁵ Både Peczenik och Dahlman anser att forskaren ska verka för rättvisa och påverka samhället i en god riktning, men de arbetar metodologiskt på olika sätt för att uppnå detta. De förespråkar inte det stränga neutralitetsidealet som bl.a. Rodhe tar ställning för. Hos Rodhe får nämligen värderingar inte förekomma i vetenskapen. Rättsvetaren ska nöja sig med att exempelvis förklara en regels innebörd, korrigera missuppfattningar och påtala eller fastslå oklarheter.

Rodhes strängt neutrala forskningsparadigm kan, enligt min mening, problematiseras i ett perspektiv när rätten "attackeras" och är på väg till att bli en "orätt". I ett sådant sammanhang ställs frågan om forskarens/rättsvetarens roll i samhället och hans deltagande i det offentliga samtalet på sin spets. Även nyttan med denna form av neutrala framställningar löper större risk att reduceras eller försvinner helt, eftersom undersökningarna kan användas som en auktoritet av personer med auktoritära politiska värderingar. Här är Modéers reflektion över den tyska historikerstriden på 1980-talet fullständigt giltig. När Modéer effektivt sammanfattar ett par decennier av rättshistorisk forskning om rättsförhållandena under det tredje riket, påminner han – med hjälp av det tyska historiska argumentet – att vi jurister endast har möjlighet att påverka den politiska situationen så länge vi lever i en demokrati eller under en uppbyggnadsperiod av rättsstatsvidriga och demokratifientliga åtgärder. Kampen om rätten är förlorad i den totalitära staten. Se Dahlman, Neutralitet i juridisk forskning, 2006, särskilt s. 83 och s. 85 samt Peczenik, Värdenihilism och den konstruktiva juridiken, Juridisk Tidskrift (JT), 1998/99, s. 462–490. Se Rodhe, Beskrivning – prognos – rekommendation. En trosbekännelse, JT 1996/97, s. 1–4. Se därefter Modéer, Det tredje riket inför rättshistorien. En litteraturoversikt, Svensk Juristtidning (SvJT), 1996, s. 118 ff. och Modéer, Det historiska argumentet i senmodern rättslig diskurs, SvJT 2009, s. 340–352.

Användningen av citat blir då för mig en sorts indirekt markering att jag egentligen inte drivs av politiska agendor eller avsikter i syfte att skapa opinion i historiska frågor. Det betyder dock inte att jag frånsäger mig ansvar från att delta i det offentliga demokratiska samtalet.⁴⁶

Citaten blir därmed, för mig, en plats att börja från. Citaten kan också förstås som ett sätt att skapa en möjlig mötesplats mellan ”sanningar” som kommer ”inifrån”, från den som skapat källan, och ”utifrån”, från användaren av källan – må det vara jag eller läsaren. Citaten

⁴⁶ Frågan om vilka sorts övervägda övertygelser som behöver tillkomma för att avgöra exakt när demokratin hotas genom attacker på rätten eller exempelvis av extrema rörelser och illiberala utvecklingstendenser är, enligt min mening, inte helt klarlagd. Demokratifientliga åtgärder tar sig inte in det demokratiska kretsloppet plötsligt, frontalt och i en sådan omfattning att fenomenet skulle kunna upptäckas och förhindras relativt omgående. Faktum är att de flesta av oss verkar fånga upp sådan odemokratisk internalisering i efterhand. Rättshistorisk forskning som – via dokumentation av den rättsliga förändringen genom Hitlers maktovertagande – försökt spåra domarkulturens inre mentalitetsförändringar har visat att sådana förvandlingar inte har en tydlig eller enkel ”igenkänningsfaktor”. Det handlar snarare om subtila förhållanden i domstolens inre kultur. Så här skriver Modéer om de iakttagelser Sebastian Haffner gör som referendarie i Kammergericht våren 1933: ”Haffner noterade hur den från början nästan omärkliga förändringen smög sig på och helt plötsligt hade förändrat domstolens inre kultur.”

Victor Klemperer – professor i romanska språk vid tekniska högskolan i Dresden – framförallt känd för sina undersökningar av Tredje rikets språk vittnar om liknande upplevelser: ”Men språket inte bara diktar och tänker för mig, det leder också min känsla, det styr hela mitt själsliv ju mer oförbehållsamt och omedvetet jag överlåter mig åt det. Och vad händer om det kultiverade språket består av giftiga ämnen eller har gjorts till bärare av gifter? Ord kan vara som mycket små arsenikdoser: de sväljs helt obemärkt, de tycks inte ha någon verkan men efter ett tag verkar giftet ändå.”

Mycket talar för att attacker på de demokratiska processerna i stor utsträckning bör begripliggöras i en språklig förändringskontext – vilken sker med mycket små, nästan osynliga steg – där den offentliga kommunikationsmodellen förgiftas successivt. Det är utifrån kraften av en sådan stegvis odemokratisk strukturomvandling – och i ljuset av människans väsen som en unik och problematisk varelse – som relationen mellan ett proaktivt konstitutionellt förhållningssätt och inskränkningar av den i grundlagen reglerade föreningsfriheten, enligt min mening, bör förstås. Se Modéer, Nordisk rättshistoria och den globala utmaningen – Avslutande kommentarer. Nordiska rättshistorikermötet, Oslo den 22–24 april 2015. Föredraget är publicerat på hemsidan under namnet ”Från Schlyters lustgård”. På hemsidan publiceras även debattinlägg och artiklar. Hemsidan <https://kjellamodeer.wordpress.com> besöktes 2020-03-21. Se därefter Klemperer, LTI. Tredje rikets språk. En filologs anteckningsbok, 2020, s. 45 samt Klemperer, Intill slutet vill jag vittna: dagböcker 1933–1945, 2:a uppl. 2020. Se även Snyder, Om tyrrani. Tjugo lärdomar från tjugonde århundradet, 2017 samt Bull och Jonsson Cornell, Föreningsfrihet och förbud mot rasistiska organisationer – några rättsliga iakttagelser och en rättspolitisk spaning, SvJT 2020, s. 515–533.

kan på detta sätt även ses vara del av ett kommunikationsideal som Kristensson Ugglå, med Karl Jaspers ord, kallar ”Kärlekskamp”, där man står klar att lämna ut sina främsta stridsredskap till motparten för att ”tillsammans strida för sanningen – och därmed ibland också strida mot sig själv.”⁴⁷

⁴⁷ Kristensson Ugglå, Vetenskapen behöver ta ett steg ut ur sig själv, SvD 2020-06-01. Hemsidan www.svd.se besöktes 2020-06-01. Se vidare om kärlekskampen som kommunikationsmedel i Kristensson Ugglå's avhandling, Kommunikation på bristningsgränsen. En studie i Paul Ricœurs projekt, 1994, särskilt s. 86–91.

Identiteter

Spegelbilden av ansiktet, den som tittar rakt mot dig med en blick som säger: ”Jag är du”. Vad betyder det förutom känslan av att existera? Är det precis här vi finner vår självidentitet börja ta form, om, och om, och om igen?

Knausgård fångar något av denna identitetsprocess i sin analys av självporträttet då han understryker människans möjlighet att se andra i sig själv.

Detta att se sig själv, bilden av sitt eget ansikte, som vi knyter så tätt till vår identitet, har en gång, för inte så många hundra år sedan, varit ett så gott som helt okänt fenomen. Sloterdijk förlöjligar Jacques Lacans teori om spegelstadiet i utvecklingen av det egna jaget, eftersom den åberopar en slags universell, transhistorisk giltighet, något som är vanskligt att ge den, med tanke på att speglar inte var allmänt förekommande förrän så sent som på artonhundratalet.⁴⁸

Och han skriver:

Detta innebär inte att människan i den spegellösa kulturen inte såg sig själv, bara att hon såg sig själv på helt andra ställen och på helt andra sätt, nämligen i den andres ansikte. Där fanns bekräftelsen, i det andra ansiktets olika svar och responser på det egna ansiktets närvaro. Identiteten var inte sluten om sig själv, utan till en hel annan grad relationell och öppen.⁴⁹

Rot och rötter är ord som återkommer till mig när jag tänker på frågan om identitet. Att slå rot, att ha rötter, att vara rotad, blir för mig en dubbelriktad process: att se sig själv i den andre.⁵⁰ Farelds avhandling ”Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet” är ett uttryck för en sådan filosofisk övertygelse. Att vara utom sig inom sig betyder ”att inte hasta förbi människans utsatthet för att nå fast mark, må det vara i form av en gemenskap, en kultur, ett

⁴⁸ Knausgård, Ett självporträtt i speglarnas tid, DN 2012-10-21. Hemsidan www.dn.se besöktes 2020-03-12.

⁴⁹ Knausgård, Ett självporträtt i speglarnas tid, DN 2012-10-21. Hemsidan www.dn.se besöktes 2020-03-12.

⁵⁰ Jfr Stridsberg, Inträddestal av Sara Stridsberg, 2016-12-20. Svenska Akademiens hemsida www.svenskaakademien.se besöktes 2020-02-03 samt Fareld, Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet, 2008, s. 176 ff.

ursprung eller ett slutmål.”⁵¹ Farelds tankemodell mynnar ut i en vidkännandets filosofi där människan blir till som individ med en identitet genom sin ”utsatthet”. En exponering som gör henne lika främmande för sig själv som känslig och därmed sårbar inför andra.⁵² På detta sätt handlar Farelds identitetsbekräftande handling även om att ”erkänna” förstått som att ”kännas vid”, ”vilja veta av”, ”stå för”, ”utstå” – ”erfarenheten av att man aldrig kan komma hem, eftersom hem är en plats där man egentligen aldrig har varit.”⁵³ Det originella i en människas tillblivelse framträder på detta sätt i det återkommande, i upprepningen: ”Vad som gör oss till oss själva är snarare villigheten att upprepa oss själva på nytt. Vi är inte förrän vi är på nytt, och på nytt, och på nytt.”⁵⁴

Kan du berätta något om din bakgrund?

Under större delen av min uppväxt bodde jag i en liten lägenhet på en gata uppkallad efter den stora svenska affärsmannen Axel Bergengren. Bergengren (1874–1946) anställdes tidigt i karriären som VD i sin fars firma Borås Wäfveri AB. Han tillhörde styrelserna för bl.a. Sveriges industriförbund och ASEA, var en skicklig förhandlare och ledande kommunalman i Borås.⁵⁵

De flesta av våra grannar var finnar, greker eller jugoslaver. I Titos Jugoslavien hade far svårt att hitta ett meningsfullt arbete. Därför arbetskraftsinvandrade han till Sverige i början av 1960-talet. Min mor hade ett arbete inom textilindustrin, men lämnade det för ett nytt i Sverige. Bergengrens Borås Wäfveri AB i det lilla västsvenska samhället Skene gav dem en relativt anspråkslös men regelbunden inkomst att bygga ett nytt liv, ett hopp om en bättre framtid. De var nöjda med det och försökte aldrig lägga något de själva inte lyckats med på mina späda axlar.

⁵¹ Fareld, Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet, 2008, s. 180.

⁵² Fareld, Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet, 2008, s. 189.

⁵³ Fareld, Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet, 2008, s. 181.

⁵⁴ Fareld, Att vara utom sig inom sig: Charles Taylor, erkännandet och Hegels aktualitet, 2008, s. 181 (kurs. i originalet).

⁵⁵ Svensk uppslagsbok, 2:a uppl. 1947.

Fars släkt som kommer från bergsbyn *Lisolaj* i forna Jugoslaviens Socialistiska Republik Makedonien, var till skillnad från mors merkantilistiska släkt enkla, uthålliga, envisa och naiva till sin natur. Far hade fött upp boskap och får och odlat frukt och grönsaker, älskade att vara utomhus och hatade att tvingas vara inomhus. Mors merkantilistiska och välbärgade släkt kommer från bergsbyarna *Sloeštica* och *Babino*. Mors familjenamn kan spåras tillbaka till byn *Jankovec* som ligger nära staden *Ohrid*. Mors familj var något mer sofistikerad än min fars. De handlade med jordbruksprodukter, transporterade passagerare och varor från by till by och drev värdshus. Mors och fars hembyar ligger nära staden *Bitola*, där de träffades och gifte sig.

Mina föräldrar hade inte en tydlig definierad plats på denna skala mellan det svenska och hemlandet. De stod med ena benet i det jugoslaviska diasporalivet i Sverige och det andra i luften.⁵⁶ Som så många andra jugoslaver av fars generation var han dessutom ”makedon”. I det socialistiska Jugoslavien försökte man nämligen skapa en identitetspolitik som erkände folkgruppernas skillnader utan att i alltför hög utsträckning integrera deras etniska subgruppstillhörighet i den slaviska unionen. Det sammanhållande kittet i den jugoslaviska gemenskapen var de ”broderliga banden” mellan folkgrupperna. Begreppen ”broderskap och enhet” utgjorde mycket av grunden i den politiska ledningens försök att utveckla en stark jugoslavisk socialistisk patriotism som utgick från den gode partisanhjältens kamp mot ockupanter under andra världskriget.⁵⁷

Begreppen ”broderskap och enhet” användes även i Sverige som paroller hos den jugoslaviska diasporan i olika mer eller mindre officiella sammanhang och politiska ritualer: det skulle bäras jugoslaviska

⁵⁶ Begreppet diaspora betyder förskingring och syftade ursprungligen på religiösa (kristna) grupper av människor som blev utspridda utanför det historiska hemlandet. Begreppet har utförligt diskuterats i ett modernt nationalstatsperspektiv av Nylund Skog. Se Nylund Skog, *Rörliga rötter. Intertextualitet och diaspora i en judinnas levnadsberättelse*. I Marander-Eklund och Östman (red.), *Biografiska betydelse. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, 2011, s. 112 f.

⁵⁷ Se Pejčovič, *Det förflutna är ett främmande land. Medierade minnen av Jugoslavien i postjugoslavisk dokumentärfilm*, 2019, s. 57. Se vidare om hur medborgarskapsbegreppet i Jugoslavien utvecklades, kultiverades, undernärdes och förtvinade i Štiks, *Nations and Citizens in Yugoslavia and the Post-Yugoslav States. One Hundred Years of Citizenship*, 2015, särskilt s. 37–133.

flaggor på scen, man skulle lära sig olika patriotiska texter och avlägga pionjärsed genom recitation i fullsatta auditorier. Jag minns att jag inte var särskilt bra på det. Många av meningarna som skulle massproduceras utantill var mig gåtfulla. En av mina favoritscener ur denna ”jugosfäriska” repertoar är när jag som barn bytte ut ord och meningar vid recitationen så att jag skulle förstå sammanhanget bättre, eller helt enkelt för att få meningen att ”fastna” lättare i mitt huvud. Skam! Skam och vanära, tyckte min jugoslaviska hemspråkslärare som höll till i kulisserna. Han fattade aldrig varför jag inte var något lydigt barn som stödde etablerade sociala och auktoritära ordningar.

Min far förstod sig inte riktigt på alla dessa ceremonier. Han tyckte i och för sig att kommunistpartiets ansträngningar att etablera en gemensam jugoslavisk identitet hade ett gott syfte i sitt försök att reducera potentiella konflikter mellan de slaviska folkgrupperna. Far avvek dock aldrig från det ”makedonska”.

Jugoslavien lyckades aldrig övertyga sina medborgare om att de delade en gemensam identitet. Det är svårt att veta varför.⁵⁸ Den gemensamma identitetens grundvärden skapade helt enkelt inte tillräcklig attraktionskraft.⁵⁹ Det har nog, enligt min mening, en hel del att

⁵⁸ Se Pejkoč, *Det förflutna är ett främmande land. Medierade minnen av Jugoslavien i postjugoslavisk dokumentärfilm*, 2019, s. 45–64 med hänvisningar. Pejkoč avhandling undersöker medierade minnesspår (filmpresentationer) av Jugoslavien och dess diktator Tito åren 1945–1980. Några intressanta frågeställningar som diskuteras i avhandlingen är vad dokumentära representationer av det forna Jugoslavien och Tito säger om dagens syn på det förflutna samt hur och varför vissa audiovisuella minnen gestaltas på olika sätt. Hans syfte är att bl.a. ”nyansera och kritiskt granska parallella minnesspår i en region som saknar en enhetlig syn på det förflutna.” Pejkoč, *Det förflutna är ett främmande land. Medierade minnen av Jugoslavien i postjugoslavisk dokumentärfilm*, 2019, s. 13.

⁵⁹ På ett analogt sätt aktualiserar Jugoslaviens sönderfall vad som står på spel i byggandet av den europeiska gemenskapen. I sin enklaste form kan den europeiska identitetsprocessen uttryckas genom två frågor: Kan gemenskapen byggas trots olikheterna? Har begreppet europeiskhet och dess grundvärden tillräcklig attraktionskraft för att skapa en sammanhållande identitet trots medlemsstaternas skillnader? Forskningsfrågor av det här slaget har diskuterats av bl.a. sociologen Zygmunt Bauman och han är i början av 2000-talet försiktigt positiv, om än inte naiv, när han försöker besvara dem med ett ”ja”. Se Bauman, *Europa: ett oavslutat äventyr*, 2005. Derrida är långt mer skeptisk när han i en utav sina sista offentliga framträdanden konstaterar att vi tillsammans behöver kämpa för Europa. Derridas manifest diskuterar idén om ett enat Europa med hjälp av motståndsbegreppet där författaren pläderar för något som närmast kan beskrivas som ett avantgardistiskt Europa: en motvikt till ett dysfunktionellt demokratiskt USA, auktoritärt Kina och teokratiskt Mellanöstern. Se vidare i Derrida, *A Europe of Hope, Epoché* (vol. 10), 2006, s. 407–412.

göra med det slaviska Balkanfolkets känsla av tillhörighet till lokalsamhällets identitetsgemenskap.⁶⁰

⁶⁰ De postsocialistiska länderna på västra Balkan har i mer än ett decennium upplevt en tillbakagång i demokratiutvecklingen. Medborgarnas attityder till demokratins existensberättigande som politisk styrform har förändrats. Vissa forskare förklarar denna tendens som en negativ effekt av EU:s politiska integrations- och utvidgningsprojekt.

Štiks – som bl.a. är professor i media- och kommunikationsvetenskap vid Belgrads universitet – påstår att postsocialistiska Europa aldrig blivit fullt ut delaktigt i EU. Köpenhamnskriterierna som de postsocialistiska länderna haft som rättesnöre i processen som ansökar- och kandidatland anses, i ett nationellt perspektiv, ha lett till ett kortsiktigt ekonomiskt, administrativt och politiskt reformarbete. Europatanken har dessutom inte haft samma innebörd för postsocialistiska delen av Europa som för övriga EU.

Štiks generaliserar grovt men fångar ändå något av denna innebörd när han förklarar att EU för tyskar har uppfattats som en förlängning av deras egna förbundsrepublik. För fransmän har unionssamarbetet skapat en arena där de kan få möjlighet att vara ledande i militära och kulturella frågor och för italienare har EU gett en strukturell stabilitet som de själva saknat. För det postsocialistiska Europa har däremot sådana visioner och berättelser fått konstrueras i efterhand. Štiks menar att EU i mångt och mycket använt erfarenheterna från återföreningsarbetet mellan Öst- och Västtyskland, *die Wende*, för att forma och utveckla Köpenhamnskriterierna som antogs 1993.

För Tyskland blev effekterna av *die Wende* synliga ganska kort efter återföreningen i form av ekonomisk stagnation och ökad arbetslöshet i de östra delarna av landet. I spåren av denna politiska utveckling följde emigration i större skala från öst till väst, vilket i sin tur ledde till depopulation i de östra delarna av Tyskland. Štiks hävdar att liknande erfarenheter nu görs i flera postsocialistiska länder i form av bl.a. ökad populism och nationalism, men även som nyfunnen längtan efter en stark ledare. När Štiks så avhandlar, om än översiktligt, lagstiftningsreformer som många postsocialistiska länder genomfört i syfte att uppfylla Köpenhamnskriterierna, kan han inte tolka det på annat sätt än att det skett på ett kontextfrånvänt sätt.

Intressant är förstås att i detta sammanhang notera att Teubner redan i slutet av 1990-talet – genom att just använda EU-rättslig lagstiftning (Direktiv 93/13/EEG om oskäliga villkor i konsumentavtal) – sätter ord på de rättsliga dilemman som kan uppstå när en främmande rättsregel eller rättsprincip, mer eller mindre kontextlöst, införs i nationell rätt. Han använder den komparativrättsliga metaforen *legal irritants* för att utveckla och sammanfatta diskussionen om vilka följdreaktioner som kan uppstå vid sådana rättsliga överföringar.

Štiks teoretiska reflektioner av hur ”yttre faktorer“ påverkat integrationsprocessen i många av de postsocialistiska länderna är i sig naturligtvis inte oväsentliga. Men denna spänningsfyllda innebörd av kandidat- och medlemsländernas förberedelse- eller efterarbete kan, enligt min mening, förstås långt mer flertydigt än vad Štiks ger sken av; såsom exempelvis i manifestationen av sådana *nationella (inre) faktorer* i form av korrupktion och brister i kravet på likhet inför lagen. Se vidare om auktoritära tendenser på västra Balkan i Bieber, *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*, 2019. Se därefter Štiks, *A Europe Too Far: The Myth of European Unification*, ROAR-Magazine, Issue 10, 2020. Hämtades från hemsidan <https://roarmag.org/essays/> 2020-08-20 samt Teubner, *Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences*. I *The Modern*

I Sverige var det annorlunda. Min far sympatiserade kanske inte så mycket med socialdemokraterna, men i själ och hjärta var han ett med statsministern Olof Palme. Så här berättade far som tyckte att Palme lyckats med bedriften att beskriva invandrarnas motiv att söka sig till Sverige, men även de krav som kunde ställas på dem: Jag vet vad det innebär att behöva muta diverse ”politruker” och statstjänstemän för att komma på tal för ett arbete. Det var inte bara det att jag avskydde allt sådant, det förkvävde mig. Att komma till Sverige handlade till stor del om arbetsmöjligheter, men även om en längtan efter en framtid med ett välfungerande välfärdssamhälle, där jag bidrog med mitt och staten med sitt.

Som barn minns jag att fars tålmodiga förklaring till hur det kom sig att jag bodde och var född i Sverige skapade inom mig en oerhörd förundran över tillvaron som fenomen. Varför gav den tanken mig en hisnande glädjekänsla i magen? Jag tror att det i mångt och mycket handlar om att familjen i slutet av 1970-talet flyttade tillbaka till ”Titos” Jugoslavien. Samtidigt som det blev en kortare vistelse för familjen ledde resan tillbaka till Balkan att vi också kunde hitta hem till Sverige. För mig kändes det som om jag fått ta emot den största vinsten i gåva.

Idag hade jag nog beskrivit den där enkla banala livsglädjen som jag kände som barn, eller snarare häpnaden när slumpen konkurrerar med det som är förutbestämt: att mitt liv hade sett helt annorlunda ut om far inte flyttat till Sverige, som en sorts nåd. Eller, snarare den kraft som Lindgren och Knausgård talar om; som bär människan genom de öden som hen har att genomgå.⁶¹ Som inte låter sig fångas av språket. I det differenslösa, där vi alla är lika.⁶²

Far talade ibland nostalgiskt om det Sverige Palme lämnade bakom sig. I tre eller fyra meningar på makedonska kunde han måla upp en bild för mig med ett språk som han hade hört Palme tala på radion för längesedan. Jag har grävt fram det talet, ”Vi och utlänningarna”, ur Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek. Det levererades via radio i mitten av 1960-talet. Palme menade att invandrarna hade ganska olika motiv att

Law Review (vol. 61), 1998, s. 11–32. Se även Rothstein, Social tillit, Lycka, Korruption och välfärdsstat. I Holmberg, Weibull och Oscarsson (red.), Lycksalighetens ö: fyrtioen kapitel om politik, medier och samhälle: SOM-undersökningen 2010, 2011, s. 65–84.

⁶¹ Se Schueler, Torgny om Lindgren. I samtal med Kaj Schueler, 2013, s. 158 f.

⁶² Se Knausgård, Min kamp 6, 2013, s. 356.

söka sig till Sverige med en indelning av dem som flytt från krig och förföljelse och de som lämnat på grund av arbetslöshet och fattigdom. Han säger:

Liksom nöden i det gamla Fattigsverige drev emigranterna att forma en framtid på andra sidan havet, så har valet för dessa människor syns stå mellan social nöd och utvandring.

För en kort tid sedan fann man en familj från Sydeuropa med 8 barn på en järnvägsstation i Västsverige. Deras besparingar hade räckt för en resa med en enkel biljett till Sverige och nu visste dom inte vad som skulle ta sig till. Det är en handling som speglar förtvivlan snarare än förväntan, men det är en social realitet som är eller borde vara oss nära.

Den största gruppen har emellertid kommit hit helt enkelt därför att Sverige syns kunna erbjuda dom bättre utkomstmöjligheter än hemlandet. Vi har Europas högsta levnadsstandard. Vi har nått långt i utbyggandet av social trygghet. Vi har gott om arbetstillfällen. Därför har man sökt sig hit på kortare eller längre tid. Det är en motsvarighet över gränserna till den väldiga folkvandringen inom gränserna som sedan decenier pågått i Sverige.⁶³

Efter att ha lyft fram invandrarnas insatser för den svenska samhällsutvecklingen, deras problem och svårigheter i Sverige, diskuterar Palme vikten av att svenskarna visar prov på tolerans och internationalism inte bara som ideal och princip framför TV-apparaten utan även i vardagen. Han ställer samtidigt tydliga krav på invandrarna, väl medveten om identitetsdynamikens gränser.

Till det nya måste de försöka anpassa sig, och vi har naturligtvis rätt att ställa krav på att dom följer de spelregler som gäller i det svenska samhället och på den svenska arbetsmarknaden. Men kravet på anpassning får aldrig drivas så långt att det innebär att invandrarna skall bli precis som vi. De kommer alltid att förbli präglade av sin miljö och sitt ursprung. De flesta av dom kommer alltid att försöka värna sin egenart, samtidigt som de söker delaktighet i den gemenskap som vi byggt upp här i landet. De kommer att vara annorlunda svenskar.⁶⁴

Palme menade att invandrarna förebådade en ny tid i Sverige. Så här avslutar han sitt tal:

⁶³ Palme, Tal till utlandssvenskar juldagen 1965 i radion, (Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek samt Olof Palmes familj), s. 1–2. Talet hämtades via hemsidan www.olofpalme.org. Hemsidan besöktes 2020-01-12.

⁶⁴ Palme, Tal till utlandssvenskar juldagen 1965 i radion, (Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek samt Olof Palmes familj), s. 4–5. Talet hämtades via hemsidan www.olofpalme.org. Hemsidan besöktes 2020-01-12

Den framtid vi kan skönja kommer att föra med sej mycket av påfrestningar och svårigheter, när vi svenskar skall anpassa oss till en förändrad verklighet. Men skall vi kunna överleva måste vi lära oss att leva tillsammans med andra.⁶⁵

Wickström som analyserat Palmes tal menar att det är banbrytande och mångkulturalistiskt.⁶⁶ Det handlar exempelvis om att Palme ställer krav på integration snarare än assimilation.⁶⁷ Jag delar Wickströms uppfattning.

Palme tilltalade far på ett personligt plan, utmanade inte hans banala identitetsskapande i vardagen utan gav istället utrymme åt det svenska i dessa berättelser. Närmast kan ett sådant identitetsfenomen beskrivas som ett slags förhandling mellan olika lager av individens identitet. Det är en upplevelse som rör sig mellan etniska, religiösa och nationella gruppidentifikationer, men som också kan påverkas av geografiska förhållanden; i den regionala, nationella eller internationella varaktigheten.⁶⁸

Far var ”makedon” som kom från Jugoslavien. Beroende på vem som frågade kunde det också vara det omvända, dvs. jugoslav som kom från delrepubliken Makedonien. När han var i Jugoslavien kom han däremot från Sverige. Det är inget annat än en sorts överlappande hybrididentitet han gav uttryck för i olika sammanhang. Den nationella identiteten är på detta sätt inte homogen, utan snarare en produkt av många olika kulturella subgrupper som exempelvis baseras på familj, släkt, etnisk identitet eller liknande där individens självuppfattning kommer till uttryck i ett kollektiv.

När Jugoslavien föll sönder och samman i krig, död och etnisk rensning strävade de slaviska makedonierna efter att förändras till ett

⁶⁵ Palme, Tal till utlandssvenskar juldagen 1965 i radion, (Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek samt Olof Palmes familj), s. 6. Talet hämtades via hemsidan www.olofpalme.org. Hemsidan besöktes 2020-01-12

⁶⁶ Se Wickströms *lectio praecursoria* (inledningsanförandet vid disputation), *Mångkulturalismen var en framtids- och människovärdighetsfråga*, *Ikaros* 2014:3–4, s. 45–48. Hemsidan www.tidskriftenikaros.fi besöktes 2020-02-28.

⁶⁷ Se vidare Wickström, *The Multicultural Moment. The History of the Idea and Politics of Multiculturalism in Sweden in Comparative, Transnational and Biographical Context, 1964–1975*, 2015.

⁶⁸ Se Elenius, *Nationella minoritetens symboliska nationsbyggande. Föreställningen om Kvänland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter*, *Historisk tidskrift*, 2018:3, s. 487–488.

folk.⁶⁹ Smith menar att både etniska grupper och nationer använder myter och historiska minnen för att skapa en sammanhållen identitet. Viktigt för identifikationen är att gruppen har ett erkänt namn, en inboende känsla av gemensamt ursprung, historia och mytologi samt en manifesterad ömsesidig solidaritet.⁷⁰ Ursprungsmyter ger, enligt Elenius, gruppen en ”förrimmelse av destination, öde, som sammanlänkar det förflutna med nutiden och framtiden och skapar den mest intima formen av historiemedvetande.”⁷¹

⁶⁹ Det nordmakedonska territoriet består idag av en etnisk mix där de makedonska slaverna utgör en majoritet om ca två tredjedelar av befolkningen. Den största minoritetsbefolkningen är albaner som utgör ca en fjärdedel av befolkningen. Frågan om den albanska minoritetens perspektiv på etnicitet och självidentitet inom ramen för det nordmakedonska territoriet är mycket komplex. Utrikespolitiska institutets landguide för Nordmakedonien hänvisar till en folkräkning gjord år 2002 som har följande utfall: makedonska slaver (64%), albaner (25%), turkar (4%), romer (3%), serber (2%) samt övriga (2%). Makedonska är officiellt och nationellt språk, albanska är officiellt språk med vissa begränsningar. Därutöver talas arumäniska (ibland kallat vlachiska), serbiska, turkiska och romani. De religiösa inslagen i Nordmakedonien avspeglas i den etniska sammansättningen. Samhället kan på detta sätt beskrivas som *multireligiöst*, *multietniskt* och *mångkulturellt*. Enligt FN:s beräkningar kommer Nordmakedoniens befolkning att ha minskat med ca 1 procent från drygt 2 miljoner invånare 2020 till ca 1,7 miljoner invånare 2050. Se Utrikespolitiska institutets Landguide: Nordmakedonien. Hemsidan www.ui.se besöktes 2020-03-22. Se även FN:s databas UNSD, North Macedonia. Hemsidan <https://data.un.org> besöktes 2020-05-01. Se vidare om den albanska gruppens plats och roll i nationalstaten Nordmakedonien i exempelvis Pettifer, *The Albanians in western Macedonia after FYROM independence*. I Pettifer (ed.), *The New Macedonian Question*, 1995, s. 137–147.

⁷⁰ Se Smith, *The ethnic origins of nations*, 1995, s. 22–31 och Smith, *National identity*, 1991, s. 36–37.

⁷¹ Elenius, *Nationella minoriteters symboliska nationsbyggande. Föreställningen om Kvänland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter*, *Historisk tidskrift*, 2018:3, s. 501.

Alexandermytens skapande kraft

I närheten av de centrala delarna av Bitola i Nordmakedonien ligger ruinerna av den forntida staden *Heraclea Lyncestis*. Staden grundades i mitten av 400-talet f.Kr. av den makedonska regenten Filip II och fick sitt namn efter hjälten Herakles i den grekiska mytologin.⁷² Filip av Makedonien var den regent som byggde upp den makedonska stormakten under antiken. *Heraclea Lyncestis*, som mer exakt ligger vid foten av berget Baba, kom på detta sätt att bli ett viktigt militärstrategiskt fäste i den norra delen av kungadömet.⁷³

Alexander den store var 20 år gammal när hans far Filip II, av komplicerade skäl,⁷⁴ blev mördade under en bröllofsfest. När Alexander den store uppsteg på tronen 336 f.Kr. kunde han därmed ärva såväl en mycket skicklig elitarmé som ett i princip färdigplanerat fälttåg mot Persien. År 323 f.Kr. dog Alexander den store i Babylon. Han hade då regerat i 13 år och lyckats bland annat invadera Persien och alla andra områden fram till nordvästra Indien. Alexander den stores forntida stordåd är världskända och legendariska. De gav upphov till omfattande mytbildning och en rik litteratur redan under antiken.

⁷² Den polyteistiska religion som präglade Filip II och Alexander den stores tid var förknippad med hjältemodskonceptet. Heroer var begåvade män eller kvinnor som levtt och dött antingen i det verkliga livet eller i litteraturen. Just det förhållandet att de levtt och dött skiljde heroer från gudar. Det kan vara fråga om en mytologisk eller historisk karaktär, men även krigsdöda som exempelvis utfört någon kraftgärning eller personifierat en berömvärd egenskap (*arete*). Tillbedjan av heroen var bunden till en specifik plats och hens grav kunde på detta sätt vara föremål för heroskult med tillhörande offer. Enligt Ekroth skiljde sig dock heroskulten från kulten av "vanliga döda människor". Kulten av vanliga dödliga var något som berörde den privata sfären. Heroen betraktades inte vara ansluten till familjen, utan tillhörde offentligheten; hen kunde dessutom återvända till jorden och gripa in i mänskliga händelsekedjor.

Herakles är exempel på en hjälte vars heroskult blev spridd så till den grad att han officiellt, även om han i litteraturen var dödlig, upphöjts bland gudarna. Se vidare om begreppet "hjälte" samt de ritualer och offer som var förknippade med heroskulten i grekisk religion i Ekroth, *The sacrificial rituals of Greek hero-cults in the Archaic to the early Hellenistic periods*, 1999, s. 7–8 med hänvisningar till bl.a. Rudhardt. Se vidare om Herakles i Euripides (*Bäckström*), *Herakles*, 1966. Se även Kallifatides svenska återdiktning av Herakles tolv stordåd i "Herakles" (2006). En djuplodande presentation av forskningsfältet med hänvisningar till antika källskrifter om Herakles myt och dess reception har gjorts av Emma Stafford. Se vidare Stafford, *Herakles. Gods and Heroes of the Ancient World*, 2013.

⁷³ Se vidare om Filip av Makedonien i Worthington, *Philip II of Macedonia*, 2008.

⁷⁴ Se Worthington, *Philip II of Macedonia*, 2008, s. 172–186.

De antika källor som finns bevarade är dock sena. Den främsta av dessa anses vara Arrianos historiska arbete om Alexander den store (ca 300 e.Kr.). Även om Arrianos använder sekundära källor bygger han emellertid sin framställning på skrifter av män som på ett eller annat sätt deltagit i Alexander den stores fälttåg.⁷⁵

I Norden finns det ju exempel på av folket delade berättelser om legender och ursprungsmyter, men även situationer där nya ursprungsmyter varit tvungna att utvecklas. Från tidig medeltid fungerade exempelvis berättelsen om Erik den helige som en sammanhållande ursprungsmyt för svenskar och finnar i det svenska riket. När ryske tsaren Alexander I upphöjt Finland till "nation bland nationerna" i början av 1800-talet blev det lite "krystat" för finnarna att hänvisa till Erik den helige. Istället sökte de sitt ursprung i folkloristiken, nämligen Kalevalaeposet.⁷⁶ Varur erhåller myten om Alexander den store sin kraft? Och på vilket sätt anknyter mytologiseringen till den nordmakedonska diasporans banala identitetstänkande?

En del av mytologiseringen är sammanlänkad med Alexander den stores person och prestationer. En annan del är bunden till själva territoriet och de antika makedoniernas ursprung.

Nordmakedonien är ett litet land i Sydeuropa (till ytan mindre än Småland) som gränsar till bland annat Grekland, Serbien, Bulgarien och Albanien. Området påminner en hel del om "Helm's Deep" i Tolkiens "Sagan om ringen". Så här beskriver docenten och arkeologen, Natan Valmin, regionen i början av 1940-talet:

Ty landet har i alla tider utövat en väldig och ödesdiger dragningskraft på grannfolken. Det är värt att våga en del för att äga detta land, och så länge en av grannfolken åstadkommen bättre beväpning samt eventuellt en 'i laga ordning' utfärdad krigsförklaring anses medge rätt för vederbörande att

⁷⁵ Utgångspunkten för forskning om Alexander den store baseras på sekundärkällor såsom exempelvis Arrianos Alexander-biografi. Övrig litteratur om Alexander den store kan närmast beskrivas som oöverblickbar. En utmärkt sammanfattning av forskning om det antika Makedonien och bibliografier om Alexander den store erhålls i Bosworth, Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great, 1988, s. 278–290. Därutöver bör nämnas följande verk av Nicholas G. L. Hammond, The Macedonian State (1989), Sources for Alexander the Great (1993), The Genius of Alexander the Great (1998) samt Alexander the Great. King, Commander and Statesman, (1994). För exempel på historisk information på internet bör nämnas den svenska Nationalencyklopedin, "Alexander den store". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-04-28.

⁷⁶ Edgren & Törnblom (red.) Finlands historia I, 1998, s. 282–301.

tränga in över gränsen, kommer Makedonien att vara utsatt för risken att byta ägare. Vid bergens fötter utbreda sig paradisiska slättbygder, där den givmilda jorden vattnas av floder, som icke ens under den torraste sommar torka ut helt. Landets fruktbarhet överträffar varje annan grekisk landsändas, och snart sagt vad som helst kan odlas och bringas att ge praktiskt taget hur stora skördar som helst. Så har det förmodligen åtminstone delvis varit även i forntiden.⁷⁷

Det antika makedonska kungahusets relation till myten om Herakles är komplex. Makedonier betecknades i den antika grekiska kulturfären (atenarna) som barbariska, *barbaros*. I Nationalencyklopedin förklaras ordet som ”främling, utlänning i förhållande till grekerna” (ett begrepp som i huvudsak syftade på språkliga skillnader).⁷⁸ Alexander den stores föregångare Alexander I hävdade emellertid ”argiviskt” ursprung vid deltagandet i de Olympiska spelen. Så här skriver Herodotos om händelserna:

Då nämligen Alexander önskade delta i tävlingarna och reste ned för ändamålet, så ville de hellener, som skulle tävla med honom, utestänga honom. De sade nämligen, att det var en tävlan ej för barbarer utan endast för hellener. När emellertid Alexander hade bevisat, att han var en argiver, föll det utslaget, att han var hellen. Han tävlade också i kapplöpning och fick pris tillsammans med den förste pristagaren.⁷⁹

Vad kan man då säga om de antika makedoniernas motiv att delta i de grekiska olympiska spelen? Ett inte alltför vidlyftigt påstående vore att hävda att motivet var utrikespolitiskt snarare än assimileringspolitiskt.⁸⁰ Borza förklarar att det saknas bevis för att överhuvudtaget någon makedonier tävlade i de Olympiska spelen mellan Alexander I och Filip II. Eftersom de inte fick vara med ordnade de istället alternativa

⁷⁷ Valmin, Alexander den store. Världsfredens förste förkämpe, 1942, s. 37–38.

⁷⁸ Nationalencyklopedin, ”barbar”. Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-02-19.

⁷⁹ Herodotos (Lindskog), Historia, 5:20–25, 1920, s. 342.

⁸⁰ Se Borza, In the Shadow of Olympus, 1990, s. 80 och 82 med hänvisningar till Herodotos (8.137–39) samt Thukydides (2.99.3 och 5.80.2). Se även Проєва, История на Аргеадите, 2004, s. 164–166 med hänvisningar till Borza. Borza diskuterar även skillnader i begravningsritualer mellan antika makedonier och greker. Han noterar vissa arkeologiska artefakter som talar för sådana differenser, men menar att de är alldeles för få för att dra några säkra slutsatser. Det arkeologiska underlaget indikerar dock vissa likheter mellan gravtraditioner i Egypten och antika Makedonien. Se Borza, In the Shadow of Olympus, 1990, s. 88–89.

spel på makedonskt territorium.⁸¹ Borza utvecklar därefter sitt resonemang och frågan om det makedonska kungahusets grekiska ursprung:

The extent to which alleged Greek origins of the Argeadai was a prominent issue for the ancients is problematic. Macedonian kings may have simply accepted the story of their Greek origin; that they continually *insisted* on it is not so clear. The question is one of separating Macedonian panhellenism and philhellenism from their own consciousness as Hellenes. From time to time it was politically useful for Macedonian kings to seek accommodation with Greeks. Alexander I sought ties with Athens during a period of Athenian imperial expansion in the mid-5th century, mainly to protect his own hard-won kingdom from Athenian encroachments in the north Aegean. [...] One suspects that Hellenism was a political device revived on occasion to suit a tactical need, to be used as part of a panhellenic or philhellenic foreign policy. The later Argeads almost certainly accepted as canon the Temenid link. That some Greeks, especially some Athenians, had their doubts is clear. [...] Our general impression remains that Macedonians and Athenians viewed each other with mutual misgivings over a long period of time, and that the periodic attempt to give the Macedonian royal house a Greek origin in no way affected the normal distrustful character of their relations.⁸²

Ett viktigt, men fragilt historiskt element återfinns i Borzas redogörelse. Närmare bestämt att det makedonska kungahusets grekiska ursprung inte per automatik kan likställas med det ”grekiska”, utan verkar snarare ha använts i taktiskt syfte. Om detta uppmärksammas som en tendens i makedonsk utrikespolitik underlättas även förståelsen av den, i de antika källskrifterna noggsamt registrerade, antagonism som grekerna utvecklade under antiken gentemot makedonierna. Dessutom gillade inte de antika makedonierna att lyda. Vältalaren Demosthenes kan vittna om det. I den svenska Nationalencyklopedin beskrivs han av Linnér som en oförsonlig motståndare till makedonierna och en outtröttlig ivrare för det grekiska folkets väl. När han fick nyheten om Alexander den stores död sägs det att han omedelbart återvände till Athen för att leda ett uppror mot makedonierna, men istället

⁸¹ Borza, Athenians, Macedonians, and the Origins of the Macedonian Royal House. I *Hesperia Supplements, Studies in Attic Epigraphy, History and Topography*, (vol. 19), 1982, s. 10–11 med hänvisningar.

⁸² Borza, Athenians, Macedonians, and the Origins of the Macedonian Royal House. I *Hesperia Supplements, Studies in Attic Epigraphy, History and Topography*, (vol. 19), 1982, s. 13 (kurs. i originalet).

erövrade de staden och dömde honom till döden. Demosthenes lyckades fly utomlands och tog sitt liv för egen hand.⁸³

Borza berättar även om ett rafflande forskningssammanträffande i början av 1980-talet i vilket han och Ernst Badian (professor i historia vid universitetet i Harvard) – på var sitt håll och ovetandes om att båda undersökt samma historiska tema från två olika infallsvinklar – kommit fram till liknande slutsatser om grekernas antagonistiska attityd gentemot de antika makedonierna.⁸⁴ Badian erbjuder en fascinerande och med Borza sammanfallande tolkning av de antika texterna om makedoniernas anordnade av alternativa olympiska spel på makedonskt territorium.

... no Macedonian king between Alexander I and Philip II is in any way connected with the Olympic or indeed with any other Greek games. [...] Another item deserves comment in this connection. It is said to have been Archelaus (and here the evidence is more reliable) who founded peculiarly Macedonian Olympics at Dium. We might call the counter-Olympics, for everyone knew where the real Olympic games were celebrated. [...] When Archelaus attacked Thessalian Larisa, Thrasymachus wrote what was to become a model oration *On Behalf of the Larisaeans*. Only one sentence happens to survive: 'Shall we be slaves to Archelaus, we, being Greeks, to a barbarian?'⁸⁵

⁸³ Se Nationalencyklopedin, "Demosthenes". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-02-20. Se även Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 248.

⁸⁴ Borza, Athenians, Macedonians, and the Origins of the Macedonian Royal House. I *Hesperia Supplements, Studies in Attic Epigraphy, History and Topography*, (vol. 19), 1982, s. 9 fotnot 8. Se även Badian, *Greeks and Macedonians*. I *Studies in the History of Art: Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, (vol. 10), 1982, s. 33–51.

⁸⁵ Badian, *Greeks and Macedonians*. I *Studies in the History of Art* (vol. 10), Symposium series I: *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, 1982, s. 35 samt fotnot 16 (kurs. i originalet).

Det finns senare studier som ifrågasätter Badians resonemang om de antika makedoniernas bakomliggande motiv till anordnandet av alternativ olympiad på makedonskt territorium. Lindsay Adams hävdar att den makedonska kungen Archelaos – som hade goda diplomatiska och kulturella kontakter med Athen – inte inspirerats av de olympiska spelen utan av *panathenaia*: en stor årlig festival i Aten till stadsgudinnan Athenas ära samt de panathenska tävlingar i sport, musik och recitation som hölls i samband med denna festival. Archelaos anordnande av tävlingar och den tradition som därefter uppstod hos de antika makedonierna bör i det ljuset snarare betraktas som en strävan efter större samhörighet med grekisk kultur än skapandet av en alternativ olympiad utifrån, mer eller mindre, antagonistiska stämningar.

Badian fortsätter med fler redogörelser av differenser, i det här fallet kopplade till språket:

However, although the whole of the argument had turned to a comparison of Greeks and Macedonians, with Alexander favoring the former, at the end he is said to have called for his guards in Macedonian ... when he felt his life threatened. [...] He used the only language in which his guards could be addressed. An interesting papyrus fragment, known for some time, seems to be the only good source to reveal the fact. It tells of a battle early in 321 B.C, in which the Greek Eumenes, with cavalry and light arms only, faced the Macedonian noble Neoptolemus with his Macedonian phalanx. Wanting to avoid battle and, if possible, to take over the opposing infantry rather than fight them, he set out to convince them of the hopelessness of their position – successfully, as we can gather elsewhere, though our fragment breaks off before we see the outcome. I quote the part that is of interest for our problem: *When Eumenes saw the close-locked formation of the Macedonian phalanx ..., he sent Xennias once more, a man whose speech was Macedonian, bidding him declare that he would not fight them frontally but would follow them with his cavalry and units of light troops and bar them from provision.*⁸⁶

Lindsay Adams resonemang är intressant och bör beaktas i det givna kunskapsstoffet om de antika makedonierna. Men detta är bara en del av bilden. Även om det är möjligt att skönja ett deltagande i de olympiska spelen som en strävan att uppnå högre kulturell status, bör vi i lika hög utsträckning påminna oss om andra viktiga drivkrafter hos de antika makedonierna såsom makt, prestationer, resultat, utmaning och konkurrens. Till det kan antagligen även läggas skillnader i språk och styrelseskick. Sammanfattningsvis är det, enligt min mening, långt fler faktorer som talar för att *oenighet* varit den främsta drivkraften för de antika makedoniernas anordnande av spel- och idrottsevenemang på makedonskt territorium. Se vidare om de antika makedoniernas deltagande i de olympiska spelen samt kopplingen mellan Archelaos och de panathenska spelen i Lindsay Adams, *Other Peoples Games: The Olympics, Macedonia and Greek Athletics*, *Journal of Sport History*, 2003 (vol. 30, no. 2), s. 205–217.

⁸⁶ Badian, *Greeks and Macedonians*. I *Studies in the History of Art* (vol. 10), Symposium series I: *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, 1982, s. 41 med hänvisningar (kurs. i originalet). Borza diskuterar Badians slutsatser i en senare studie. Han undviker nogsamt frågan om de antika makedoniernas etniska identitet, men konstaterar trots allt följande: "Both Herodotus and Thucydides describe the Macedonians as foreigners, a distinct people living outside the frontiers of the Greek city states. In a controversial and sometimes misunderstood essay on this question, E Badian concluded that, whatever the ethnic origins and identity of the Macedonians, they were generally perceived in their own time by *Greeks and themselves* not to be Greek. Badian shows that, until late, the Macedonians as people were excluded from panhellenic festivals in which only Greeks were permitted to participate, that the attempts of their kings to participate met objections from the Greeks, that contemporary Greek literature offers numerous examples of Greek contempt for the Macedonians as barbarians, and that to the extent that Macedonian kings participated in pan Hellenic or bilateral arrangements with Greeks, they did so as individuals. No single argument is conclusive, but the case builds in quality as it grows in quantity of

I Alexandermyten upplever dagens nordmakedonska diaspora ett existentiellt språng. Det handlar inte alls om det sanna i historien som berör dem, utan det sanna i känslorna myten väcker. Alexandermyten förs in i vår tid och levandegörs inom ramen för ett territorium där gränser dras och gränser skapar differenser som i sin tur skapar mening. För den nordmakedonska diasporan är det kanske lättare att se det meningsskapande territoriet eftersom de är ställda utanför dess gränser, som främlingar.⁸⁷ Genom att ta fasta på spåren av olikhet och ta sats i sammanförandet av det territoriella, historiska, legendariska och mystiska eller det snarlikt messianska – en förening som bildar perfekt mytologisk formel – skapas den enorma attraktionskraften i Alexandermyten.⁸⁸

Arrianos anger, utan någon närmare förklaring, att Alexander den store drevs av en ”längtan”, ett ”begär”.⁸⁹ Platon (427–347 f.Kr.) låter, i *Gästbudets* dialoger, Sokrates fånga några av begreppets viktigaste beståndsdelar. I Sokrates analys av begärets villkor betonas att förgängliga ting aldrig kan svara mot vad vi egentligen begär. Begäret utgår visserligen från förgängliga varelser, men dess rätta destination är ett evigt vara som varken ”förblir eller förgås”.⁹⁰ Att förstå Sokrates analys av begärets villkor är inte ett historiskt problem vilket som helst. Förståelsen förbinds i en traditionell idé om evig förlösning som både har filosofiska, religiösa och psykoanalytiska strömningar.

Sokrates beskrivning av den ideala fullkomligheten som en del av ”begärets hjärta” har diskuterats av Hägglund som uppdragar två huvudsakliga konsekvenser av Sokrates premiss. Det handlar både om ett

evidence, and, in the end, is persuasive. Despite the efforts of Philip II and Alexander the Great to bridge the gap between the two cultures, Greeks and Macedonians remained steadfastly antipathetic toward one another ...” Borza, *In the Shadow of Olympus*, 1990, s. 96 med hänvisningar (kurs. i originalet).

⁸⁷ Se vidare om ”pariositionen” som tankefigur hos Arendt. När Arendt analyserar den s.k. judiska frågan urskiljer hon en dold intellektuell tradition förkroppsligad av journalister, skådespelare och författare såsom exempelvis Bernard Lazare, Charlie Chaplin och Franz Kafka. Det är fråga om avantgardister som odlar sin judiska outsider-position samtidigt som de försöker anpassa sig till det icke-judiska samhället. Se vidare i Arendt, *The Jew as Pariah: A Hidden Tradition*. I *Jewish Social Studies* (vol. 6), 1944, s. 99–122.

⁸⁸ Jfr även Vidén och Hult (red.), *Alexanderlegenderna i tid och rum: Alexander den stores gränslösa historia*, 2018.

⁸⁹ Arrianos (Lagerström), *Alexander den store*, 2003, bok 1 (3).

⁹⁰ Platon (Stolpe), *Skrifter*, bd I, 2000, 211a. 25.

begär efter det vara som vilar i sig självt och att det vara som inte vilar i sig självt innebär en brist på fullkomlighet.⁹¹

För Sokrates är detta skillnaden mellan aktualitet och potentialitet. I vår *aktualitet* är vi ofullkomliga, men vi fortsätter att hysa begär eftersom vi strävar mot en *potentiell* fullkomning. [...] Följdriktigt menar Sokrates att om man begär odödlighet så har man ingen anledning att vara rädd för döden, eftersom döden endast medför ett slut på det dödliga liv man vill övervinna.⁹²

Hägglund använder Sokrates analys som ett grundläggande exempel i utvecklingen av teorin om kronolibido, eller närmare bestämt teorin om kronolibidinal läsning.⁹³ Istället för att begärets problematik skulle härstamma från en brist på fullkomlighet såsom Sokrates ger uttryck för det, pläderar Hägglund för begäret efter ett dödligt liv som den mest centrala källan till psykisk anspänning och det som driver oss att till att tänka, känna eller handla. Det dödliga livet är villkoret för allting vi begär och allting vi fruktar.

Att leva är med nödvändighet att bejaka överlevandets tidslighet eftersom det ger möjligheten att överhuvudtaget leva vidare. Men att leva är också att frukta överlevandets tidslighet, eftersom det medför att man alltid kan dö eller lämnas att sörja det som dött. Följaktligen finns kronofobi i hjärtat av varje kronofili och kronofilin i hjärtat av varje kronofobi.⁹⁴

Hägglunds teori om kronolibido öppnar ett nytt sätt att tänka och läsa "begärets dramatik, såsom det iscensätts av filosofin, i litteraturen eller livet självt."⁹⁵ Om man ska lyfta fram något som kan diskuteras skulle det nog vara hur Hägglund använder de relevanta invändningar han hittar mot de starka punkterna i det filosofiska systemet. Det är också vad Carlsson tar fasta på i sin essä om förhållandet mellan sekulär tro och kristen vision.⁹⁶ Om Hägglund formulerar själva logiken bakom en omsorg om livet här och nu i en vision om sekulär tro, visar Carlsson

⁹¹ Hägglund, Kronolibidinal läsning. Dekonstruktion och psykoanalys, TFL 2007:3, s. 25.

⁹² Hägglund, Kronolibidinal läsning. Dekonstruktion och psykoanalys, TFL 2007:3, s. 26 samt s. 28 (kurs. i originalet).

⁹³ Hägglund, Kronolibidinal läsning. Dekonstruktion och psykoanalys, TFL 2007:3, s. 24–37 samt Hägglund, Dying for time: Proust, Woolf, Nabokov, 2012, s. 1–20.

⁹⁴ Hägglund, Kronolibidinal läsning. Dekonstruktion och psykoanalys, TFL 2007:3, s. 36.

⁹⁵ Hägglund, Kronolibidinal läsning. Dekonstruktion och psykoanalys, TFL 2007:3, s. 36. Se därefter Hägglund, Vårt enda liv. Sekulär tro och andlig frihet, 2020.

⁹⁶ Se Carlsson, Därför är motsättningen mellan sekulär tro och kristen vision falsk, DN 2020-01-30. Hemsidan www.dn.se besöktes 2020-02-03.

att denna nya position är en del av en redan etablerad teologisk tanke-tradition. Om Hägglund avslöjar Sokrates premiss om ”begärets problematik” som paradoxal och i själva verket strävandes efter evighet som leder till en sorts ofrihet, finner Carlsson – genom processteologen Catherine Kellers Paulusläsning (1 Korinthierbrevet 7:29) – att kristendomen inte alls med nödvändighet alltid behöver omfatta en tro på evigheten uppfattad som en ”oändlig räckta av tid”.⁹⁷

Carlsson vill på detta sätt visa att Hägglunds vision egentligen omfamnar fler än han själv förstår. Carlsson hänvisar även till Jesus som aldrig nedtecknade sina tankar i form av en religiös dogmatik, utan agerade här och nu. För andra teologer tillsammans med Carlsson bottenar dessa händelser kring Jesus, och att deras innebörd skrevs ned i olika versioner, i en insikt som ”pekar nedåt mot jorden snarare än uppåt mot himlen och dess evighetsidéer”.⁹⁸

Eftersom Hägglunds passionerade sökande efter en existentiellt, demokratiskt och ekologiskt hållbar framtid kan tolkas som en inbjudan att tävla om vem (religiös eller sekulär) som har den mest autentiska relationen till nuet blir det, enligt min mening, livsviktigt att försöka förstå hur Sokrates filosofiska idé kunde bli en så väsentlig del av Västerlandets identitet. Jag skulle vilja hävda att Sokrates premiss om ”begärets hjärta” är besläktad med människans benägenhet att förälska sig i sin egen definition av det gudomliga. Denna djupt affirmativa förankring av idén om odödlighet i det religiösa når ett förtäta uttryck vid en jämförelse av berättelserna om Jesus och Alexander den store. I min reflektion över denna fråga vill jag återvända till de antika källorna.

I den antika religionsutövningen kunde exempelvis heroer i kraft av gudomlig härkomst och exceptionella dåd (arete) uppnå evig fulländning. Alexander den stores levnadsbana har sitt ursprung i dessa egenskaper. Makedonska kungens navigerande mot uppnående av fullkomning sker dels genom de kraftgärningar han åstadkommer här på jorden, dels genom de rykten han själv och andra skapar om honom samt de förutsägelser som cirkulerar runt honom.

⁹⁷ Se Carlsson, Därför är motsättningen mellan sekulär tro och kristen vision falsk, DN 2020-01-30. Hemsidan www.dn.se besöktes 2020-02-03.

⁹⁸ Se Carlsson, Därför är motsättningen mellan sekulär tro och kristen vision falsk, DN 2020-01-30 med hänvisningar. Hemsidan www.dn.se besöktes 2020-02-03.

Plutarchos berättar om ett stort åskoväder natten före Olympias och Filip II:s bröllop och att en blixtned slog ned i Olympias mage.⁹⁹ Justinus rapporterar en annan variant av jungfrufödseln, nämligen den att Filip II en natt fick se en jätteorm liggande i sängen bredvid Olympia och att hon kort därefter blev gravid. När Apollons orakel i Delfi rådfrågades om händelsen tolkades hennes kryptiska mummel som att ormen var guden Zeus.¹⁰⁰

Alexander den stores väg till gudomlighet går även via oraklet i Siwa. Vid Ammonoasens tempel, tolv dagsresor från Memfis, dyrkades den egyptiske urguden Amun-Re i gestalt av en vädur med kring båda öronen svängda horn.¹⁰¹ Den makedonska kungens konsultation med Amun-Re:s tjänare innebar att han erkändes som urgudens son och (via Siwas prästerskaps protokollföring) kunde titulera sig som farao. Kort efter besöket vid helgedomen grundade han även staden Alexandria i Egypten.¹⁰² Genom oraklets spådom och förutsägelser kanaliserades mytologi och verklighet på ett självuppfyllande sätt i Alexander den stores kommande fälttåg i Sydvästasien och Egypten.¹⁰³

Av antikens författare har den makedonska kungen betraktats som en ”gudasänd harmonisatör”, en världsförändrare.¹⁰⁴ Curtius beskriver

⁹⁹ Se Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 59 fotnot 18 med hänvisningar till Plutarchos.

¹⁰⁰ Se Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 24 med hänvisningar till Justinus. Apollonhelgedomen och dess orakel kunde rådfrågas av både enskilda människor, höga ämbetsmän i stadsstater och kungar. Oraklet i Delfi skildras vanligen som den heligaste rättsinstansen i det antika Grekland. Helgedomen stängdes under 390-talet e.Kr. på order av kejsaren Theodosius I. Theodosius I, som var kristen, försökte genom lagstiftning säkerställa ortodoxins seger genom att förbjuda alla icke-kristna tempel och gudstjänstlokaler i det romerska riket. Se Nationalencyklopedin, ”Delfi”. Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-02-19. Se även Azar, *Not om kung Oidipus*, Glänta 2.18, s. 84–90 med hänvisningar.

¹⁰¹ Nationalencyklopedin, ”Ammonoasen”. Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-02-19.

¹⁰² Se Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 24–25 med hänvisningar till Philostratos.

¹⁰³ Fenomenet berör den starka kraft som uppstår när tron på en profetia sätter igång de händelsekedjor som direkt eller indirekt orsakar dess förverkligande. Den självuppfyllande profetian som begrepp har diskuterats och förklarats av sociologen Robert K Merton och vetenskapsteoretikern Karl Popper. Se vidare i Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1968 samt Popper, *The Poverty of Historicism*, 1986. Se även Azar, *Not om kung Oidipus*, Glänta 2.18, s. 84–90.

¹⁰⁴ Se Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 139 fotnot 84 med hänvisningar.

honom som tillfälligt utsänd av gudarna på ett uppdrag till världen.¹⁰⁵ I sin bok ”From Alexander to Jesus” skriver historikern vid universitetet i Haifa, Ory Amitay:

His union with the representative of the ultimate ‘other’ also gave rise to new hope: their mixed progeny would incorporate the best qualities on either side. The same attitude is manifest also in Plutarch’s *De Fortuna* (329b) where Alexander rejects Aristotle’s advice on how to treat the Barbarian, adopting in its stead his own optimistic and universal ideal. [...] In this capacity he taught the Hyrkanians to practice marriage, the Arachosians to till the land, the Sogdians to take care of their fathers rather than to kill them, the Persians to respect their mothers rather than marry them, the Indians to worship Greek Gods, and the Skythians to bury, not eat, their dead.¹⁰⁶

Den kontroversiella delen av Alexander den stores regerande innefattar en rörelse från en sorts provinsialism till universalism med kulturell sammanblandning som ideal. Alexander den stores försök till syntes av makedoniskt/grekiskt/orientalistiskt skapade dock inte mer än en mångkulturell bas. Av makedonierna själva välkomnades inte denna verksamhet med eufori. Särskild anstöt väckte *proskynesen*, en hyllningsrit som gick ut på en total underkastelse inför härskarens person. Lagerström kommenterar:

Kallisthenes, Aristoteles systerson och lärjunge, var en annan lärd som följde Alexander. Hans skrift om fälttåget finns ej kvar, men hos Arrianos (4.10-14) kan vi läsa hur Kallisthenes kritiska uttalanden om Alexanders sympati för persiska seder blev hans öde 327 f.Kr. Hans berättelse, som räcker fram till ca 330 f.Kr. är den enda av Arrianos källor som med säkerhet författades under fälttågets gång.¹⁰⁷

Det är svårt att veta vilket som var det övergripande syftet med Alexander den stores orientaliseringsprocess. Om han bara var på jakt efter personlig ära, ryktbarhet och ett uppnående av fullkomning bör kultursammanblandningen ses som ett medel och inte ett politiskt mål i sig. Samtidigt kan man hos Plutarchos notera att den makedonska kungen

¹⁰⁵ Se Curtius (Yardley), *The History of Alexander*, 1984, avsnitt 10.6.6. Se även Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 88 samt s.139 fotnot 85 med hänvisningar.

¹⁰⁶ Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 148 och 139 (kurs. i originalet).

¹⁰⁷ Arrianos (Lagerström), *Alexander den store*, 2003, s. 11. Se även Roisman, *Opposition to Macedonian kings: Riots for rewards and verbal protests*. I Howe, Garvin & Wrightson (ed.), *Greece, Macedon and Persia*, 2015, s. 77–86 med hänvisningar.

aktivt gick emot Aristoteles rekommendationer om hur närmandet av andra kulturer och barbarfolk skulle ske.

Helt säkert är dock att Alexander den stores förgudningsprocess drevs på av att hans krigföring nått den kända världens gränser och hans mystiska död. Till det ska läggas att hans relik fick en mycket viktig symbolisk roll i kampen om makten mellan de höga makedonska officerarna (diadochi).¹⁰⁸

Inom judendomen, där Gud råder över historien, förekommer Alexander bl.a. i de heliga eskatologiska skrifterna. Enligt Amitay går det att se en symbolisk antydning om detta i profetian om väduren och bocken. Det är en sorts förlossning som den apokalyptiske visionären Daniel förkunnar.¹⁰⁹ Profetians motiv, dechiffrerat av ängeln Gabriel,¹¹⁰ indikerar en ny tid i judisk historia.¹¹¹

Väduren som du såg, han med de två hornen, betyder Mediens och Persiens kungar. Men bocken är Javans kung, och det stora hornet i hans panna är den första kungen. Men att det brast sönder, och att fyra andra uppstod i dess ställe, det betyder att fyra riken skall uppstå av hans folk, dock inte jämlika med honom i kraft. Och vid slutet av deras välde, när överträdarna har fyllt sitt mått, skall en fräck och arglistig kung uppstå. Han ska bli stor i kraft, dock inte jämlik med den förre i kraft, och han ska åstadkomma så stort fördärv att man måste förundra sig, och han ska lyckas väl och få fullborda sitt uppsåt. Ja, han ska fördärva många, och även de heligas folk.¹¹²

Amitay uppehåller sig länge vid Alexander den stores vistelse i Jerusalem. Han diskuterar hur den rabbinska litteraturen tolkar dessa geopolitiska händelser i relation till profetlitteraturens (Jesaja) mottagande av den persiske kungen Kyros (messiansk). I den nya ordning som uppstår överträffar Alexander den persiske kungens relation till Gud.¹¹³

Persiska rikets fall, Alexanders imperium och dess sönderfall i fyra konkurrerande delar är alltså så omvälvande i det judiska historiska skeendet att det återberättas i ett eskatologiskt/messianskt språkbruk.

¹⁰⁸ Se mer om alla Alexander den stores efterföljare i Nationalencyklopedin, "diadoker". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-04-24. Se även Arrianos (Lagerström), Alexander den store, 2003, bok 7 (26).

¹⁰⁹ GT Dan 8:1–8. Se även Amitay, From Alexander to Jesus, 2010, s. 110–111 med hänvisningar.

¹¹⁰ GT Dan 8:16.

¹¹¹ Se Amitay, From Alexander to Jesus, 2010, s. 112–113 med hänvisningar.

¹¹² GT Dan 8:20–24.

¹¹³ Se Amitay, From Alexander to Jesus, 2010, s. 118 ff. med hänvisningar.

Här välkomnas Alexander den store som en försvarare av humanism och monoteism från fiender och barbarer.¹¹⁴ Amitay använder mem-konceptet för att förklara den längtan som uppstår efter en radikalt annorlunda verklighet inom judendomen (messianska förväntningen) och mytologiseringen av Alexander den store.¹¹⁵ Han går till och med så långt att han betraktar Alexander den stores närvaro i den profetiska litteraturen som en förutsägelse om Jesus ankomst.¹¹⁶

Inom memetiken fungerar exempelvis religiös och kulturell utveckling enligt en process jämförbar med biologisk evolution. De grundläggande faktorerna i denna utvecklingsprocess är konkurrerande informationsbärande replikatorer av religiös eller kulturell art: *mem*. Mem förklaras med Dawkins ord som ”en enhet för kulturöverföring, en enhet för *imitation*.”¹¹⁷

Mem kontrolleras inte av individer, utan ”smittar” mellan olika (mänskliga) värdar och har kapacitet att evolvera, mutera och bli selekterade (konkurrera med varandra). Förklarat på detta sätt är religioner ett antal samlingar av ”memer”, små informationspaket.¹¹⁸

Replikering av ett mem uppstår när en person reproducerar religiös eller kulturell information från en annan person, institution eller medium. De sprids likt ett virus när människor står nära och talar med eller till varandra, eller i folksamlingar där de blir tilltalade och ingår i konversationer. Så kan mem påverka en individs överlevnad och reproduktion positivt eller negativt. I sistnämnda fall påverkas dock värdens hjärna på ett sådant sätt att hen börjar agera i memens intresse istället för sitt eget.¹¹⁹

¹¹⁴ Se Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 122.

¹¹⁵ Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 1–7 samt s. 147–150.

¹¹⁶ Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 128 och s. 114–115 med hänvisningar till den judiska bibelutläggningen, ”Midrash of Ten Kings” samt s. 145. Midrashen består av förklaringar till de heliga skrifterna i vilken det judiska folkets fantasi och poesi fick sitt utlopp både på Jesus tid, men även närmast före och efter. Se Heyman, *Profeterna: Jesaja, Jeremia, Hesekiel, De 12 profeterna*, Band II, 1996, s. 881 ff.

¹¹⁷ Dawkins (Adlerberth), *Den själviska genen*, (1976), 2020, s. 286 (kurs. i originalet).

¹¹⁸ Dawkins (Adlerberth), *Den själviska genen*, (1976), 2020, s. 296.

¹¹⁹ Se Dawkins (Adlerberth), *Den själviska genen*, (1976), 2020, kapitel 11 samt Lynch, *Thought Contagion. How Belief Spreads Through Society: The New Science Of Memes*, 1998. Memetiken har varit föremål för kritik på grund av dess vaga begreppsbestämning av mem. Det är dessutom oklart hur olika faktorer påverkar den mänskliga urvalsprocessen av mem. Sammantaget har detta gjort memetiken svår att använda som ett vetenskapligt

Även om det ligger viktiga korn av sanning i Amitays övertygelser om att Alexander den store är en genuin föregångare till messias,¹²⁰ finns det flera andra komponenter i Jesus "memer" som gör ett sådant påstående något vidlyftigt. Ett exempel är att den tidiga Jesusrörelsen helt och hållet bygger vidare på traditionen av andesmorda profeter (förändligandet av messianismen) där Jesus ses som fullbordan av denna tradition (att helig andeutgjutelse ägt rum).¹²¹ Samtidigt bör det sägas att Amitay som få andra lyckas synliggöra flera sammanfallande mem såsom jungfrufödelse, gudomlig härkomst och en köttslighet som tillskrivs messianska kvaliteter.¹²²

I historieteologin finns det belysande exempel på hur dessa mem både kunde samverka och motverka varandra. I de första århundradenas kristna kyrkofäders fördömande av avgudadyrkan skärps den kritiska tonen mot kulten av Alexander den store. Den helgonförklarade kyrkofadern (398–407) Johannes Chrysostomos (guldmun) ord utgör en god sammanfattning:

analysverktyg. Se Nationalencyklopedin, "memetik". Hemsidan www.ne.se besöktes 2019-08-22. Samtidigt bör noteras att man inom det svenska statsvetenskapliga forskningsområdet ägnat sig åt memetisk teoriutveckling. Sandberg har exempelvis tillämpat en memetiskt influerad ansats i studiet av demokratins framväxt, socialt kapital, politisk kultur och värderingar. Sådana dynamiska undersökningar har bedrivits i polemik med den statistisk jämförande analysen som är helt dominerande inom traditionell statsvetenskap. Sandberg drar bl.a. följande slutsats: "Analysmöjligheterna ger vid handen att dynamiska jämförelser kan utföras med hjälp av programvaror från den biologiska forskningens fylogenianalys och evolutionära molekylärgenetik, och vi kan alltså ta ytterligare steg mot evolutionära komparationer inom vår vetenskap och därmed få en rikare historisk-internationell beskrivning och förklaring till exempelvis hur olika länders regimtyper utvecklats och också i förlängningen varför de uppvisar vissa andra kännetecken. Detta öppnar för fler nya möjligheter." Se Sandberg, Hur växer demokratin fram? Dynamisk (evolutionär) komparation och några metodtest på europeisk regimdata, Statsvetenskaplig tidskrift, 2003/04, årg. 106 nr 4, s. 297. I bokkapitlet "Hybridvetenskap och innovation: något för statsvetenskapen?" utvecklar Sandberg den memetiska statsvetenskapens bidrag i relation till den "icke-evolutionära" traditionella statsvetenskapen. Se i Sunnemark och Åberg, Tvärvetenskap: Fält, perspektiv och metod, 2004, s. 59–84.

¹²⁰ Amitay tycker sig i Dio Cassius historiska verk även kunna identifiera berättelsen om Alexander den stores uppståndelse. Se vidare i Amitay, From Alexander to Jesus, 2010, s. 1–7 och s. 145 samt s. 135 ff. med hänvisningar.

¹²¹ Se Joel 2:28–31 GT samt Apostlagärningarna 2:1–4 samt 2:14–21 i NT. Se även Lukas-evangeliet och de tretton brev som tillskrivs aposteln Paulus i NT samt Svenungsson, Den gudomliga historien. Profetism, messianism och andens utveckling, 2014, s. 71.

¹²² Amitay, From Alexander to Jesus, 2010, s. 7 samt s. 147–150.

And what is one to say about them who use charms and amulets, and encircle their heads and feet with golden coins of Alexander of Macedon. Are these our hopes, tell me, that after the cross and death of our Master Dost thou not know what great result the cross has achieved? It has abolished death, has extinguished sin, has made Hades useless, has undone the power of the Devil, and is it not worth trusting for the health of the body?¹²³

Med exemplet Chrysostomos visar Amitay hur Jesus och Alexander den stores ”memer” kunde konkurrera med varandra. Den starka ställning som Alexanders mem fick i romarrikets folkliga föreställningsvärld är nära sammanvävd med det faktum att den makedonska kungen, genom romersk rätt, hade gudförklarats. Pontius Pilatus som föredrog berättelsen om Jesus inför kejsaren Tiberius argumenterade för att Jesus skulle förlänas samma titel. Utslaget från senaten blev dock negativt. I Eusebius kyrkohistoria skrivs händelseförloppet fram på följande sätt:

[...] så lämnade Pilatus kejsar Tiberius underrättelse om det som i hela Palestina var bekant om vår frälsares, Jesu, uppståndelse från de döda. Han talade även om andra under, som han hade hört om Jesus, och att de flesta redan höllo honom för en gud, då han efter sin död uppstått från de döda. Tiberius säges ha föredragit berättelsen för senaten, och denna hade tillbakavisat den, skenbart därför att senaten icke dessförinnan prövat saken – en gammal lag bestämde nämligen, att ingen fick göras till gud annorlunda än enligt senatens beslut och med dess bifall [...].¹²⁴

I den begynnande kristendomen kunde dock Alexander den stores mem även underlätta mötet mellan monoteistiska och polyteistiska religioner. I detta sammanhang får, i Amitays studie, Prokopios historiska vittnesbörd spela en framträdande roll.

Prokopios var generalen Belisarius sekreterare och rådgivare under den östromerska kejsaren Justinianus regeringstid (527–565). Han följde Belisarius i fälttågen mot bl.a. perserna i mellanöstern och vandalerna i Afrika och berättar i sitt historieverk ”De Bello Persico” att det under hans levnadstid pågick en tempelkult med offer till Amun-Re och Alexander den store vid Augilaoasen i norra Afrika.

¹²³ Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 143 med hänvisningar.

¹²⁴ Eusebius (Heikel), *Kyrkohistoria*, 1937, 2:a boken, avsnitt 2, s. 95. Berättelsen om Pilatus och Kejsar Tiberius i Eusebius kyrkohistoria bör nog ses som legendarisk, bland annat med tanke på att den skrevs 300 år senare. I den svenska utgåvan från 1995 sägs i anslutning till dessa uttalanden att många historier om Pilatus uppstod under 100-talet, lika många fördomande som välvilliga. Se Eusebius (Andrén), *Kyrkohistoria*, 1995, 2:a boken, avsnitt 2, s. 54 fotnot 2.

Justinianus som gärna såg att kristna bebodde även denna världsdel löste problemet genom att transformera templen till ortodoxa kyrkor.¹²⁵

Prokopios formulerar denna strävan i ett fragment, men bakom den kan vi, med Amitays analys, ana att övergången till kristenhet inte enbart behövde ske via teologiska resonemang, utan i kombination med historiska legender djupt rotade i den folkliga föreställningsvärlden.

In order to ensure the success of their spiritual salvation, so Procopius says, Justinian merely had to bestow upon them a church of the Mother of God. This alone was lacking. May we not deduce from the silence of Procopius that the existing buildings, dedicated to Father and Son, continued in service under new guises, Ammon's temple now serving God and Alexander's Jesus?¹²⁶

Det är som om Alexander den stores samtliga olika sidor, teman, mål och infallsvinklar här strålar samman till en enda punkt, en psykisk aktivitet som väcker legendens kraft i verkligheten, driver oss till att erfara någonting. Det är, enligt min mening, i föreställningarna om evighet och odödlighet som denna ledare fann det enda perspektiv som kunde ge hans "tillfälliga" historiska existens mening.

Alexander den store pendlar på detta sätt mellan mytisk religiositet i förklaringen av hur människan är beskaffad och ett kosmopolitiskt rättfärdigande av vad som utgör ett gott liv för henne. Så är det också möjligt att se hur Sokrates filosofiska premiss relativt omgående, dvs. redan under antiken, kunde förankras i det religiösa, där drömmen om ett evigt liv förvandlades till ett praktiskt politiskt projekt i försöken att etablera en multikulturell ordning här och nu, på jorden.¹²⁷

Denna filosofiska, teologiska, politiska och kulturella mosaik är viktig att bära med sig för att förstå hur Alexander den store genom sitt sätt att tänka och tro rör sig inom det här livets begränsade tid och rum. Och det är just i det avseendet – i insikten om att vi har ett ändligt liv – som jag menar att Alexander den store hittar mening och kraft att förändra världen. Genom att på detta sätt blottlägga relationen mellan det filosofiska, religiösa, historiska och legendariska – och jag

¹²⁵ Se Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 133–134.

¹²⁶ Se Amitay, *From Alexander to Jesus*, 2010, s. 134 med hänvisningar.

¹²⁷ Jfr Björk, *Life Outside Life: The Politics of Immortality, 1914–1945*, 2018.

ska medge att jag generaliserar en del – verkar berättelserna om Alexander den store ge ingångar till världen, Västerlandets identitet och den kristna religionen.

Alexandermyten öppnar – på samma sätt som i den något mer komplexa diskussionen om relationen mellan liv och död samt tid och evighet – en port för alla de människor som exempelvis känner en anknytning till landskapet, regionen, territoriet eller någon del av namnet *Makedonien*. Det är häri den starka förbindelsen till mytologiseringen ligger, genom historiens spår och tidens gång.

Så kan även den nordmakedonska diasporans drömmar om kontinuitet förklaras, vilket innebär att de – oavsett beaktat att de är slaver eller att Makedonien officiellt bytt namn till Nordmakedonien –¹²⁸ antagligen aldrig kommer överge berättelsen om Alexander den store som en del av deras banala självidentifikation. Med internetteknologin har nordmakedonska intressegrupper i främst USA, Canada och Australien skapat sina egna plattformar för att publicera historiska berättelser. De producerar inte historia i den vetenskapliga betydelse som professionella historiker avser med historia, utan i form av minnesprodukter för politiska eller kulturella syften eller för skapandet och upprätthållandet av föreställningen om en nordmakedonsk självidentitet.

¹²⁸ Se "Prespa avtalet". Final agreement for the settlement of differences as described in the United Nations Security Council resolutions 817 (1993) and 845 (1993), the termination of the interim accord of 1995, and the establishment of a strategic partnership between the parties. Underskrivet av Kotzias och Dimitrov 2018-06-17. Avtalet hämtades från den nordmakedonska regeringens hemsida www.vlada.mk 2020-01-14.

Alexandermytens splittrande kraft

Alexander den stores sönderfallande rike gav plats åt ett enda virrvarr av härskare, allianser och svaga vasallstater, endast ytligt ackulturerade.¹²⁹ Denna historiska process kan tyckas vara ödesbestämd. Är inte känslan av att befinna sig nära de antika makedonierna paradoxal? Eller förresten, låt mig precisera frågeställningen. Så här: Är det möjligt att ge något konkret exempel på när Alexander den stores mem samarbetat för sitt gemensamma bästa samtidigt som de grupperat sig på ett sådant sätt att det skapat negativa effekter för de antika makedonierna och Västerlandet i stort?

Alexander den stores mem har, som vi kunnat se, omfattande kapacitet att smitta. För de antika makedonska aristokratin har en ansamling av sådana mem oftast lett till ett livshotande tillstånd eller död.

Pyrrhus, besläktad med det makedonska kungahuset, som av sina anhängare betraktades som den värdigaste arvtagaren till Alexander den store bedrev i kraft av detta en oavbruten jakt på erövringar. Även om det handlar om en mycket kort tid, lyckades Pyrrhus exempelvis bli kung av Makedonien.

Men det ena gav också det andra. Snart stod det klart att många av de äldre höga officerarna som deltagit i Alexander den stores fälttåg stöttade Lysimachos mot Pyrrhus. Det ledde till att Pyrrhus tvingades avträda kronan, ca 284 f.Kr. I stället sökte den äregirige fältherren ersättning för förlusten av Makedonien genom att blicka västerut. Han fick också möjlighet att förverkliga sina politiska ambitioner när staden Taras (Taranto i nuvarande Italien) kallade på hjälp mot Rom, ca 280 f.Kr. Så inledde Pyrrhus ett sällsynt förvirrat segertåg på den italienska halvön. Förhoppningen var givetvis att dessa erövringar skulle bli lika lyckosamma som Alexander den stores fälttåg i öst.¹³⁰

¹²⁹ Ackulturation är en antropologisk term som har olika innebörd. Ibland menas den kulturella förändringsprocess som uppstår i mötet mellan samhällen med olika kulturella traditioner, ibland dess effekter. Ackulturationsstudier accepterades som forskningsämne under 1930-talet i USA. Min användning av termen "ackulturerad" syftar närmast på själva förändringsprocessen. Se vidare i Nationalencyklopedin, "ackulturation". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-07-28.

¹³⁰ Se Billing m.fl., Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall, 2017, s. 343 samt Nationalencyklopedin, "Pyrrhus". Hemsidan www.ne.se besöktes hämtad 2019-02-03.

I slaget vid *Herakleia i Lukanien* drabbade de antika makedonierna för första gången samman med romarna. Den romerska legionen visade sig dock vara mycket välorganiserad och bjöd på hårt motstånd, Pyrrhus seger avgjordes av hans stridsefanter som fick Roms kavalleri att ta till flykten. Trots den omedelbara kännedomen om romarnas krigsduglighet, sökte Pyrrhus ny konfrontation i slaget vid *Ausculum*. Romarna förlorade även denna drabbning, men de makedonska förlusterna var svåra. Det hävdas att Pyrrhus vid detta tillfälle ska ha utropat: ”en sådan seger till över romarna och vi är förlorade”, vilket även gett upphov till uttrycket ”pyrrhusseger”. Med resterna av sitt manskap gick han över till Epirus år 274 f.Kr. Där återerövrade Pyrrhus en stor del av Makedonien, men dog i en gatustrid när både hans och den makedoniske kungen Antigonos II Gonatas trupper trängde in i staden Argos.¹³¹

Av all denna makedonska krigsduglighet, förslagenhet, kreativitet, berusande vilja till makt, ära och ryktbarhet, kom dock intet. Istället vidgades Roms perspektiv och deras nyvunna militära och politiska tyngd fick den Ptolemeiska dynastin (Ptolemaios II) i Egypten att upprätta diplomatiska förbindelser med Rom.¹³²

Jag delar Billings och hans forskarkollegers övertygelse att Pyrrhus politiska ambitioner fick en direkt påverkan på det historiska förloppet i detta närområde. De Pyrrhiska krigen knöt det östra och västra Medelhavet närmare varandra och påskyndande avsevärt Roms möjligheter att utvecklas till en supermakt.¹³³ Nya sammandrabbningar mellan de antika makedonierna och Rom var därmed oundvikliga.

”Alexanderfascinationen” är nyckeln till förståelsen av exempelvis den makedonska kungen Filip V:s karriär. Filip V retade gallfeber på romarna när han ca 217 f.Kr. slöt fred med deras ärkefiende Hannibal för att i nytt fälttåg gå mot Rom. Det blev därför inte särskilt svårt för romarna att alliera sig med de grekiska stadsstater som klagade över makedoniernas despotiska attityd och övergrepp.¹³⁴ Med skicklig

¹³¹ Se Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 343–344.

¹³² Se Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 345.

¹³³ Se Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 342, 345 och 355.

¹³⁴ Badian redogör noga för flera aspekter av den grekiska och makedonska antagonismen. Se Badian, *Greeks and Macedonians*. I *Studies in the History of Art* (vol.10), Symposium

diplomati lyckades Rom, till en början, hålla Filip V sysselsatt i Grekland, för att därefter möta honom i det första och andra makedonska kriget. För Filip V:s del slutade sistnämnda krigsäventyr med ett förödande nederlag i slaget vid Kynoskefalai, 197 f.Kr.¹³⁵

I det tredje makedonska kriget slog Perseus, Filip V:s son, tillbaka mot romarna med all den förslagenhet, kalla vrede och hämndbegär han var kapabel till. Perseus ville återställa det makedonska inflytandet i regionen i samma anda som Alexander den store. Romarna besegrade honom i slaget vid Pydna 168 f.Kr. Perseus och större delen av den antika makedonska adeln fördes till Rom där de dog i fångenskap. Runt 300 000 antika makedonier förslavades och fördes bort från det makedonska territoriet. Det blev en total triumf för Rom som där och då, i enlighet med den politiska strategin *divide et impera*, plockade isär Makedonien i fyra självständiga delar.¹³⁶

De antika makedonier som blev kvar kunde dock inte tänka sig något annat än att göra uppror. Romarna, som nu fick nog av makedonskt storhetsvansinne, svarade med att först slå ned revolten (ca 149 f.Kr.) för att i ett följande steg omvandla de makedonska staterna till en romersk provins.¹³⁷

Denna politiska mosaik är viktig att beakta för att förstå att de Pyrrhiska krigen blev början till slutet för de antika makedoniernas dominerande ställning i östra Medelhavet. Det är också viktigt att notera i hur hög grad Alexander den stores kraftfulla men bokstavligen var en del av denna mosaik och fick det makedonska ledarskiktet att strunta i all gängse rationalitet. I det tredje makedonska kriget ledde ansamlingen av sådana men till en sorts blandning mellan ”pogrom” och ”babylonisk fångenskap”. Det var en katastrof som de antika makedonierna, enligt min mening, aldrig återhämtade sig ifrån. För man samman denna aspekt med den Ptolemeiska dynastins upprättande av diplomatiska förbindelser med Rom strax efter de Pyrrhiska krigen kan

series I: Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times, 1982, s. 39 med hänvisningar till bl.a. Herodotus och Diodorus. Se även Billing m.fl., Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall, 2017, s. 320, 323 och 339.

¹³⁵ Se Billing m.fl., Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall, 2017, s. 355–356.

¹³⁶ Se Billing m.fl., Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall, 2017, s. 356.

¹³⁷ Se Billing m.fl., Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall, 2017, s. 357.

man tydligt se den splittrande kraft Alexander den stores mem gav upphov till.¹³⁸

Alexandermyten kan även associeras med andra speciella mem i ett förbund (gruppering), som förstärker varje deltagande mems möjligheter att överleva. En berättelse som indikerar en sorts mytologisk förvandling, eller närmare bestämt sammanlänkning av Alexander den stores mem med både kristendom och islam kan spåras till Koranens sura 18 verserna 83–102. Vi möter här en kung med salomonisk karaktär – monoteistisk, klok och rättfärdig. En kung som reser till världens ändar och möter ett folk som knappt behärskar det talade språket. De ber honom om hjälp att bygga en mur av järn mot de orena folken i norr, Gog och Magog, som demoraliserar jorden.¹³⁹ I Koranen kallas den rättrådiga kungen för *Dhū-l-karnain*, ”den Tvåhornade”.¹⁴⁰

van Bladel har analyserat Koranen i dess historiska kontext. Han menar att det inte råder någon tvekan om att Koranen upprepar en del av den syrisk-kristna legenden om Alexander den store som författades, utifrån ett religiöst och politiskt propagandasyfte, under den bysantiska kejsaren Herakleios tid (ca år 629).¹⁴¹ Så snart van Bladel uttalat dessa erkännande ord vänder han blicken mot profeten Mohammed och fortsätter:

Moreover, what is most important for our understanding of the adaptation of the *Alexander Legend* in the Qur’ān is not the fact of the borrowing but rather the way in which the particular religious and political message associated with the *Alexander Legend* was used, truncated, and altered for new purposes. [...] The reference to contemporary wars reflects the notion, widely held around this time, that the violence and strife of this period were indeed an indicator of the rapidly approaching end of the world. It is not surprising that a community of Arabs whose religion was based on a belief in prophecy would find the contents of this story meaningful, since it put a prophecy supporting the apocalyptic sentiments that they shared, designed

¹³⁸ Jfr Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 345.

¹³⁹ Koranen (Zetterstén), 1979, 18:93. Gog och Magog förekommer även i gamla testamentet, men formuleras inte som folk i pluralis. Hesekiel talar istället om ”Gog i Magogs land”, se GT Hesekiel 38–39.

¹⁴⁰ Koranen (Zetterstén), 1979, 18:85.

¹⁴¹ van Bladel, *The Alexander Legend in the Qur’ān 18:83-102*. I Said Reynolds (ed.), *The Qur’ān in its Historical Context*, 2008, s. 194–195.

for their troubled times, into the mouth of an ancient and respected world conqueror.¹⁴²

På detta sätt är det möjligt att förstå varför Alexander den store fått ett inflytande även i den arabiska litteraturen.¹⁴³ Den makedonska kungens mem tycks bli självförevigande genom förmågan att utnyttja den kulturella miljö de befinner sig i till sin egen fördel.¹⁴⁴ Det börjar med en strävan att höja det mänskliga till det gudomliga och slutar, om vi nu förflyttar oss längre fram i tiden, med Konstantinopels belägring och fall.

Det förlopp som ledde till Mehmed II:s erövring av Konstantinopel år 1453 är ett berömt scenario av fallande bysantiska dominobrickor.¹⁴⁵ Historiker har varit nästintill maniskt upptagna med skuldfrågan, där de goda skiljts från de onda, utvecklingsivrare från bakåtsträvare och får från lejon. Få har som Spinale i sin doktorsavhandling detaljgranskat de historiska bevis som finns för sultanens islamiska prestige och gränslösa ambitioner. Alexander den stores påverkan på den unga sultanen går inte att ta miste på. Nyckelpersonen i detta kulturella utbyte är *Kritovoulos av Imbros* som kallades till sultanatet för att skriva Mehmed II:s självbiografi, *History of Mehmed the Conqueror* (1466–67).¹⁴⁶ Verket ansågs sedan länge gått förlorat, men upptäcktes år 1865

¹⁴² van Bladel, *The Alexander Legend in the Qur'ān* 18:83-102. I Said Reynolds (ed.), *The Qur'ān in its Historical Context*, 2008, s. 195 (kursiv. i originalet). Se även Missiou, *The importance of Macedonia during the Byzantine era*. I Burke and Scott (ed.), *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History: Papers From the Melbourne Conference, July 1995*. *Byzantina Australiensia*, (vol. 13), 2000, s. 102–110.

¹⁴³ Se Stoneman, *Alexander the great in the Arabic tradition*. I Panayotakis, Zimmerman och Keulen (ed.), *The Ancient Novel and Beyond*, 2003, s. 3–21 samt Doufikaer-Aerts, *The Last days of Alexander in Arabic popular Romance of Al-Iskandar*, I Panayotakis, Zimmerman och Keulen (ed.), *The Ancient Novel and Beyond*, 2003, s. 23–35.

¹⁴⁴ Se även Malm's undersökning av de berättelser om Alexander den store som letade sig fram till det medeltida Norden. Malm, *Alexander i den fornnordiska traditionen*. I Hult och Vidén (red.), *Alexanderlegenderna i tid och rum. Alexander den stores gränslösa historia*, 2018, s. 245–265.

¹⁴⁵ Se Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, 1990.

¹⁴⁶ Spinale, *The Portrait Medals of Ottoman Sultan Mehmed II (r. 1451–81)*, 2003, s. 32, fotnot 75 med hänvisningar till Raby. Se även Kritovoulos (Riggs), *History of Mehmed the Conqueror*, 1954.

vid Topkapipalatset i Istanbul.¹⁴⁷ Spinale menar att biografien om sultanen utgör ett direkt bevis för hans fascination av Alexander den store.¹⁴⁸ Spinale gör även *Niccoló Sagundino* – en medeltida lärdd som var välbekant med antikens litteratur och värden samt påven Nicholas V personliga sändebud – till talesperson för Mehmet II ambitioner att efterlikna Alexander den store:

So highly regarded was his insight, in fact, Sagundino was immediately recruited by Nicholas V to serve as advocate for the pope's newly-sponsored crusade. Thus representing the Italian cause, the papal envoy delivered a speech to Alfonso I of Naples in which he made a passionate plea for unity against the *rex turchus*. In the course of his exhortations Sagundino gravely cautioned that the Infidel was an attentive student of history and had applied himself to learning from the finest generals and rulers of Antiquity, especially Caesar and Alexander the Great, whose histories he had translated 'into his own language'. It is primarily through his oration, made in January, 1454, that the fertile seed of analogy was planted, soon to take root: 'He has with him a man very highly educated in philosophy, of Arab tongue, who every day at certain time has the authority to go up to the prince and to say something to him that is worth hearing. He has in addition two doctors, one of whom is learned in Latin, the other in Greek. With these he is on most intimate terms, and wished to acquire from them, through interaction, knowledge of ancient history, and he does not seem to have applied his mind to the deeds of Lacedaemonian, Athenian, Roman and other kings and princes. He has selected Alexander of Macedonia and Gaius Caesar as those who are to be especially imitated, and he caused their deeds to be translated into his own language, which he delights in reading and hearing about in a most wonderful way. For by means of a certain glorious imitation, he tries to show himself to be their equal, and seems to be roused and to burn with the study of glory and praise ...'.¹⁴⁹

Det som gör Spinales avhandling ovanlig är att den inte bara intresserar sig för den medeltida textens tillkomsthistoria och innehåll, utan även hur Mehmed II med "Alexander-symbolik" framställs på bilder, medaljer och mynt. Det är bland annat mot denna bakgrund som Spinales studie utgör en veritabel kulturgärning och evidens för att Alexandermyten uppvisar en mycket stabil uppsättning av mem.

¹⁴⁷ Spinale, *The Portrait Medals of Ottoman Sultan Mehmed II (r. 1451–81)*, 2003, s. 33, fotnot 76 med hänvisningar till Müller.

¹⁴⁸ Spinale, *The Portrait Medals of Ottoman Sultan Mehmed II (r. 1451–81)*, 2003, s. 32–33.

¹⁴⁹ Spinale, *The Portrait Medals of Ottoman Sultan Mehmed II (r. 1451–81)*, 2003, s. 21–22 med hänvisningar (kurs. i originalet).

Antika Makedonien som rättsstat – Ett kontrafaktiskt scenario av måttfullhet

Alexander den store må vara den störste fältherren världen fått uppleva. Han må ha uppvisat herkulisk militär genialitet genom behärskandet av all form av krigsföring, dess logistik, ledarskap, planering och improvisation vid krissituationer. Men, någon större psykologisk insiktsfullhet om de egna höga officerarnas vilja till sammanhållning verkar han inte haft när han på sin dödsbädd i Babylon, på frågan åt vem han överlämnade kungariket, svarat: ”Åt den bäste”.¹⁵⁰

Demetrios I, Perdikkas, Seleukos, Ptolemaios I, Kassander, Antigonos I, Krateros, Antipatros och Lysimachos (diadochi) slogs som hyenor över Alexanders lik.¹⁵¹ Vad tror du hade kunnat ske om de verkliga händelserna kring Alexander den store utvecklats på ett alternativt sätt?

Mer än en gång har jag i tanken inte låtit Alexander återvända till Babylon, utan skickat hem honom till Pella för att han därifrån med större självkänedom och måtta i allt skulle få ägna sig åt byråkrati och förevisandet av antika Makedonien. Vid sjutton års ålder, när jag gick på gymnasiet i Skene, formulerade jag till och med ett halvfärdigt utkast till en historisk kontrafaktisk uppsats. Jag skulle förklara hur Alexander den store förevisade Makedonien. Men, förstår idag att det snarare handlade om hur han inte bara skulle skapa en rättsstat av antika Makedonien,¹⁵² utan även tillgodogöra sig idéer om tidshorisont och kontinuitet för politiska syften.

Jag hade precis läst en bok om den romerska republikens utveckling som eldat på min fantasi, vilket fick Alexander den store att genast vända blicken mot väst och den dittills förhållandevis okända Romerska republiken. Appius Claudius Caecus, en romersk censor

¹⁵⁰ Arrianos (Lagerström), *Alexander den store*, 2003, bok 7 (26).

¹⁵¹ I Frans G Bengtssons essä ”Silversköldarna” ges en förtätad skildring av Alexander den stores levnadsöde och hur lätt de antika makedonierna lät sig berusas av den egna fysiska styrkan, makten och framgången; gjorde dessa premisser till ledstjärna och straffades slutligen av tron på sin egen överhöghet i form av interna stridigheter och undergång. Se vidare i Bengtsson, *Silversköldarna*, 1951, s. 5–25.

¹⁵² Jfr Stephenson, *A History of Roman Law: With a Commentary on the Institutes of Gaius and Justinian*, 1912.

(statsman) och rättslig expert, blev, tillsammans med Aristoteles, hans rådgivare och vägvisare in i framtiden.¹⁵³

Den makedonska kungen brottades med flera omfattande problem. Hur skulle det enorma landområde han erövrat förvaltas och kontrolleras? Var skulle maktcentrum inom det erövrade territoriet placeras?¹⁵⁴

Aristoteles hade berättat för Alexander om Lykurgos som lagt grunden för Spartas konstitution och samhällsordning. Enligt legenden hade denne laggivare fått statsförfattningen genom den pythiska prästinnans orakelspråk med instruktion att lagstiftningen inte fick bli nedskriven utan överförd till spartanerna genom utbildning.¹⁵⁵

Alexander kände även till Solons lagstiftningsreformer i Athen som bl.a. bejakade samhällsomvandling från självhushåll till merkantilism och statsfäste en ny indelning av befolkningen som inte längre var baserad på börd, utan på förmögenhet.¹⁵⁶ Den makedonska kungen var samtidigt väl medveten om att hans person var den sammanhållande kraften för kungadömet existens och att den antagligen skulle brytas på grund av hans förgänglighet.¹⁵⁷ Alexander den store tyckte att hans makt (till skillnad från de grekiska stadsstaterna dynastiska legitimitet) grundades på "nationell konsensus",¹⁵⁸ men helt säker var han inte.¹⁵⁹ Han behövde något mer beständigt än så: ett förevigande av det antika Makedonien med inspiration från teologi och juridik som både kunde

¹⁵³ Se vidare om Appius Claudius Caecus i Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 310–311. Se även Nationalencyklopedin, "Claudius". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-03-17

¹⁵⁴ Se Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 319.

¹⁵⁵ Herodotos börjar sin berättelse om Lykurgos när han inträder i Delfis tempelsal för att ta emot den pythiska prästinnans spådom. Hon ska då ha yttrat följande ord: "Alltså, Lykurgos, du kommit hit upp till mitt signade tempel, älskad av Zevs och älskad av alla olympiska gudar. Skall jag dig kalla människa blott eller hälsa som gudom? Helst dock Lykurgos, till saliga gudarnas tal jag dig räknar." Herodotos (Lindskog), *Bok I*, 63–67, 1920, s. 30.

¹⁵⁶ För en vidare diskussion om arkonten Solon, en av Greklands sju vise, och hans rättsliga, ekonomiska och politiska reformer, se Hedman, *Antikens demokrati och dess aktualitet idag*, 2015, s. 52–57 med hänvisningar till Tarkiainen.

¹⁵⁷ Se Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 319.

¹⁵⁸ Citerat enligt de uttalanden om de makedonska kungarnas formella legitimitet som gjorts i Nationalencyklopedin. Se Nationalencyklopedin, "hellenism". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-03-17.

¹⁵⁹ Se uttalanden om de makedonska kungarnas formella legitimitet i Nationalencyklopedin, "hellenism". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-03-17.

maskera problemen med att ämbeten hade behov av korporativ kontinuitet trots medlemmarnas biologiska förgänglighet och skapa ett generationsöverskridande solidaritetsband mellan dåtida, nutida och framtida makedonier.

Alexander den stores drömmar om kontinuitet introducerades som en idé, eller närmare bestämt en kungaideologi, om dualitet där kungen föreställdes som en *gemina persona* bestående av två kroppar, den ena materiell och dödlig (kungens fysiska kropp) och den andra immateriell och odödlig (den gudomliga/politiska kroppen).¹⁶⁰ Denna insikt

¹⁶⁰ Historisk forskning om nationalstatens ursprung i Europa indikerar att beskattningen var en grundläggande komponent i utvecklandet av en stark och därefter demokratiskt präglad statsmakt. Utgångspunkten är den medeltida doktrinen om kungens "två kroppar" som nådde full mognad under 1500- och 1600-talen, framförallt i England men även i Sverige.

En systematisk framställning av doktrinen har författats av Kantorowicz. Istället för föreställda gemenskaper och tidiga tecken på uppfattningar om "folkets enhet", söker Kantorowicz spår av de institutionella och ekonomiska fiktioner av perpetuitet som enligt honom var en förutsättning för det moderna nationsbygget. Ett exempel på det är övergången från skatter som tillfälliga (*casus necessitatis*) till eviga. Ett annat exempel är övergången från kungens personliga lån till en evig och offentlig statskund.

Även om ovanstående kungaideologi inte uttryckts som en idé under Alexander den stores tidsepok fanns flera av de juridiska, skattetekniska och politiska kriterier som Kantorowicz anger på plats i Rom redan under 300-talet f.Kr. såsom *usucapio*, dvs. hävdeinstitutet (det första regelexempel på hur tiden kom att bli inskriven i det allmänna rättsmedvetandet) samt regler om folkräkning efter klass och förmögenhet där skatterna i stort sett lades ut på jorden. Nödvändiga administrativa reformer som effektiviserade möjligheterna att kontrollera skatteresurser genomdrevs dock inte förrän under kejsar Tiberius tid (14 e.Kr. – 37 e.Kr.). Det var först då staten blev en juridisk person och bärare av förmögenhetsrättigheter i form av *fiscus* (penningkorg, offentlig kassa). Inte heller fanns den kanoniska rätt som kom att utvecklas av munken Gratianus under 1100-talet och som sedermera, under 1500-talet, kom att användas för att legitimera en konsolidering av statsmakten genom något som närmast kan kallas ekonomisk teologi.

Ett sådant inslag av ekonomisk teologi handlar t.ex. i Sverige om att skatter av olika slag och funktion förevigades som laga skatter. En konsekvens av det blev att skattebaserna i landslagen breddades samtidigt som de blev mer likformiga och effektiva. Åtgärderna sammanföll också med kronans konfiskation av kyrkans egendom genom *Västerås ordinantia* där kungen inte bara blev kyrkans överhuvud, *vicarius Christi*, utan även *vicarius fisci*. Med bas i den kanoniska rättens preskriptionsregler permanentades *fiscus* förhållande till kung och kungamakt, vilket fick *fiscus* att likna *Christus*. Se Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*, 1957, s. 164–192, Tamm, *Romersk rätt och europeisk rättsutveckling*, 2:a uppl. 1996, avsnitt 3.5, Livius (Linnér), *Roms historia*, 1964, kap. 39–48 (Servius Tullius), s. 73–83, Seutonius (Lagerström), *Kejsarbiografier*, s. 140–185 (Tiberius), Liljeson, *Skatterna i antikens Rom*, *Skattenytt* 1987, s. 357–363, Modéer, *Historiska rättskällor. En introduktion i rättshistoria*, 2:a uppl., 1997, s. 43–45, Odén, *Kronohandel och*

träffade honom som en omvänd aristotelisk uppenbarelse. Medan Aristoteles hävdade att vår värld var universums orörliga medelpunkt, menade *Herakleides från Pontos* att jorden roterar ett varv kring sin axel och inte alls låg fast i världsalltets centrum.¹⁶¹ Tack vare Herakleides förstod Alexander den store plötsligt betydelsen av att Makedonien inte bör stå och falla med honom som kung, utan att statsmakten alltid roterar kring de ämbeten, institutioner och symboliska medel som skapats inom territoriet.

Förmedlandet av institutionell kontinuitet och en samhörighetskänsla genom lokal- och ståndsmässig tillhörighet skulle synliggöras i lagbestämmdhet och en allmän höjning av rikets rättskultur genom Alexander den stores påbud.¹⁶² I den rättsliga förändringsprocess som var nödvändig att genomföras såg den makedonska kungen några principiella problem. För det första att muntlig tradering av lagstiftning kraftigt reducerat grekernas bidrag till den rättsvetenskapliga kunskapsutvecklingen på den östra sidan av Medelhavet.¹⁶³ För det andra att den lagstiftning som ändå fanns på pränt var mycket kortfattad och vag i sin utformning,¹⁶⁴ vilket varken gynnade kontinuiteten i institutioner, ämbeten eller tolkningen av vad rätt, rättvisa och rättssäkerhet innebar i praktiken.

Behovet av reception av främmande skriven rätt från grannen i väst, bedömde Alexander sammanfattningsvis, var enormt. Upptagandet av romerskrättsliga fenomen såsom olika principer, rättsinstitut, lagregler eller till och med hela lagböcker skulle därför till en början ske succesivt för att i ett avslutande skede omvandlas till en mer generell process.¹⁶⁵

finanspolitik 1560–1595, 1966, s. 201–203, Hallenberg, Kungen, fogdarna och riket: Lokal-förvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid, 2001 samt Jeziarski m.fl., När blev Sverige evigt?, Historisk tidskrift 2018:3, s. 510–525.

¹⁶¹ Se Nationalencyklopedin, "Herakleides". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-03-17.

¹⁶² Se vidare om reception av främmande rätt via imposition i Modéer, Historiska rättskällor i konflikt. En introduktion i rättshistoria, 2010, s. 25.

¹⁶³ Se Stephenson, A History of Roman Law: With a Commentary on the Institutes of Gaius and Justinian, 1912, s. 7.

¹⁶⁴ Se Stephenson, A History of Roman Law: With a Commentary on the Institutes of Gaius and Justinian, 1912, s. 7.

¹⁶⁵ Se vidare om receptionsbegreppet i rättshistorisk forskning i Modéer, Historiska rättskällor i konflikt. En introduktion i rättshistoria, 2010, s. 20–30.

Jag föreställde mig att Appius Claudius Caecus tog emot Alexander den store i Curia Hostilia (senaten). Den makedonska kungen, på höjden av sin karisma, hanterade situationen förslaget och uppriktigt. Han började med att redogöra för hur han såg på den Romerska republikens situation: i mångt och mycket präglad av en dynamisk händelseutveckling, men med minst lika komplexa orsakssammanhang som han själv brottades med i öst. Rom var fortfarande i stor utsträckning invecklat i strider med grannstater och led dessutom av livsmedelsbrist och prisstegringar. Samniter och etrusker sökte sig i stridare ström mot kuststäderna samtidigt som kampaner och volsker lite hastigt förenade sig i olika revolter mot republiken. Alexander den store fortsatte genom följande utläggning: ”i utbyte mot militär och strategisk hjälp att övervinna både grannar och ett eventuellt framtida krig mot Karthago skulle Romerska republiken hjälpa Makedonien att skapa en rättslig infrastrukturell miljö på den östra sidan av Medelhavet”.

Appius lyssnade till Alexanders argument och ett kort tag verkade det som om han hade svårt att förstå vitsen med samarbetet. Rom var ju redan militärt ganska välorganiserat och hade en politisk organisation som var klart överlägsen den makedonska. Men, efter en stund sa han: ”Vi romare har en stark konservativ ådra och följer gärna *mos maiorum* (förfädernas sed).¹⁶⁶ Den inbegriper inte någon plan varken hos mig eller övriga romerska ämbetsmän som syftar till världserövring.¹⁶⁷ Vårt stora bekymmer kommer förr eller senare att bli karthagens allt dominantare ställning i det syditalienska medelhavsområdet. Det är inom ramen för denna annalkande konflikt som vi behöver er hjälp.”

På detta sätt uppstod en osannolik och månghundraårig allians mellan det östra och västra medelhavsområdet. De rivaliserande makterna brakade aldrig samman i vad som skulle komma att bli ett förödande

¹⁶⁶ Se vidare om *mos maiorum* och romersk kultur i Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 267 samt Hölkeskamp, *Reconstructing the Roman Republic. An Ancient Political Culture and Modern Research*, 2010, s. 17 f. med hänvisningar.

¹⁶⁷ Redan under antiken diskuterades om Roms utvidgning skulle uppfattas utgå från ett stort antal defensiva krig, eller snarare bero på aggressiv imperialism understödd av en rad anfallskrig. Enligt Billing och hans forskarkollegor är det en diskussion som fortsatt ända in i modern tid. Se Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 305.

krig för de antika makedonierna. Alexanders vision ”... att assimilera den tidigare statsbärande befolkningen i rikena med det segrande makedonska folket ...”¹⁶⁸ förändrades. Det persiska provinsadministrationen (satrapsystemet) övergavs till förmån för ett nytt politiskt program. En differentierad medborgarrätt (civitas) transplanterades i Alexanders imperium vars syfte var att successivt omvända besegrade motståndare till allierade medborgare.

Värderingar skulle grundläggas genom traditioner, där det ärvda ingick i symbios med nya impulser. I praktiken skulle det ske genom en massiv inskolning av gemensamma ideal baserade på makedonska, grekiska, egyptiska, persiska samt babyloniska kultur- och kunskaps-element.

Högre lärdomscentra såsom Mouseion i Alexandria och Pergamon med dess kosmopolitiska vetenskapare fick utgöra viktiga utvecklingsnav i den nya värdegrundsprocessen. Maktcentrat skulle bli kvar i Pella samtidigt som en rad andra viktiga ämbeten och institutioner skulle förläggas i Byzantion. Så tror jag att ett ”alternativhistoriskt” samarbete under alliansliknande former med Rom kunnat skapa en genuin öppning för en annan antik världsordning.

¹⁶⁸ Citerat enligt de uttalanden som gjorts av Billing m.fl. i beskrivningen av den händelseutveckling som skedde åren efter Alexanders död. Se Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 323.

Andlig kraftsamling

Om vi nu återgår till de historiska händelserna skulle man kunna hävda att konsekvenserna av makedoniernas ”babyloniska fångenskap” blev en förhärjande existentiell erfarenhet. Kom det något gott alls ur denna situation?

Jo, det verkar som om slaveri och deportation medförde en andlig kraftsamling bland de kvarvarande antika makedonierna. I detta avseende är aposteln Paulus en belysande gestalt. Han är den kraft som tycks bära de här människorna genom en existens som är existenslös. I den bibliska retoriken finns en sammanlänkning mellan Paulus missionsarbete (hans övertygelse att Israels Gud var så stor i sin rättvisa och nåd att även icke-judar som trodde på Jesus uppståndelse skulle få del av förlossningen) och de antika makedonierna. Det börjar i Apostlagärningarnas 16:e kapitel, verserna nio och tio:

På natten hade Paulus en syn; en makedonier stod där och bad honom: 'Kom över till Makedonien och hjälp oss.' När han hade haft denna syn, försökte vi genast ta oss till Makedonien, ty vi förstod att Gud hade kallat oss att förkunna evangeliet där.

I botten av detta rop på hjälp till Paulus återfinns ett fortsatt särskiljande mellan det makedonska och det grekiska, exempelvis i denna passus:

När oron hade lagt sig, kallade Paulus till sig lärjungarna och intalade dem mod. Därefter tog han farväl och bröt upp för att resa till Makedonien. Och när han hade farit genom det landet och flitigt uppmuntrat bröderna, kom han till Grekland, där han uppehöll sig i tre månader. Han stod just i begrepp att avsegla till Syrien, när en judisk sammansvärjning mot honom fick honom att ändra sig och fara tillbaka till Makedonien.¹⁶⁹

Eller i detta citat:

Hela staden råkade i uppror, och från alla håll rusade folk till teatern och man släpade med sig Gaius och Aristarchos, två makedonier som var reskamrater till Paulus.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Apg 20:1–3.

¹⁷⁰ Apg 19:29.

Att de antika makedonierna äger existensberättigande i denna historiska berättelse som explicit knyter samman dem med det kristna förändligandet råder det ingen tvekan om. De bärande bjälkarna i denna bibliska minnespraktik är två. Den ena är att det finns många olika avsnitt i Nya testamentet som beskriver Paulus resor och uppehålle i den romerska provinsen Makedonien,¹⁷¹ däribland även följande beskrivning:

Därifrån fortsatte vi till Filippi, en stad som ligger i första makedoniska distriktet och är en romersk koloni. Där stannade vi några dagar. På sabbaten gick vi ut genom stadsporten och ner till en flod, där vi trodde att det skulle finnas ett böneställe. Vi satte oss där och talade till de kvinnor som hade samlats. En av dem hette Lydia. Hon var från Thyatira och handlade med purpurtyger, och hon hörde till de gudfruktiga. När hon nu lyssnade, öppnade Herren hennes hjärta så att hon tog till sig det som Paulus sade. Hon och alla i hennes hus blev döpta, och sedan bad hon oss: 'När ni nu har blivit övertygade om att jag tror på Herren, kom då och bo hos mig.' Och hon gav sig inte.¹⁷²

Den andra är hur samma text i Apostlagärningarna markerar det grekiska.

Några av dem blev övertygade och slöt sig till Paulus och Silas. Det gjorde också en mängd gudfruktiga greker och inte så få förnämna kvinnor. [...] Många av dem kom till tro, liksom åtskilliga ansedda grekiska kvinnor och män. [...] Jag har inte varit rädd för att låta er veta det som gagnar er, utan har undervisat er om det, offentligt och i hemmen, och jag har enträget uppmanat både judar och greker att omvända sig till Gud och tro på vår herre Jesus.¹⁷³

Även om det står ungefär dubbelt så mycket mellan raderna som på dem är det sammantaget mönstret i de förkunnade händelserna som är intressanta, eftersom de beskriver en differens mellan antika makedonier och greker. Låt mig samtidigt för alla missförstånds undvikande en gång för alla slå fast att jag inte försöker ta parti för någon sorts sydslavisk stamrelation med de antika makedonierna, men inte heller för att det med självklarhet kan sättas ett likhetstecken mellan greker och antika makedonier, utan lyfter fram själva det faktum att Apostlagärningarna författats med en dimension av differenser såväl geografiska

¹⁷¹ Se Odland (Berglid och Hedegård), *Kommentar till Apostlagärningarna*, 1938, s. 131 f.

¹⁷² Apg 16:12–15.

¹⁷³ Apg 17:4,12 samt 20:20–21.

(Makedonien och Grekland) som gruppmissiga (makedonier och greker).

Identitet kan konstrueras med hjälp av religionen. Hur införlivas den kristna ortodoxa tron i det moderna nordmakedonska identitetsbygget? Kan du ge exempel på någon komponent som är identitetsbärande för den ortodoxa traditionen?

I det ortodox kristna tankegodset verkar förnuftet och den rationella kunskapen stå i motsats till den etiska och religiösa erfarenheten. Är det möjligt att i den ortodoxa dogmatikens förståelse av religionen hitta redskap för att tala om tro och religiös erfarenhet på ett sätt som inte vänder förnuftet ryggen?

För mig är det ganska oklart hur den ortodoxa läran inom akademien och kyrkan sätts i relation till modern nordmakedonsk verklighetsuppfattning. Från forntid till modern tid har dock tron på det materiella varit identitetsbärande för den ortodoxa traditionen. Ikoner, relikier, vattnet från heliga källor och sakralt laddade punkter i naturen och landskapet har fungerat som en förmedlande länk mellan Gud och människa.¹⁷⁴ Dessa sakrala föremål och platser har underhållit och stöttat de ortodox kristnas trosuppfattning, deras inbillningskraft och förmåga att förundras, att på djupet beröras eller rent av känna vördnad. Tron på det materiella som en förmedlare av transcendent närvaro är också en av de viktigaste skillnaderna mellan den ortodoxa traditionen och den reformerta kristendomen. En syn som bygger på övertygelsen att Gud är situerad både i historien, naturen och samhället.

Jag har nog samma oklara uppfattning om sådana frågor som rör den nordmakedonska ortodoxa kyrkan, dess historia, nutid och inte minst dess teologiska arv. Ett enkelt svar skulle kunna vara att folk i allmänhet är mäktiga troende i detta lilla land. Men jag ser nog teologin och kyrkans främsta uppgift att på ett mer lekfullt sätt upprepa allt det

¹⁷⁴ Tron på det materiella, speciellt den kristna porträttkonsten i form av ikoner, har rottrådar till den fornegyptiska föreställningen av gravporträttet som ett slags fönster genom vilket den avbildade kan betrakta världen. Ett möte med porträttet gav forntida egyptier en direkt kontakt med den som avbildats. Porträttet kunde även bära med sig en del av den avbildades kraft. Den ortodox kristna synen på porträttkonsten och ikonerna är föremål för en liknande kult. Se vidare om ikonernas betydelse för ortodox fromhetsliv i Beskow, När bilden blev ikon. I Hallonsten (red.), Östkyrkan förr och nu. Studier i den ortodoxa traditionen, 1991, s. 13–35.

som i det religiösa och kulturella arvet framstår som evigt och oföränderligt. Det kräver i sin tur forskarstudier vid landets universitet som inte bara kan hålla god nationell som internationell teologisk standard, utan också ge både bredd och djup i diverse sådana forskningsfrågor.

I Sverige bedrivs exempelvis forskarstudier i ”Praktisk teologi med kyrkohistoria” vid Enskilda Högskolan Stockholm som omfattar idé-historiska, hermeneutiska, filosofiska, kyrkopolitiska, teologiska, sociologiska och etnologiska perspektiv.¹⁷⁵ Att inspireras av en sådan teoretisk utbildning behöver, enligt min mening, inte betyda att den ortodoxa kristenhetens väsen försvagas.

Kanske kan undersökningsdisciplinen i Nordmakedonien få handla om att den ortodoxa traditionen inte bara är en uppsättning rituella och liturgiska uttrycksformer.¹⁷⁶ Kanske kan en sådan teologisk forskningssträvan, i det moderna Nordmakedonien, skrivas fram i samspel med en idé om religionen värdig den kritiska och rationella ortodoxa människan.¹⁷⁷ Kanske kan ett sådant målmedvetet universitetsarbete leda till ett förnyat teologiskt forskningsmål som finner ett bestående värde bortom den ortodoxa traditionen av *effikacitet*,¹⁷⁸ där religionen i

¹⁷⁵ Se Enskilda Högskolan Stockholm, Allmän studieplan för forskarutbildning i Praktisk teologi med kyrkohistoria. Antaget av Forskarutbildningskollegiet 2019-10-21. Utbildningsplanen hämtades från Enskilda Högskolan Stockholms hemsida www.ehs.se. Hemsidan besöktes 2020-01-28.

¹⁷⁶ Se vidare om frågan hur den ortodoxa teologin ser på de kristna dogmerna och det religiösa språkets förmåga att förmedla kunskap om Gud i Hallonsten, ”Han gjorde mörker till sitt täckelse ...” – om den apofatiska vägen enligt ortodox teologi. I Hallonsten (red.), Östkyrkan förr och nu. Studier i den ortodoxa traditionen, 1991, s. 35–66.

¹⁷⁷ Hur rysk-ortodox teologi och etik konstruktivt kan tillvarata en del av de möjligheter som västerländsk humanism och modern europeisk filosofi erbjuder har diskuterats av Namli. Se vidare i Namli, Och på en enda kyrka. Ortodox etik i ekumenisk dialog, 2003.

¹⁷⁸ Ordet ”effikacitet” kommer från engelskans ”efficacy” och latinska ”efficacitas” och betyder effektivitet, verkningsfullhet, kraft. Till skillnad från ordet ”effekt” som kan förklaras som verkan eller yttring innebär ordet *effikacitet* att möjligheten eller potentialen för objekt eller handlingars verkan överskrids. Termen avser alltså handlingars eller föremåls besittning av en eller flera inneboende kvaliteter som har möjlighet och kraft att producera en viss bestämd effekt i nutiden utan att denna effekt nödvändigtvis behöver bli synlig. Effikacitet hänvisar helt enkelt till en *alternativ logik*. Till exempel påpekar den ortodox kristna traditionen att ikonerna blir en port till Gud för den troende betraktaren, en länk mellan det jordiska och det gudomliga och således ett verkligt uttryck för effikacitet. Samma resonemang kan appliceras på sakramentets verkan genom ritualen (mysterier). I Skandinavien är det, vad jag känner till, enbart den danska teologen och docenten Jesper Frøkjær Sørensen

större utsträckning än vad som sker idag tillåts appellera till det analytiska jaget.

Ett besök på den svenska teologiska diskussionsarenan kan ge intryck av att Sverige befinner sig någonstans i gränlandet mellan ett sekulärt och ett postsekulärt tillstånd. Tror du att den ortodox kristna traditionen kan bidra med någon insikt kring de konventionella föreställningarna om modernitet och sekularisering i Sverige?

Möjligen finns det ett positivt samband i teorin, men inte i praktiken. Tesen om svenska samhällets fortgående sekularisering har falsifierats av bland annat Kristensson Ugglå i hans bok "Katedralens hemlighet. Sekularisering och religiös övertygelse".¹⁷⁹ I boken argumenterar han för tron som ett välgrundat livsåskådningsalternativ i vår tid. Enligt Kristensson Ugglå har det svenska samhället "marinerats av kristendomen",¹⁸⁰ och att tro att det är möjligt att skapa ett sekulärt svenskt samhälle är en "chimär av historielöshet".¹⁸¹ Det svenska kulturavet är alltså kyrkligt, inte sekulärt. I mötet med väckelsen, sekularismen och ateismen positionerar sig Kristensson Ugglå inne i katedralen för kontemplation. Samtidigt konstaterar han att andra teologer valt att konsekvent stå utanför katedralen och betrakta den på avstånd.¹⁸² Jag tycker att iakttagelsen är mycket intressant.

Religiositet kan givetvis mätas på olika sätt och olika nivåer i samhället, men faktum är att medlemsantalet i Svenska kyrkan, som procentandel av folkmängden, gått från cirka 95 procent i början av 1970-

vid Aarhus universitet som forskar om effikacitet, religion och mänsklig ritualisering. Se vidare bl.a. i Sørensen, Magi og rituel effikacitet – En kognitiv tilgang, Religionsvidenskabeligt Tidsskrift (RvT) 2001:38, s. 59–71. Värt att nämna i detta sammanhang är avhandlingen om biskopen, martyren och helgonet *Cyprianus av Antiochia* som framlagts av Brian Møller Jensen vid Stockholms universitet. Se vidare Møller Jensen, *The Story of Justina and Cyprian of Antioch as told in a Medieval Lectionary from Piacenza*, 2012.

¹⁷⁹ Se även Willander, Sveriges religiösa landskap – samhörighet, tillhörighet och mångfald under 2000-talet. Myndigheten för stöd till trossamfund, 2019, s. 81.

¹⁸⁰ Se Kristensson Ugglå, *Katedralens hemlighet. Sekularisering och religiös övertygelse*, 2015, s. 44.

¹⁸¹ Se Kristensson Ugglå, *Katedralens hemlighet. Sekularisering och religiös övertygelse*, 2015, s. 52.

¹⁸² Se Kristensson Ugglå, *Katedralens hemlighet. Sekularisering och religiös övertygelse*, 2015, s. 229. Se vidare i Martinson, *Katedralen mitt i staden. Om ateism och teologi*, 2010 samt Martinson, *Nästän religiös. Katedraler och sekulära teologier*, Svensk Teologisk Kvartalskrift (STK), 2016:92, s. 24–36.

talet till cirka 56 procent (cirka 5,8 miljoner medlemmar) år 2019.¹⁸³ Willander har bl.a. undersökt hur religiös praktik, tro och tillhörighet ser ut i det svenska samhället. Hon bekräftar angiven lägesbild i sin rapport och skriver: ”De personer som trätt ur Svenska kyrkan har vanligtvis inte blivit medlemmar av någon annan kyrka eller trossamfund utan står utan religiös tillhörighet. En av fyra som bor i Sverige tillhör därför numera en grupp som står utan religionstillhörighet.”¹⁸⁴ Mycket talar, enligt min mening, för att Svenska kyrkan både utifrån ett kort- och långsiktigt perspektiv kommer fortsätta tappa i besöks- och medlemsantal.

Frågan är var de postkristna svenskarna tagit vägen. Lite spetsfuntigt och provocerande skulle man, utifrån Thurffjells studier, kunna säga att de lämnat katedralen och dragit till skogs.¹⁸⁵ Medlemsantal och gudstjänstbesök sjunker samtidigt söker sig alltså allt fler människor ut i naturen för att hitta en plats för kontemplation.

Vad är de postkristna möter i skog och mark? Är det något som kanske förr söktes i kyrkan? Dessa frågor har Thurffjell på ett mycket intresseväckande sätt genomfört empiriska undersökningar på i boken ”Granskogsfolket: hur naturen blev svenskarnas religion”. Det är slående hur de postkristna i sina beskrivningar av skogens förmågor och dess funktion, enligt min mening, omedvetet närmar sig den ortodoxa traditionens tro på det materiella. Med risk att förenkla skulle man kunna hävda att skogen får, i princip, samma verkan för den postkristna människan som ikonerna eller den heliga källan för den ortodox kristna människan. Exempelen på jämförelser kan mångfaldigas, men är svåra att dechiffrera utan ett förhållningssätt till en Gud kongenial med gamla religiösa traditioner.

En sådan förståelse av relationen mellan en postsekulär tid och den faktiska möjligheten att kunna tro på en levande Gud som ett menings-

¹⁸³ Svenska kyrkan, Svenska kyrkans medlemsutveckling år 1972-2019. Statistiken redovisas av Svenska kyrkan på deras hemsida www.svenskakyrkan.se. Hemsidan besöktes 2020-07-20.

¹⁸⁴ Willander, Sveriges religiösa landskap – samhörighet, tillhörighet och mångfald under 2000-talet. Myndigheten för stöd till trossamfund, 2019, s. 81.

¹⁸⁵ Se vidare i Thurffjell, Granskogsfolket: hur naturen blev svenskarnas religion, 2020.

fullt alternativ förefaller mig vara förborgad i en kommunikativ förståelse av effikacitetsbegreppet.¹⁸⁶ Det är möjligt att *effikacitet* av många uppfattas som ett obekvämt ord.¹⁸⁷ Kanske passar ordet *numinös* bättre i vårt sekulära samhälle.¹⁸⁸ När man närmar sig den numinösa emotionen måste man dock, oavsett ordval, vara uppmärksam på att den evangeliska tron är immateriell och inåtblickande. Om dagens teologer ska försöka locka tillbaka de postkristna till katedralen behöver de antagligen inte bara ta frågan om den kristna religionens materialitetsperspektiv på större allvar, utan också fundera på om det är möjligt att återupprätta dess band med svensk kyrklig identitet och praktik.¹⁸⁹

En av svårigheterna är det faktum att de svenska föreställningarna och praktikerna kopplade till materialitet och gudomlig immanens vittat sönder. Här kan man peka på Zachrissons avhandling, "Mellan fromhet och vidskepelse. Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige". Författaren utgår från ett materialitetsperspektiv i undersökningen av vad som – i mötet mellan evangelisk renlärighet och traditionellt folkligt fromhetsliv – hände med de heliga platserna och föremålen såsom exempelvis bilder, relikier, heliga källor eller bönekors.¹⁹⁰

Enligt Zachrisson hade traditionellt folkligt fromhetsliv i Sverige en stark förankring under efterreformatorisk tid. Det var inte förrän under 1700-talet som svensk kyrklig överhet på allvar lyckades bryta denna kontinuitet. Exempel på föreställningar om materialitet kan, enligt

¹⁸⁶ Ännu ett perspektiv erbjuder Svenungsson i sin förståelse av teologins "otidsenliga uppdrag" och hur det teologiska språkets kraft bör återerövas. Se vidare i Svenungsson, *Den profetiska rösten. Om teologins otidsenliga uppdrag*, 2005. Jfr även Svenungsson, *De sköna konsterna är grannar med Gud*, SvD 2020-01-20. Hämtades från hemsidan www.svd.se 2020-02-20.

¹⁸⁷ Jfr även Svenungssons resonemang om nödvändigheten av kritiska reflektioner kring den kulturella självblindhet som finns hos sekulära eller postkristna i Sverige. I Svenungsson, *Religionens återkomst – religionens slut?* Signum 2016:8, s. 14.

¹⁸⁸ Nationalencyklopedin beskriver numinös emotion som den känsla som är förbunden med "erfarenheten av det heliga". Se Nationalencyklopedin, "numinös känsla". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-02-01.

¹⁸⁹ Jfr även Carlssons resonemang om hur kyrkan bör hantera bl.a. minskande medlemsantal och bristande legitimitet i Carlsson, *Teologi för 2000-talet*, Svensk Kyrkotidning (SKT), 2015:6, s. 43–46.

¹⁹⁰ Se Zachrisson, *Mellan fromhet och vidskepelse. Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*, 2017, s. 3.

Zachrisson, även hittas under 1800-talet.¹⁹¹ Zachrissons empiriska studier – som omfattar en totalinventering av det tillgängliga källmaterialet från Skara stift – noterar bl.a. relikier i kyrkorummet och sakrala platser i den omgivande naturen.¹⁹² Det Zachrisson åstadkommit är nästintill en helgonlik gärning.

Hur kommer det sig att det inte är förrän under senare delen av 2010-talet som det i Sverige börjat publiceras forskning som inte drar någon avgörande gräns mellan magi och religion? Och kan det bidra till nya teologiska insikter? Ett gott tecken är att Zachrissons avhandling, som egentligen är historisk, recenserats i en kyrkohistorisk tidskrift.¹⁹³

¹⁹¹ Se Zachrisson, *Mellan fromhet och vidskepelse. Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*, 2017, s. 299–300.

¹⁹² Se Zachrisson, *Mellan fromhet och vidskepelse. Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*, 2017, exempelvis bilaga 4 om de heliga vattenkällorna: Källor i det nuvarande Sverige med dokumenterad tradition under medeltid och tidigmodern tid, s. 380–395.

¹⁹³ Jarlert, Recension av Terese Zachrisson, *Mellan fromhet och vidskepelse. Materialitet och religiositet i det efterreformatoriska Sverige*, Kyrkohistorisk årsskrift, 2018, s. 165–167.

Makedonier från förr och dagens nordmakedonier

Vad är egentligen skillnaden mellan makedonier från förr och dagens nordmakedonier?

Det är svårt att närma sig denna fråga med ett uttömmande historiskt svar. Dessutom råder inte någon platt konsensus kring de antika makedoniernas ursprung. Jag kommer inte riktigt ihåg var, men jag läste för ett tag sedan en artikel om den danske nobelpristagaren och fysikern Niels Bohr som har sagt att ”motsatsen till en djup sanning kan mycket väl vara en annan djup sanning.”¹⁹⁴ Kanske Bohrs uttalande erbjuder en matris för hur man bör närma sig ett svar på frågan. Då skulle man kunna säga ungefär följande.

Man kan mycket framgångsrikt hävda att de antika makedonierna är av ursprunglig grekisk stamtillhörighet. Att de var starkt influerade av de grekiska kulturbärarna i söder. Att de namngav städer och personer med grekisk språkdräkt vilket tyder på att de hade ett grekiskt ursprung.¹⁹⁵

Lika framgångsrikt är det möjligt att hävda det motsatta. Att de antika makedonierna inte har en grekisk stamtillhörighet och att de därför av antikens författare fick en annan etnocentrisk kategorisering i form av *ethnos*, till skillnad från grekerna själva som betraktade sig själva som *genos*.¹⁹⁶ Att de talade ett språk som grekerna inte kunde förstå och därför benämndes *barbaros*.¹⁹⁷ Att det snarare var den makedonska eliten som integrerade en större del av den grekiska kulturen

¹⁹⁴ Se ”Niels Bohr” i Nordspråk. Hemsidan Nordspråk https://nordspråk.se/källa/Niels_Bohr besöktes 2020-03-21.

¹⁹⁵ Grunden för sådana påståenden har hämtats från både antika och bysantiska skriftkällor och har analyserats av grekiska historiker såsom Sakellariou, *The Inhabitants*. I Sakellariou (ed.), *Macedonia, 4000 Years of Greek History and Civilization*, 1983, s. 48–63 samt Vokotopoulou, *Macedonia in the Literary Sources*. I Vokotopoulou, (ed.), *Greek Civilization: Macedonia, Kingdom of Alexander the Great*, 1993, s. 71–73. Se även Worthington, *Philip II of Macedonia*, 2008, appendix 2, s. 216–219.

¹⁹⁶ Epirus var under antiken bebott av flera stammar som hade anknytning till Makedonien. Om svårigheten att identifiera deras etniska tillhörighet, se Katičić, *Epiriska plemena i njihov jezik*, *Ziva Antika XXI*, 1971, s. 375–380.

¹⁹⁷ Se Crossland, *Linguistic Problems of the Balkan Area in Late Prehistoric and Early Classical Periods*. I Boardman, Edwards, Hammond and Sollberger (ed.), *The Cambridge Ancient History, Volume III*, 2nd ed. 1982, s. 843 med hänvisningar till Thukydides samt s. 847

än övriga delen av befolkningsstrukturen. Dessutom menar vissa forskare att det makedonska kungahusets användning av grekiska namn fått en hyperbolisk betydelse i ett historiskt, lingvistiskt och etnografiskt sammanhang då det är känt att kulturellt underlägsna folkslag under antiken använde namn från folkslag som var kulturellt överlägsna. Några säkra slutsatser är dock inte möjliga att åstadkomma. En poäng som formuleras allra bäst med Crosslands ord:

[...] The names of Macedonians mentioned in fifth- and fourth-century sources are almost all either certainly or possibly Greek, but this is not significant, since members of one people often borrow names from another when they regard it as culturally superior. [...] Since the material is so sparse and unsatisfactory, the conclusion to be expected from comparative linguistic study is that the evidence does not indicate convincingly whether Macedonian was a dialect of Greek or a distinct language. [...] Plutarch implies (*Ant.* 27) that some members of the royal house of the Ptolemies continued to speak 'Macedonian' as well as the *koine* for some generations after the foundation of their kingdom. [...] To summarize, the proper conclusion about Macedonian is still *non liquet*. The evidence does not indicate convincingly that it was a dialect of Greek rather than a separate Indo-European language.¹⁹⁸

Som jag redan visat fokuserar Borza och Badian bl.a. på den komplicerade relation de antika makedonierna hade till de grekiska stadsstaterna. En komponent i denna analys utgör den utdragna antimakedonism som grekiska vältalare och statsmän på olika sätt gav uttryck för. En annan viktig faktor är romarnas allians med de grekiska stadsstaterna i krigen mot Makedonien. Till det ska även läggas att det finns antika källskrifter som skiljer det makedonska från det grekiska.¹⁹⁹

Ett sådant separatistiskt tänkande präglar även historiker från Norden som ur ett makroperspektiv berättar om den antika epoken runt medelhavet. Allra tydligast framträder detta hos Billing och hans

med hänvisningar till Plutarchos. Att de antika makedoniernas användning av det grekiska språket inte bör ses som mer än ett betydelsefullt kulturelement bekräftas även av den nordmakedonska historikern Nade Proeva. Se Проева, *Историја на аргеаидите*, 2004, s. 75–83 med hänvisningar till Curtius, Strabon, pseudo-Callisthenes, Polybios, Athenaios och Herodotos.

¹⁹⁸ Se Crossland, *Linguistic Problems of the Balkan Area in Late Prehistoric and Early Classical Periods*. I Boardman, Edwards, Hammond and Sollberger (ed.), *The Cambridge Ancient History, Volume III*, 2nd ed. 1982, s. 843–844 samt s. 847 (kurs. i originalet).

¹⁹⁹ Borza, *Before Alexander: Constructing Early Macedonia*, 1999, s. 27–43 samt Borza, *In the Shadow of Olympus*, s. 77–97.

forskarkolleger i deras framställning ”Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall” där överskrifter som ”Makedonien närmar sig det grekiska”²⁰⁰ följer ett sådant mönster. Eller, i meningar som denna: ”Den berömda athenske talaren Demosthenes var en företrädare för en konsekvent antimakedonisk politik.”²⁰¹ Eller, i konstateranden som formuleras så här:

Alexanders välgärningar mot sina soldater mottogs dock inte enbart med tacksamhet. En orsak till Alexanders växande impopularitet var hans försök att enrollera förnäma persiska ungdomar i militära förband, som var kopior av enheter i den makedonska hären. Sådana *pezhetairoi* uppfattades av många makedonier som en skymf mot det militära system som Alexanders far byggt upp.²⁰²

Eller så här:

Alexander hade under sin krigföring nått den kända världens gränser. Ett så stort rike hade ingen före honom styrt över. Han hade öppnat en i stort sett okänd värld för de grekiska och makedoniska befolkningarna.²⁰³

Det här är egentligen ett djuplodande historiskt ämne som inte bör diskuteras i förbigående utan ägnas omfattande omsorg. Men, vad jag ändå vill visa med denna korta historiska exposé av differenser är att de antika makedoniernas och grekernas gemensamma historia ger upphov till konkurrerande historiska berättelser. Att det historiska fältet svårligen kan betraktas som entydigt eller oproblematiskt. Och att, som Svenungsson uttrycker det, ”[h]istorien alltid berättas i en viss tid, av vissa personer med vissa intressen.”²⁰⁴

Uppgårelsen mellan Grekland och Nordmakedonien om namnbytet är ett viktigt led för att forma en ny framtid för nordmakedonierna. Länder som gränsar till varandra och har en gemensam historia präglad av konflikter och konkurrerande nationella berättelser behöver samtidigt göra upp med historien för att kunna försonas. Historikernas roll är av stor betydelse i dessa processer. Kruxet är att de själva kan

²⁰⁰ Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 247.

²⁰¹ Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 248.

²⁰² Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 258 (kurs. i originalet).

²⁰³ Billing m.fl., *Antiken. Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, 2017, s. 258.

²⁰⁴ Svenungsson, *Recension av Bengt Kristensson Ugglas, Slaget om verkligheten. Filosofi- och världsanalys-tolkning. I Tro och Liv*, 2003:2, s. 27.

vara pådrivande med egna agendor eller anlitas av politiker för att skapa opinion i historiska frågor i ett politiskt syfte. Det vilar således ett tungt ansvar på historiker eftersom de i bästa fall kan bidra till att nyansera olika beståndsdelar i det förflutna, men i värsta fall elda på motsättningar och undergräva möjligheten till ett genuint försoningsarbete.²⁰⁵

Florin Curta, arkeolog och professor i medeltidshistoria vid universitetet i Florida, är ett föredöme i detta avseende. Hans arbete från 2001, "The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c.500–700", har fått utmärkelsen "Choice Outstanding Academic Title" och tilldelats "The Herbert Baxter Prize" av The American Historical Association (USA:s motsvarighet till Svenska Historiska Föreningen).

På ett stundom närmast provokativt sätt ger sig bokens författare i kast med att artikulera slavernas ursprung. Undersökningsmetoden präglas av en avsiktlig källpluralism. Det empiriska studiet rör sig genomgående på två nivåer, dels genom en totalinventering av källmaterialet inom historiografins område, dels genom bestyrkandet av olika ställningstaganden i arkeologisk fakta. På detta sätt lyckas författaren utmana vårt invanda förståelsemönster av slavernas härkomst som en fråga om "massemigration" under tidig medeltid. Hans på många sätt innovativa läsning av det historiska arbetsmaterialet har genererat diskussioner som skakat om en delvis förstelnad historisk disciplin.²⁰⁶

När Curta tecknar slavernas ursprung, tydligast noterat i den för sydslaverna oerhört värdefulla tidigmedeltida textkällan *Miracula Sancti*

²⁰⁵ Den nationella berättelsen får närmare bestämt en hegemonisk ställning med starka politiska kopplingar där nationalismen som ideologi lägger sig som en våt filt över historieskrivningen. Ur ett akademiskt perspektiv kan detta bli problematiskt, särskilt när historiker försvarar den egna nationen och söker fel och ansvar hos den "Andre", utan en kritisk granskning av den egna statens agerande. Se vidare om svårigheten att åstadkomma historiska uppgörelser på balkanområdet i Blomqvist, De nationella berättelsernas kraft. Avsaknaden av genuina uppgörelser i Ungern och Rumänien och historikernas roll, *Historisk tidskrift*, 136:3, 2016, s. 441–471.

²⁰⁶ Det bör noteras att Curtas bok fått kritik för att vara så omfattande och krånglig i redovisningen av historiska källor att läsaren lätt kommer vilse samtidigt som den egna argumentationen inte är tillräckligt underbyggd. Se exempelvis Wolverton, Reviewed Work(s): The Making of the Slavs: History and Archeology of the Lower Danube Region c. 500–700 by Florin Curta, *The Journal of Interdisciplinary History*, 2003:34, s. 92–93.

Demetri (bok II), skiljer han mellan bulgarer och andra sydslaviska stammar, *Sclavenes*. *Miracula Sancti Demetri* är en samling av homilior, skrivna på grekiska, som redogör för miraklen utförda av skyddshelgonet i Thessalonica, *Sankt Demetrius*. För den okända författaren till homilierna är de "slavenska stammarna" ett välkänt fenomen eftersom hen beskriver dem som "våra slaviska grannar". Nogsamt anges att grupper av *Sclavenes* bodde nära Strymon-dalen. Att en annan grupp kallad Sagudater ingick en allians med Rynchinerna och deras mäktiga kung Perbundos mot det östromerska väldet i allmänhet och Thessalonica i synnerhet.²⁰⁷

Curta förklarar att mirakelberättelserna använder ordet *Sclavenes* som ett sorts samlingsnamn för flera sydslaviska stammar som fanns i närområdet såsom exempelvis Belegezites, Baiunetes och Berzetes.²⁰⁸ Tidpunkten när dessa sydslaviska stammar med säkerhet börjar "synas" i de tidigmedeltida källorna – antagligen fanns de i närområdet redan innan – inom ramen för det geografiska området Makedonien, är under Justinianus östromerska kejsarperiod.²⁰⁹ Curtas slutsatser förtjänar ett långt citat:

After Chilbudius' death in 533, there was a drastic change in Justinian's agenda in the Balkans. ... Instead, Justinian began an impressive plan of fortification, of a size and quality the Balkans had never witnessed before. The project, or at least the most important part of it, was probably completed in some twenty years. It was completed in its basic lines when Procopius finished Book IV of his *Buildings*. In addition, Justinian remodeled the administrative structure of the Balkans and created the *quaestura exercitus* in order to support both financially and militarily those border provinces which were most affected by his building program. He also shifted military responsibilities from army generals to local authorities, especially bishops (novel 11). In addition to military and administrative measures, Justinian offered his alliance to the Antes (*foedus* of 545) and began to recruit mercenaries from among both *Sclavenes* and Antes for his war in Italy. All this suggests that Chilbudius' campaigns of the early 530s opened a series of very aggressive measures on the Danube frontier, which were meant to consolidate the Roman military infrastructure in the Balkans. It is during this period of aggressive intrusion into affairs north of the

²⁰⁷ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 111–112 med hänvisningar.

²⁰⁸ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 107–108 med hänvisningar.

²⁰⁹ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 337 med hänvisningar till Prokopios.

Danube frontier that Sclavenes and Antes entered the orbit of Roman interests. Justinian's measures were meant to stabilize the situation in *barbaricum*, which is why the *foedus* with the Antes was only signed after the end of the war between Antes and Sclavenes.²¹⁰

En noggrann studie av de tidigmedeltida källorna initierar en rörelse hos Curta bort från den traditionella tolkningsparadigm som bygger på den s.k. migrationsmodellen. Det är denna vändning mot en sorts platspermanens som fullföljs när han förklarar att sydslavernas etnicitet skapades i nära kontakt med det östromerska riket och i ett mönster av historisk, social, ekonomisk och politisk process. Ännu ett långt citat är på sin plats:

Our present knowledge of the origin of the Slavs is, to a large extent, a legacy of the nineteenth century. A scholarly endeavor inextricably linked with forging national identities, the study of the early Slavs remains a major, if not the most important, topic in East European historiography. [...] Instead of a great flood of Slavs coming out of the Pripet marshes, I envisage a form of group identity, which could arguably be called ethnicity and emerged in response to Justinian's implementation of a building project on the Danube frontier and in the Balkans. The Slavs, in other words, did not come from the north, but became Slavs only in contact with the Roman frontier. Contemporary sources mentioning Sclavenes and Antes, probably in an attempt to make sense of the process of group identification taking place north of the Danube *limes*, stressed the role of 'kings' and chiefs, which may have played an important role in this process. [...] As a conclusion to this chapter, therefore, it might be helpful to state clearly the assumptions on which the study is based. Its premise is that early medieval ethnicity was embedded in sociopolitical relations just as modern ethnicity is. Ethnicity was socially and culturally constructed, a form of social mobilization used in order to reach certain political goals. Then, just as now, an *ethnie* was built upon some preexisting cultural identity, in a prototypic manner.²¹¹

De primära källorna stöttar Curtas dynamiska tes. Han jämför därefter innehållet i de tidigmedeltida källskrifterna med hur historiker i ett tidigare skede relaterat till migration som ett kaotiskt fenomen, men även till senare utvecklade migrationsteorier baserade på s.k. push- och pull-faktorer.²¹² I båda fall, menar Curta, är det svårt att tillämpa dessa

²¹⁰ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 338–339 (kurs. i originalet).

²¹¹ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 6, 3 och 34 (kurs. i originalet).

²¹² Push-faktorer är negativa faktorer i utflyttningsområdet såsom exempelvis brist på jordbruksmark, naturkatastrofer, svält och krig. Pull-faktorer är positiva faktorer som gör att ett område drar till sig människor (inflyttningsområde). Faktorerna kan se olika ut för olika

migrationsteorier på 600- och 700-talets sydslaviska stammar. Det finns helt enkelt inget mönster för en kontinuerlig, unik eller plötslig invasion.²¹³ Ända fram till belägringen av *Thessalonica*, under den bysantiska kejsaren Herakleios tidiga regentår, finns det inga bevis för utvandring i form av ett permanent bostadsbyte.²¹⁴

Även i det arkeologiska källmaterialet får Curtas slutsatser omfattande bekräftelse:

First, there is already enough evidence to move away from the migrationist model which has dominated the discipline of Slavic archaeology ever since its inception (Chapter 1). A retreat from migrationism is necessary simply because the available data do not fit any of the current models for the study of (pre)historic migration. Cultural correspondences were too often explained in terms of long-distance migration, despite lack of any clear concept of migration to guide such explanations. Recent research in anthropology and other social sciences laid a strong emphasis on discriminating between such diverse phenomena as seasonal population movements, 'scouting,' and outward migration. It has become increasingly evident that migrations across ecological or cultural boundaries would require considerable planning on the part of the migrants, and should leave substantial and clear archaeological evidence. 'Cultures', as one archaeologist noted, 'do not migrate. It is often only a very narrowly defined, goal-oriented subgroup that migrates.' ... Furthermore, the archaeological evidence discussed in this chapter does not match any long-distance migratory pattern.²¹⁵

Mest kraftfullt uttrycks avståndstagandet från en extern slavisk befolkningsomflyttning i följande slutsatser:

The Slavs did not migrate from the Pripet marshes because of hostile environmental conditions. Nor did they develop forms of social organization

människor. Oftast är, enligt Lee, den personliga faktorn avgörande för individens migrationsbeslut. Se vidare i Lee, *A theory of migration*, *Demography* 3:1, 1966, s. 47–57.

²¹³ Liknande uttalande har gjorts av Valmin. Valmins hypotes bygger på fynd gjorda av franska arkeologer som konstaterat att den makedonska regionen varit befolkad ganska tidigt under stenåldern och att de första bebyggarna sannolikt letat sig ned längs de stora floderna från Mellaneuropa. Valmin menar att de antika makedoniernas förbindelser, i ett urminnesperspektiv, sannolikt varit livligare med folkstammar och deras kulturer närmast Donautrakterna än med det grekiska kulturområdet. Se Valmin, *Alexander den store. Världsfredens förste förkämpe*, 1942, s. 38 ff.

²¹⁴ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 113. Se även Lee, *A Theory of Migration*, *Demography* 3:1, 1966, s. 47–57.

²¹⁵ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 307.

enabling them to cope with such conditions and presumably based on cooperation and social equality (*zadruga*). Niderle's thesis does not stand against existing evidence and has at its basis an outdated concept of migration. That the migrationist model should be abandoned is also suggested by archaeological evidence examined in Chapter 6. No class of evidence matches current models for the archaeological study of (pre)historic migration. More important, assemblages of the Lower Danube area, where, according to the migrationist model, the Slavs migrated from the Pripet marshes, long antedate the earliest evidence available from assemblages in the alleged *Urheimat*. Short-distance population movements, but not migration, must have accompanied the implementation of a form of 'itinerant agriculture,' which, though not based on the slash-and-burn method, may have encouraged settlement mobility. That the Slavs were present on the northern bank of the Danube before the implementation of Justinian's building program in the mid-500s is demonstrated by their raids known from Procopius.²¹⁶

Det är givetvis intressant och betydelsefullt att det sydslaviska ursprunget på ett systematiskt sätt kunnat lokaliseras till Balkanhalvöns absoluta närområde. Curta menar dessutom att överväldigande arkeologiska bevis talar för att dessa slaver i själva verket var de folkgrupper som under antiken benämndes *veneti* (veneter).²¹⁷

Kopplingen till jorden och dess slaviska platspermanens kan på detta sätt konstateras sträcka sig till nordisk vikingatid, kanske ännu längre tillbaka i tiden. Men att fastställa detta är en sak, något helt annat är att hantera den ambivalens som ligger i frågan vad en nation egentligen är, eller förhållandet mellan en riksbildning och nation i ett land som Nordmakedonien.

²¹⁶ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 337 (kurs. i originalet).

²¹⁷ Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c.500–700*, 2002, s. 13. För ett annat historiskt perspektiv se Tarnanidis, *The Macedonians of the Byzantine period*. I Burke and Scott (ed.), *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History: Papers From the Melbourne Conference, July 1995*. *Byzantina Australiensia*, vol. 13, 2000, s. 29–49.

Något om Nordmakedoniens historiska och kulturella arv samt ett nordiskt förslag på försoningsarbete

Så, vad är det nordmakedonska arvet djupaste och mest kännetecknande kärna?

Jag kan tyvärr inte svara på den frågan. Däremot kan jag som en engagerad människa ge exempel på några viktiga kännetecken. Kanske kan jag med hjälp av ett antal frågeställningar även ge förslag på en nordiskt influerad bild av hur akademien i Nordmakedonien bör arbeta med historie- och kulturanalys.

Den nordmakedonska "urupplevelsen" kännetecknas av en i stort sett oavbruten kamp för existens och självförverkligande – på gränsen till dåraktig våghalsighet, skulle jag vilja säga. Sprider man ut nordmakedonierna över världens länder landar de allihop med fötterna före var de än hamnar. Men placerar man alla på samma ställe blir de lätt grälsjuka, besmittade av det nordmakedonska kulturarvet. Kanske är det bara böckerna och familjemiddagarna vi har kvar som får bilda vår identitetshandling: "Det var en gång ett land som hette Makedonien, smaklig måltid!"

Under sensommarens stora högtid, på profeten Elias helgondag, 2 augusti år 1903, gjorde nordmakedonierna inte bara uppror – *Ilinden* – utan utropade också självständighet genom republiken Kruševo.²¹⁸ Under Balkankrigen 1912-1913 drabbade de samman i ett sorts "allas krig mot alla" med grannländerna. När nazisterna år 1944 landsatte krigsdivisionen Skanderbeg Waffen SS i den makedonska regionen,²¹⁹ svarade nordmakedonierna med ett andra *Ilinden* uppror genom att bilda Antifascistisk samling för ett Nationellt Frigörande av Makedonien (ASNOM).²²⁰ I klostret tillägnat profeten och helgonet Prohor Pčinški skrevs, på profeten Elias helgondag, det manifest som skulle få ligga till grund för ett självständigt och fritt Makedonien. Vi drömde om ett eget fosterland, men fick en delrepublik i ett nybildat

²¹⁸ Se Bechev, *Historical Dictionary of North Macedonia*, 2nd ed., 2019, s. 174.

²¹⁹ Se Bechev, *Historical Dictionary of North Macedonia*, 2nd ed., 2019, s. 32.

²²⁰ Se Bechev, *Historical Dictionary of North Macedonia*, 2nd ed., 2019, s. 42.

Jugoslavien. Därefter kom krigen, sönderfallet. Vi blev bortskämda med självständighet.²²¹

Den nordmakedonska historien och sentida generationers uppror sammanblandade i manifestationer av kulturell och andlig art är ett vittomfattande och ymnigt arv. Statusen som arvinge ger mig frihet att själv besluta att välja vad av detta arvegods som jag ska placera i mitt vardagsrum och vad jag ska ställa ned i källaren.

Jag är – tillsammans med varje annan person som betraktar sig vara nordmakedonsk eller känner att hen har en sådan bakgrund – den som först och sist uttolkar den nordmakedonska kulturens visuella betydelsebildande inte bara genom konst, musik och film, utan även i manifest och litterära texter, må det handla om Krste Petkov Misirkov, Vaska Ilieva, Blaže Koneski, Esma Redžepova, Kočo Racin, Aleksandar Sarioevski eller Milčo Mančevski.²²²

Listan kan göras mycket längre på aktörer i Normakedonien som kan vara personliga och ge referenser inte bara till konstnärliga och akademiska, utan även till frihetsälskande, humanitära, religiösa och sociala krafter i historien. Tillsammans bildar de en prismatisk helhet som tillåter flera synsätt på komplexa historiska frågor. De representerar inte gamla händelser som vittrat sönder, utan snarare en levande historiekultur där ett kampdrama mellan tolkning, yttre påverkan och tryck ständigt pågår. Så kan, menar jag, den nära historien vara föremål för det personliga minnet på ett sätt som inte den äldre historien förmår matcha.

²²¹ Enligt The Economist demokratiindex definieras Nordmakedonien som en *hybridregim*. Enligt detta index från 2019 delas länderna in fyra kategorier: fullvärdiga demokratier, demokratier med anmärkningar, hybridregimer samt auktoritära regimer. Varje land tilldelas därefter utifrån en sammanvägning av olika kriterier en poäng mellan 0 (lägst) och 10 (högst). Sverige som fick en 3:e plats i denna världsrankning hade exempelvis 9,39 poäng. Nordmakedonien hamnade på 77:e plats med 5,97 poäng. Se vidare om vilka kriterier som beaktas när rapporten sammanställs av The Economist dotterföretag Economist Intelligence Unit i rapporten: Democracy Index 2019: A year of democratic setbacks and popular protest. Hemsidan <https://www.eiu.com> besöktes 2020-09-10.

²²² Se vidare om dessa aktörer i den svenska Nationalencyklopedin; i förhållande till deras namn eller via "Nordmakedonien". Se även Bechev, Historical Dictionary of North Macedonia, 2nd ed., 2019.

För att komma åt denna nyansrika, tematiska väv bör analysen inriktas på att frilägga sättet som dessa nordmakedonska aktörer producerar mening. Det viktiga blir att peka ut centrala temata och visa vilka strukturer de bygger upp – hur t.ex. berättelser, böcker, bilder, filmer, musik och andra betydelsebärande artefakter skapar en nordmakedonsk intimitet.²²³ Sådana undersökningsmotiv försvagar inte nordmakedonsk historieskrivning och kulturanalys, utan kan omvänt förstärka dess användbarhet genom ett berättande som spinner på kontinuitet eller t.o.m. pekar på brott mellan nutid, närtid och dåtid.²²⁴

Hur identifierar kulturvetenskapliga forskarutbildningar folklorens yttringsformer i dagens nordmakedonska samhälle och i äldre tradition? Vad är de folkloristiska och etnologiska funktionerna i ett sådant sammanhang?²²⁵ Hur integreras folklivsforskning av den materiella nordmakedonska kulturen – såsom exempelvis föremål, mat och kosthållning – i den konkreta undervisningssituationen? Hur lär man studenter att ”alstra etnologi”?²²⁶ Vilken kunskap, färdigheter och plattformar förmedlar universiteten till studenter i syfte att träna deras förmåga att författa artiklar som vänder sig till en större allmänhet? Hur arbetar universiteten med internationell forskningssamverkan och den tredje uppgiften, dvs. att informera omvärlden om deras verksamhet?

Hur ser nordmakedoniernas historiebruk ut i vardagen? Finns det en stark närvaro av historia och religion i individuella och familjenära relationer, med ett stort eller litet avstånd till den officiella och institutionaliserade historie- och religionsapparaten? På vilket sätt kartläggs vanliga människors livsberättelser i Nordmakedonien och i diasporan? Är det möjligt för aktörer inom universitets- och högskoleområdet att genomföra studier med inhemska och breda medborgarenkäter som

²²³ Undersökningar kan göras utifrån en mängd olika forskningsfält. Se vidare exempelvis om etnologins grundläggande metod- och kunskapsmål i Lennartsson, *Etnografiska utfärder i 1700-talets Stockholm. Etnologi, historia och metod. I Kulturella perspektiv 2010:3*, s. 56–67.

²²⁴ Se exempelvis Trenter, *I mötet med minnet – historiekulturer i Skandinavien*, *Historisk tidskrift* 122:2, 2002, s. 289–307.

²²⁵ Se vidare om folklorefenomen och dess funktioner i Arvidsson, *Folklorens former*, 1999, s. 20–177.

²²⁶ Se Ehn och Löfgren, *Kulturanalys*, 2001.

inte bara ställer frågor om hur nordmakedonierna konstruerar biografiska och kollektiva berättelser för att forma meningssammanhang, utan även frågar hur dessa hänger ihop?

Kanske kan dessa eller liknande frågeställningar vara till hjälp att skapa en god vetenskaplig produktivitet. Kanske kan frågorna även underlätta en djupare förståelse av hur ”kulturens ekonomi” kommer till uttryck i det nordmakedonska samhällets olika delar. Kanske kan en sådan framställning skapa grundstoff för ett ”collected memories” som i ett nästa steg prövas mot det material som redan finns på plats i form av ett ”collective memory”.²²⁷

Sammanfallande historiska intressekollisioner som det oftast är fråga om hos olika länder på Balkan har givetvis även förekommit, om än i mycket mindre utsträckning, bland de nordiska länderna. Som bara ett exempel kan nämnas när norska historiker insisterade på att forntida islänningar borde karaktäriseras som norrmän och inget annat.²²⁸ Norrmännen har också haft lite problem med att danskarna i sina läroböcker tidigare gjort en stor poäng av att det ”skandinaviska” språket under vikingatiden benämnts som danskt i internationella sammanhang.²²⁹ Därför är det något av både en skandinavisk och europeisk kulturgärning att den svenska professionella historikern Henrik

²²⁷ Se vidare om den nordiska historiekulturen, historiebruket och historiemedvetandet samt forskningens utmaningar i Aronsson, *Historiekultur, politik och historievetenskap i Norden*, *Historisk tidskrift* 122:2, 2002, s. 189–208.

²²⁸ Åström Elmersjö, *Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919–1972*, 2013, s. 178.

²²⁹ Åström Elmersjö, *Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919–1972*, 2013, s. 180.

Ännu ett intressant exempel, dock av något mer allvarlig art än formuleringar i historiska läroböcker, rör Ålandsfrågan (1917–21) och kampen om ögruppens nationella tillhörighet. Regeringarna i Stockholm och Helsingfors engagerade sig mycket hårt i denna strid som fick utländsk media att reflektera över en upptrappning i form av väpnad konflikt. Striden kom att först föras inför fredskonferensen i Paris för att i ett nästa steg upptas av Nationernas Förbunds råd.

Så här sammanfattar Rystad avgörandet i Ålandsfrågan: ”I kampen om Åland drog Finland det längsta strået. Avgörandet hade emellertid ingenting att göra med ’historiens rätt’ eller ’folkens självbestämmanderätt’. Det berodde inte på att de av Finland åberopade historiska, folkrättsliga, geografiska och övriga argumenten befanns överlägsna de svenska eller tillmättes avgörande betydelse av Nationernas Förbunds råd. Som fallet vanligen är var det maktpolitik och inte rättsliga eller historiska analyser som fällde avgörandet. Ålänningarnas

Åström Elmersjö författat en avhandling om det arbete föreningarna Norden åstadkom när de tillsammans förhandlade fram en viss beskrivning av nordisk historia.²³⁰

Varför saknar Balkanländerna förmågan att inspireras av exempelvis föreningarna Nordens revisionsarbete (1919–1972) med de nordiska läroböckerna i historia?

Antagligen kan orsaken till svårigheterna att åstadkomma genuina historiska uppgörelser sökas i det förhållandet att Nordmakedonien – av en rad olika mer eller mindre oklara anledningar genom historiens gång – varit föremål för bl.a. både bulgarisk och grekisk *irredentism*.²³¹ Ingen har på ett enklare sätt definierat det grekiska och bulgariska

och svenska regeringens kampanj var dömd att misslyckas främst eftersom en 'svensk' lösning inte motsvarade Storbritanniens intressen.”

Beslutet om Åland var en stor besvikelse för Sveriges statsminister Hjalmar Branting, men han slog samtidigt fast att Sverige inte skulle använda militära medel för att genomdriva sina krav. Finland tillerkändes suveränitet över Åland, dock med långtgående politiska eftergifter såsom att landskapet fick rätt att stifta egna lagar och fatta beslut inom vissa områden där den lagstiftande och exekutiva makten utövades av Ålands lagting och Ålands landskapsregering. Ålands svenska språk och kultur skulle respekteras och skyddas. Området blev dessutom en neutraliserad och demilitariserad zon. Idag används "Ålandsmodellen" som ett prejudikat för framgångsrik konfliktlösning på mellanstatlig nivå. Se Rystad, Med "historisk rätt" och "folkens självbestämmanderätt". Publicistik och utlandspropaganda i Ålandsfrågan. I Andersson, Jansdotter, Persson och Tornbjör (red.), Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo, 2000, s. 379. Se även Nationalencyklopedin, "Ålandsfrågan". Hämtades från hemsidan www.ne.se 2020-02-04.

²³⁰ Åström Elmersjö, Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919–1972, 2013.

²³¹ Irredentism är en term som betecknar politiska strävanden att sammanföra områden från en annan stat med det egna statsterritoriet. En variant av samma politiska strävanden kan också ses ur ett minoritetsperspektiv och då handla om att en etnisk minoritet vill bryta sig loss från det territorium som bebos för att kunna förenas med en annan stat där den egna etniciteten utgör en majoritet.

Politiska rörelser som kännetecknas av irredentism har sitt ursprung i Italien. I slutet av 1870-talet, efter Italiens enande, fanns det i norr landsträckor som till största del omfattade italiensk befolkning men ingick i andra stater och som därmed ansågs vara obefriade "irredenta". Av denna anledning bildades 1878 *Italia irredenta* som kamporganisation med mål att ansluta dessa områden till det egna territoriet. Se vidare i Nationalencyklopedin, "irredentism". Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-07-30.

Kornprobst har analyserat begreppet irredentism. Den empiriska undersökningen är dock inriktad på länderval (Tyskland och Irland) där irredentism, som en direkt eller indirekt politisk strävan, inte är aktuell (historisk) på samma sätt som på Balkan eller andra delar av Östeuropa (nuvarande och underliggande). Se vidare i Kornprobst, Irredentism in European Politics. Argumentation, Compromise and Norms, 2008.

irredentiska händelseförloppet ursprung än vad Peter Mackridge, professor emeritus i modern grekiska vid Oxfords universitet, gjort i en artikel om den grekiska språkfrågan och det slaviska hotet. Han skriver:

It was in Macedonia that the struggle between the Greeks and Slavs over territory and populations came to be focused, breaking out into large-scale guerrilla warfare in the period 1904–8. But for some decades before this, a struggle for the hearts and minds of the population – and ultimately the land – of Macedonia had been carried out on both sides through the Church and through education. Both the Greek and the Bulgarian authorities expected the inhabitants of Macedonia to possess what was for most of them a novelty: a national consciousness. But the Greeks and Bulgarians had different criteria for defining the nationality to which people belonged: while the Bulgarians tended to classify as ‘Bulgarian’ all those inhabitants of Macedonia who spoke a Slav language as their mother tongue, the Greek authorities tended to count as ‘Greeks’ all those who displayed ‘Greek national consciousness’, which meant in practice those who adhered to the patriarchate and those who sent their children to Greek schools.

Both sides believed, however, that if the inhabitants of Macedonia were taught to read and write Greek (or Bulgarian), they would automatically gain access to Greek (or Bulgarian) national culture and history, would share the same feelings and thoughts as the rest of the Greeks (or Bulgarians), would consequently adopt a Greek (or Bulgarian) consciousness, and would feel an adherence to the Greek (or Bulgarian) national cause.²³²

²³² Macridge, The Greek Language Question and the Slav Threat. (Paper given at the conference “Dream and Reality”, University of St Petersburg, 26 September 2008), s. 6–7. Artikeln är publicerad på den sociala nätverkstjänsten Academia.edu. Hemsidan www.academia.edu besöktes 2020-03-21. Bland skandinaviska forskare har irredentismens betydelse för Balkanländernas historieskrivning tydligast uttryckts av Resic. Se Resic, Balkans historia. Jugoslaviens uppgång och fall, 2006, s. 163–164.

Macridges och Resic teoretiska reflektioner är viktiga. De bejakar lusten att problematisera och gå djupare i den irredentiska frågan. Såsom exempelvis när man betraktar Rossos försök att undersöka den makedonska nationsstrukturen och identitetsbyggandet. I förordet till Rossos studie vittnar han om följande scenario: ”This study represents a summation of my long-standing interest in Macedonia and the Macedonian. Their history, especially of the modern era, has preoccupied me for well over thirty years. During this lengthy period, I searched for sources in major research libraries in North America as well as in western and eastern Europe: [...] The largest relevant holdings are in various archives in Bulgaria and Greece. However, obtaining access there has been virtually impossible for scholars such as I who do not subscribe to the official Bulgarian and/or Greek position on Macedonian matters, [...] Although I sought it, I did not obtain access to the archives in Greece. In the early 1980s, the Central Administration of the State Archives in Bulgaria gave me permission for research on the period before 1914 in the Manuscript Division of the National Library, the Archive of the Bulgarian Academy of Sciences, and state (Diplomatic) Archives. Unfortunately, after my three weeks of strictly controlled research, it withdrew its consent – or, as a

Föreningarna Norden i Sverige, Danmark, Norge, Finland och Island uppkom bl.a. mot bakgrund av en växande nationalistisk och konservativ historieskrivning. Varför är det inte möjligt att på samma sätt tillsätta en kommitté för grekiskt, bulgariskt och nordmakedonskt samarbete med medlemmar som har ett gott akademiskt och politiskt rykte, där varje land dessutom utser granskande fackmän som får utgöra basen för permanenta historiekulturella facknämnder. Varför är det inte möjligt att släta över åtminstone några av de främsta historiefuppfattningar som bryts mot varandra? Varför är det inte möjligt att fatta beslut inom ramen för en sådan kommitté att följa det nordiska exemplet och publicera en bokserie av typen "Omstridda spörsmål i Balkans historia" som redogör för och diskuterar frågor som visat sig särskilt svåra för dessa länder att kompromissa om?

Få i den samtida debatten har appellerat till kompromisslösning av den syn på människan och hennes historia som kommer till uttryck i det offentliga Balkan. Historien bedöms istället utifrån ett politiskt perspektiv. Därför är det viktigt att lyfta fram de kritiska röster i offentligheten som, direkt eller indirekt, betonar självreflektion såsom den bulgariska professorn i historia Evelina Kelbecheva samt den grekiske författaren Nikos Dimou och statsvetaren Rena Stavridi-Patrikiou.²³³

visibly embarrassed supervisor of the reading room in the State Archives informed me regrettfully: 'Your permission has been lifted.'" Rossos, *Macedonia and the Macedonians. A History*, 2008, preface, s. xx.

²³³ Se vidare Kelbecheva, *Hoaxes, Scandals and Fairy Tales (Manipulations of Historical Memory in Bulgaria)*. I Törnquist-Plewa och Rasch (red.), *Minne och manipulation. Om det kollektiva minnets praktiker*, 2013, s. 95–110, Dimou, *On the Unhappiness of being Greek*, 2013 samt Stavridi-Patrikiou, *The Fears of a Century*, 2008.

Identitetsmekanismens rättfärdiga gränsdragning

Det moderna nationella identitetskonceptet bygger på ett antal olika historiskt allmängiltiga markörer. Flera av dessa markörer – såsom att gruppen identifieras av ett gemensamt namn, associerar sig med ett bestämt territorium, delar en gemensam historisk ursprungsmyt, delar ett historiskt minne, har en distinkt gemensam kultur – uttrycks, formas och sprids genom en elit i form av poeter, politiker, författare, historiker och andra akademiker.²³⁴ Säg mig, har du nu själv blivit delaktig i de processer som inte bara är identitetsformande, utan även konceptualiserar nationell tillhörighet?

Jo, det har jag faktiskt. Det jag här vill fästa blicken vid är dock nyfikenhetens kraft. Att då och då, precis som författaren Amos Oz gör, fråga: ”Tänk om jag var hon? Eller han? Eller de?”²³⁵ Samlevnad, eftergifter och kompromisser kan inte åstadkommas utan att tänka sig in i den andres situation.

Ska landets namnbyte betraktas som en slutpunkt i den nordmake-donska nationella berättelsen? Eller, är det istället möjligt att sätta detta skifte i ett större perspektiv, kanske se det som ett uttryck för en erfarenhet bortom historiens och minnets tyngande bördor?²³⁶ I Madrigal skriver Tranströmer:

”Jag ärvde en mörk skog dit jag sällan går. Men det kommer en dag när de döda och levande byter plats. Då sätter sig skogen i rörelse. Vi är inte utan hopp. De svåraste brotten förblir ouppklarade trots insats av många poliser. På samma sätt finns någonstans i våra liv en stor ouppklarad kärlek. Jag ärvde en mörk skog men idag går jag i en annan skog, den ljusa. Allt levande som sjunger slingrar viftar och kryper! Det är vår och luften är mycket stark. Jag har examen från glömskan universitet och är lika tomhänt som skjortan på tvättstrecket.”²³⁷

²³⁴ Se Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 1988, s. 22–31.

²³⁵ Oz (Lantz), *Kära fanatiker. Tre tankar*, 2018, s. 35.

²³⁶ Se Englund, 1000 år på 4 sidor: Milleniet som gick. Lyckliga folk har ingen historia. Peter Englund reflekterar över svenskarnas förhållande till sitt förflutna, DN 1999-02-14. Hemsidan www.dn.se besöktes 2020-04-13. Se även Schiölers tolkning av Tranströmers diktning i Schiöler, *Koncentrationens konst. Tomas Tranströmers senare poesi*, 1999, s. 147 ff.

²³⁷ Tranströmers dikt är ursprungligen publicerad i *Vår lösen*, 1987:8, s. 451.

Be mig att förstå att historiska sammankopplingar mellan nordmakedonier och det antika Makedonien relativt enkelt kan omvandlas till territoriella anspråk på vissa delar av Grekland,²³⁸ så ska jag göra det. Be mig att förstå att Bulgarien i slutet av 1800-talet förväntade sig att invånarna i den makedonska regionen på förhand skulle äga ett förenande bulgariskt nationellt medvetande baserat på deras lingvistiska släktskap med bulgarerna,²³⁹ så ska jag göra det. Att det nordmakedonska i sådana berättelser äger existensberättigande endast då det inte längre hävdar sig som makedonskt behöver knappast påpekas.²⁴⁰ Men pressar man en sådan retorik lite till, vad händer då?

²³⁸ Mackridge har undersökt den grekiska och sydslaviska identitetsprocessen utifrån ett lingvistiskt perspektiv. Han menar att det makedonska språket har en nära sammankoppling med föreställningen om en kronologiskt utvecklad nationell identitet baserad på mycket äldre historier om de antika makedonierna. Problemet med en sådan linjär kategoriseringsprincip, menar Mackridge, är att den redan anammats och dess historiska detaljer inkorporerats i Greklands nationella berättelse. Se Macridge, *Language and national identity among the Greeks and the South Slavs, 1800 to 2000*, 2010, s. 9. Artikeln är publicerad på den sociala nätverkstjänsten Academia.edu. Hemsidan www.academia.edu besöktes 2020-03-21. Se även Kofos, *Greek policy considerations over FYROM independence and recognition*. I Pettifer (ed.), *The New Macedonian Question*, 1995, s. 226–263.

²³⁹ Se Macridge, *The Greek Language Question and the Slav Threat*. (Paper given at the conference “Dream and Reality”, University of St Petersburg, 26 September 2008). Artikeln är publicerad på den sociala nätverkstjänsten Academia.edu. Hemsidan www.academia.edu besöktes 2020-03-21.

²⁴⁰ Fredrich Sahlgårds svenska krigsrättegång i slutskedet av det stora nordiska kriget utgör ett fascinerande exempel på nationell tillhörighet som historiskt problem. Blomqvist, som undersökt Sahlgårds dödsdom, menar att den verkliga tvistefrågan inte handlade så mycket om eventuella övergrepp som Sahlgård gjort sig skyldig till. Huvudfokus var istället om han verkligen kunde definieras som svensk enligt gällande rätt, trots att han bl.a. flyttat från Sverige som barn och att modern upphävt sitt borgerskap. Föreställningen om nationell tillhörighet ansågs nämligen, enligt Blomqvist, närmast utgå från ett edsvuret samhällsfördrag mellan överhet och undersåtar. Sahlgård hävdade att en sådan ed var baserad på individuell och frivillig basis och att han därmed skulle betraktas som dansk (han hade ju flyttat från Sverige som barn och aldrig svurit någon ed). Domstolen menade dock att eden var kollektiv och förmedlad genom arv (föräldrar).

Blomqvist skriver: ”Med stöd i naturrätten argumenterade Sahlgård för att det i slutändan var individens hemvist som avgjorde nationaliteten, medan domarna, med utgångspunkt i lagbokens fosterlandsbegrepp och föreställningar om inföddhet, istället hävdade att plikten mot födelseorten trumfades alla andra lojaliteter. [...] I skarp kontrast med den moderna nationalismen anförde ingen av dem kulturella kriterier för nationell tillhörighet. Det fördes aldrig någon diskussion i domen om skillnaden mellan svenskt och danskt/norskt, och varken språk eller seder åberopades som argument eller bevis. ... Föreställningen om ett gemen-

Är det till exempel möjligt för nordmakedonierna att acceptera deras talade språk²⁴¹ som en ”bulgarisk dialekt”²⁴² och inte som ett officiellt makedonskt språk?²⁴³ Ska de oförtröttligt, principfast och konsekvent arbeta för en villkorad kompromiss, eller ge efter för långtgående krav som gränsar till självutplåning?²⁴⁴

samt, mytiskt ursprung som Anthony D. Smith betonat är också frånvarande. ... Den svenskhet som både Sahlgård och domarna definierade var inte knuten till ett etniskt folk, utan primärt till rikets territorium.” Se Blomqvist, Migrant, officer och fosterlandsförrädare. Dödsdomen mot Fredrich Sahlgård och föreställningar om nationell tillhörighet i stora nordiska krigets Sverige, *Historisk tidskrift*, 2018:3, s. 416 samt s. 415.

²⁴¹ Se vidare i Friedman, The modern Macedonian standard language and its relation to modern identity. I Roudometof (ed.), *The Macedonian Question*, 2000, s. 173–206, Nihtinen, Language, cultural identity and politics in the cases of Macedonian and Scots, *Slavonica*; 1999; 5(1), s. 46–58 samt Friedman, Macedonian historiography, language and identity in the Context of the Yugoslav Wars of Succession. I Kramer och Cook (ed.), *Guard the Word Well Bound: Proceedings of the Third North American-Macedonian Conference on Macedonian Studies*, *Indiana Slavic Studies* 1999:10, s. 71–76.

²⁴² Nationalencyklopedin upplyser om att bulgariska dialektologer ofta ger uttryck för den uppfattningen att nordmakedoniernas talade dialekter hör till det bulgariska språket. Samtidigt anger Nationalencyklopedin bl.a. att makedonskan under efterkrigstiden utvecklats till ett ”fullödigt standardspråk”. Se Nationalencyklopedin, ”Nordmakedonien” och underrubriken ”Språk” samt ”makedonska”. Hemsidan www.ne.se besöktes 2020-07-30.

²⁴³ Det bör noteras att språklig mångfald är något som Europeiska unionen värnar om och har reglerat i EU-lagstiftningen. Enligt artikel 3.3 i Fördraget om Europeiska unionen (FEU) ska unionen respektera rikedom hos sin kulturella och språkliga mångfald och sörja för att det europeiska kulturarvet skyddas och utvecklas. Enligt artikel 22, EU:s stadga om de grundläggande rättigheterna (stadgan), ska unionen även respektera den kulturella, religiösa och språkliga mångfalden. Enligt artikel 21 i stadgan är all diskriminering på grund av bl.a. etniskt, socialt ursprung, språk, religion och minoritet förbjuden. Sammanfattningsvis kan konstateras att regleringen av EU:s språkregim tillhör EU:s primärrätt, vilket innebär att den har det högsta rättskällevärdet inom unionsrätten. Regleringen av språkfrågor för EU:s institutioner är dock samtidigt ett exempel på sådant ”superbeslut” som kräver enhällig fastställelse av rådet (artikel 342 i Fördraget om Europeiska unionens funktionssätt [FEUF]).

²⁴⁴ Se Bulgariens argumentation avseende bl.a. hur goda grannförbindelser kan uppnås med Nordmakedonien i Europeiska rådets skriftliga kommunikationsmeddelande, Council conclusions on Enlargement and Stabilisation and Association Process: The Republic of North Macedonia and the Republic of Albania, CM 1946/20, 2020-03-25. Se även Jakov Murisic, Bulgaria sets tough terms for North Macedonia’s EU progress, *Balkan Insight* 2019-10-10. Hemsidan www.balkaninsight.com besöktes 2020-07-30.

Hillion anser att den ”smygande nationalisering” som pågått i EU:s periferi under 2000-talet inte bara äventyrat fördragsbestämmelsernas okränkbarhet och grundläggande EU-rättsliga principer, utan även avvikit från målformuleringarna gällande den europeiska integrationen såsom de uttryckts i Lissabonfördraget. Statsvetaren Ivan Krastev går lite längre i sina resonemang när han påstår att EU kan vara på väg mot ett sammanbrott.

Jag har ibland återkallat minnet av en text avfattad av skatte- och tulltjänstemännens skyddshelgon, ja just han som i kyrklig bildkonst oftast avbildas som en bevingad människa, firad i östkyrkan den 16 november som en av de tolv. I Matteusevangeliet uttalar aposteln: ”Var och en som har, han ska få, och det i överflöd, men den som inte har, från honom skall tas också det han har.”²⁴⁵

Det fanns en tid när jag tänkte att effekten som Matteus beskriver inte bara handlade om utveckling av andliga färdigheter, utan även

I Krastevs välskrivna och ambitiösa studie ”Efter Europa” är det dock framför allt migrationskrisen som i grunden förändrat den europeiska spelplanen. När Krastev går vidare och hävdar att migrationskrisen skapat ett nytt paradigm pekar han mot att den nationella demokratiska politiken blivit ett sorts verktyg för ”exkludering”. Han tycks se en sorts politisk tvekamp pågå mellan europeiska och nationella solidariteter där det nationella tagit överhanden: ”Migrationen har kort sagt lett till en politikens åternationalisering och en återkomst av klyftan mellan öst och väst, om nu denna någonsin försvann.” Det är klyftan mellan öst och väst, hävdar Krastev, som hotar själva unionens överlevnad.

Jag skulle vilja komplettera Krastevs problemanalys med Hillions tema om den obalans som uppstått mellan nationella intressen och unionsåtaganden i EU:s periferi under 2000-talet. Även om jag, precis som Krastev, slutligen placerar frågan om EU:s framtid i gränslandet mellan Öst- och Västeuropa, hindrar det inte mig från att samtidigt notera andra minst lika betydelsefulla aspekter i en sådan förklaringsmodell såsom exempelvis de östeuropeiska ländernas interna förmåga att marginalisera varandra. Det Krastev således menar skulle vara ett nytt paradigm under 2020-talet ser jag som redan existerande grundorsak till EU:s ”balkaniserade” utvidgningsmetodik. För att förstå särdraget i sådana nationella impulser och hur de kommit till uttryck i EU:s utvidgningsprocess är det viktigt att återknyta till den långa och komplicerade historiska relationen de östeuropeiska länderna haft sinsemellan.

Åternationaliseringen som pågår inom unionen kan på detta sätt likaväl vara en process som har sitt ursprung i EU:s periferi och som därifrån, i förbindelse med flera andra faktorer, påskyndat en central spridning inom EU-projektet. En sådan hypotes kan dock inte undersökas utifrån ett vetenskapligt perspektiv. Det krävs snarare en syntes baserad på forskning inom en rad skilda områden såsom rätts- och statsvetenskap med inriktning på det teoretiska och empiriska problemet hur politiska institutioner av hög kvalitet kan skapas och upprätthållas, historia, sociologi samt psykologi.

Det finns exempel på intressanta studier i antologiform som behandlar det postsocialistiska tillståndet på Balkan, men de saknar det breda tvärvetenskapliga perspektiv som jag efterlyser. Se vidare om möjligheterna till en förbättrad utvidgningsprocess i Hillion, *The Creeping Nationalisation of the EU Enlargement Policy*, Sieps 2010:6 och Krastev (Gundénäs), *Efter Europa*, 2018, s. 63–64 samt Horvat och Štiks, *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*, 2015. Se därefter exempelvis forskning som bedrivs inom ramen för QoG-institutet (Institutet för forskning om korruption och samhällsstyrningens kvalitet), Statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. Institutets hemsida <https://qog.pol.gu.se/> besöktes 2020-07-02.

²⁴⁵ Matt 25:29.

kunde ses som ett ganska vanligt ”ränta på ränta” mönster i våra moderna sociala och akademiska system.²⁴⁶ Men allteftersom jag skrivit på denna text, har formeln i min föreställning kommit att gälla något annat; nämligen mekanismerna och dynamiken bakom den nordmakedonska frågan. Är det möjligt att erbjuda en alternativ nordmakedonsk självförståelse för de som känner att de är nordmakedonier eller anser sig ha en sådan bakgrund?

I essäns inledning nämnde du att behovet av tolerans uppstår i det ”problematiskt utmanande mötet”. Mest intressant, för den här essäns syfte, blir då på vilket sätt du med din levnadsberättelse och med Langmanns ord kan föra samman en levd och åskådliggjord tolerans med såväl möjligheten till förändrande utbyte som till etiskt handlande.²⁴⁷ Kan du utveckla det?

Jag utgår från hur Langmann beskriver den *liberala eller traditionella* föreställningen om tolerans där en individ upplever något som är negativt och där det ”problematiska mötet” står i centrum.²⁴⁸ Samtidigt råder dock ingen tvekan om att tolerans som begrepp och fenomen är överbelastat inom filosofi och politisk teori. Ingenstans blir detta drag så tydligt som i Langmanns förhållande till ”toleransens topografi”.²⁴⁹

Enighet råder om betydelsen av att förespråka tolerans, men med hjälp av ett antal frågeställningar påvisar Langmann begreppets mycket svårfångade karaktär: ”Var går gränsen för tolerans? Hur mycket kan eller orkar vi tolerera? Är tolerans en hierarkisk relation mellan mig och den andre, eller en ömsesidig relation mellan jämbör-

²⁴⁶ Merton har formulerat idén om Matteuseffekten i en mer vetenskaplig tappning. Modellen används i vetenskapssociologiska undersökningar för att exempelvis beskriva sannolikheten för ackumulerade fördelar inom olika system; ett slags ”ränta på ränta” effekt. Ofta används det akademiska systemet för att beskriva ett sådant utfall. En känd forskare får på detta sätt sannolikt en större erkänsla och uppmärksamhet än en ganska okänd forskare, även om deras vetenskapliga produktion kvalitetsmässigt är snarlika. Se vidare i Merton, *The Matthew effect in Science. The reward and communication systems of science are considered*, *Science* 159 (3810), 1968, s. 56–63.

²⁴⁷ Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 197.

²⁴⁸ Se Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 60.

²⁴⁹ Se Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, kapitel 2.

diga parter? Ska tolerans till exempel i första hand förstås som ett demokratiskt värde, en moralisk dygd, en social attityd, eller som ett underliggande personlighetsdrag? Är tolerans endast ett uttryck för en passiv likgiltighet och resignerad acceptans, eller inkluderar det även ett aktivt engagemang, kanske till och med respekt och uppskattning? Är motivet till tolerans en pragmatisk önskan om ömsesidighet i fredens intresse, epistemologisk ödmjukhet eller en respekt för individers autonomi och lika värde? Vem eller vad bör utgöra föremålet för tolerans (personer, övertygelser, beteenden, handlingar, levnadssätt, identiteter, hudfärg)?”²⁵⁰

Frågorna är brinnande i den tid vi lever i. Få av våra sentida författare har fångat upp dessa spänningar med större inkännande än Amos Oz då han brottas med det egna tänkandet kring Israel–Palestina-konflikten och begreppen nyfikenhet, öppenhet och tolerans. Han skriver:

I många år har jag försökt framställa konflikten mellan israeliska judar och palestinska araber som en tragisk krock mellan rätt och rätt, under vissa perioder som en förödande krock mellan fel och fel. Under mer än femtio års tid har jag förespråkade att det krävs en smärtsam kompromiss [...].²⁵¹

När Oz bearbetar sitt eget förhållande till konflikten tycks han utgå från att det är fråga om en ömsesidig relation mellan jämbördiga parter då det kommer krävas smärtsamma kompromisser från båda sidor för att en lösning ska kunna nås. Samtidigt visar han att själva syftet med tolerans som fenomen också mycket lätt kan gå om intet om dess innebörd sträcks ut för långt, om den inte har några gränser. Problemet kan belysas i ett svar som Oz ger på ett seminarium om hans bok ”Hur man botar en fanatiker” som hölls på Jonsereds herrgård 2009. Även om Oz ser sig själv som en ”stor kompromissare” är det exempelvis inte möjligt för honom att kompromissa med människor som säger att det inte borde finnas något Israel.²⁵²

²⁵⁰ Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 74 samt s. 58–59.

²⁵¹ Oz (Eklund), Jag känner mig djupt förbunden med Stig Dagermans sätt att tänka. Tacktal: Stig Dagermanspriset 2018, DN 2018-05-26. Hemsidan www.dn.se besöktes 2020-03-21. Se även Oz (Lantz), *Kära fanatiker. Tre tankar*, 2018.

²⁵² Wallin, *Hur man botar en fanatiker. Seminarierapport från Jonsereds herrgård*, 2009, s. 19.

För Oz är det helt enkelt inte möjligt att i ett sådant problematiskt utmanande möte föreslå en kompromiss som innebär att Israel endast ska existera måndagar och fredagar. Även om tolerans för Oz i grund och botten tycks innebära en öppenhet mot och ett välkomnande av skillnad och annanhet är det alltså inte fråga om en öppenhet där allt tolereras.

Det är precis denna insikt som jag försöker ge uttryck för när jag reflekterar över den nordmakedonska identitetsfrågan. Givetvis kan frågan om identitet alternativt utgå från en föreställning om tolerans baserad på gränslös öppenhet och villkorslöst välkomnande av annanhet som i sin tur öppnar upp för förändring och möjlighet till transformerande utbyte: ”tolerans som uppskattning”.²⁵³ Men i sin avhandling varnar Langmann för att helt ta fasta på de positiva drag som ett sådant toleransbegrepp genererar.

Även om tolerans som uppskattning således tycks undvika de begränsningar som såväl tolerans som tillåtelse som tolerans som ömsesidig respekt enligt dess kritiker rymmer, är det samtidigt dess *gränslösa öppenhet och villkorlösa välkomnande av skillnad* som ligger till grund för den kritik den mött.²⁵⁴

Om tolerans, mot denna bakgrund, som begrepp fräntas sina gränser och bedömningsgrunder blir det inte heller möjligt att urskilja sådana skillnader som inte kan accepteras såsom exempelvis fundamentalism, islamofobi, antisemitism och kvinnoförtryck, från acceptabla sådana.²⁵⁵ En gränslös tolerans öppnar helt enkelt upp för just det som denna idé försöker övervinna såsom exempelvis orättvisor och intolerans.²⁵⁶ Ett lika stort problem ligger i konsekvensen av en sådan levd och gestaltad tolerans som tydligast kommer till uttryck i en sorts mellanmänsklig likgiltighet och brist på känslomässigt engagemang.²⁵⁷

²⁵³ Se Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 69 ff.

²⁵⁴ Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 71 med hänvisningar (kurs. i originalet).

²⁵⁵ Jfr Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 71.

²⁵⁶ Se Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 76–77.

²⁵⁷ Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 72.

Denna tomma toleransens frestelse riskerar alltså att till slut bara få representera en relativitet. Eller, närmare bestämt, ett cyniskt samspel mellan skillnader som, med Langmanns ord, ”inte längre ses som hotfulla, givna eller problematiska, men inte heller som värda att kämpa för.”²⁵⁸

Inom juridiken har tankar kring behovet av prioriteringar av värden formulerats av Pålsson. Genom att ställa sådana värden som ger uttryck för universella erfarenheter – såsom principen att lika fall ska behandlas lika eller människors rätt till anständigt liv – mot singulära upplevelser och prioriteringar av värden, visar han på den spänningsfyllda innebörden av förhållandet mellan objektiva och subjektiva. I Pålssons värld måste individens singularitet dessutom förstås i relation till den universella ordning i vilken hon existerar:

Däremot är de bedömningar av verkligheten som vi gör när vi använder dessa universella normer alltigenom subjektiva. Sådana bedömningar beror alltså på vem man är, var man befinner sig och vilken tid man lever i. Men denna relativitet gäller inte själva principerna för grundläggande människokärlek och humanism. Jag accepterar inte uppfattningen att allt är relativt.²⁵⁹

Pålssons resonemang har en närmast kalejdoskopisk förmåga att synliggöra toleransbegreppets tveeggade potential som, med Langmanns ord, leder till en paradoxal slutsats: ”om toleransen är gränslös går den om intet, om den är begränsad blir den intolerant.”²⁶⁰

Konfronterade med detta dilemma är det värt att påminna om att både Oz och jag närmast intuitivt i det konkreta mötet med det som hos den andre på olika sätt utmanar eller upplevs som störande på en och samma gång blir villkorlösa och villkorar, på en och samma gång är öppna och drar gränser, på en och samma gång assimilerar och avskiljer. Med Langmanns ord ska en sådan ”obestämbaerhet i mötet med den

²⁵⁸ Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 72.

²⁵⁹ Pålsson, *Hunden klockan tre och fjorton. Rapport från juridikens tankevärld*, 2005, s. 126–127.

²⁶⁰ Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 77.

andres 'problematiska' annanhet inte förstås som en paralyt inför det omöjliga i situationen."²⁶¹

Varken Oz eller jag försöker överbrygga eller lösa toleransens paradoxala drag, utan närvarande i oss själva och därmed redan i *dekonstruktion* är vi på detta sätt redo att komma transformerade ut ur mötet.²⁶² Vi är helt enkelt två subjekt som vid de tillfällen i livet då vi av olika anledningar upplever annanhet som oroande, med Langmanns ord, säger: "Jag tolererar (*välkomnar, är öppen och drar gränser mot samt bär och uthärdar*) dig."²⁶³

Levnadsberättelsen visar att både samhällen och människors enskilda identiteter är flytande, ombytliga och därmed pluralistiska. Men, genom levnadsberättelsen, spåras också den längtan som finns i att uppnå en sorts stabilitet och koherens i systematiseringen av olika betydelsebärande "identitetsartefakter".²⁶⁴ Snarare än att locka till verklighetsflykt tycks således essän ha det djupare syftet att lyfta det personella till det allmängiltiga; generella.

Möjligen invänder någon att en del av resonemangen är idealistiska. Till det kan jag bara säga att den sårbarhet som präglar bl.a. levnadsberättelsen eller möjligheten till försoning korresponderar med våra demokratiska förutsättningar av att vara ett sårbart samhälle.²⁶⁵ Essän uppvisar ett öppet, välgrundat, självvrannsakande och vemodigt prövande förhållningssätt. Texten har kommit till utifrån ett uttrycksbehov av att kunna bearbeta samspelet mellan min inre värld och yttre. Den är vad den är.

²⁶¹ Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 197.

²⁶² Derridas dekonstruktion av begreppen gästfrihet, rättvisa och sorgearbete är enligt Langmann, styrande för förståelsen av en levd och gestaltad tolerans. Se vidare i Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, kapitel 1, 5 och 7.

²⁶³ Langmann, *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*, 2013, s. 195 (kurs. i originalet).

²⁶⁴ Jfr Nilsson och Marander-Eklund, *Under ytan. Kulturanalyser av det bortglömda, dolda och triviala. I Tidskrift för etnologi och folkloristisk*, 2018:97 (Specialnummer av Budkavlen [red. Marander-Eklund och Nilsson]), s. 1–10.

²⁶⁵ Se Kristensson Ugglå, *Slaget om verkligheten. Filosofi–omvärldsanalys –tolkning*, 2002, s. 374.

Relationen mellan rättsvetenskapliga termer och begrepp²⁶⁶

Stefan Olsson

1. Inledning

1.1 Forskningsfrågan

Att tolka och analysera rättsliga begrepp brukar ofta framhållas som en av de rättsvetenskapliga huvuduppgifterna.²⁶⁷ De rättsliga begreppen presenteras genom de termer som är knutna till begreppen.

Relationen mellan termer och begrepp har dock sällan diskuterats inom rättsvetenskapen. De termer som förekommer i lagtext, förarbeten, domstolsavgöranden eller doktrin har olika bakgrund och uppbyggnad. Ett typfall är *legaldefinitionen*, en term som av lagstiftaren avsiktligt valts för att representera en rättsfigur. Andra termer är beteckningar på rättsliga begrepp som kan ha månghundraåriga traditioner. Många av dessa förekommer inte uttryckligen i lagtexten, utan endast i rättspraxis eller doktrin. Ett exempel kan vara *extinktiva godtrosvärv*.²⁶⁸

²⁶⁶ Bidraget har tillkommit som ett led i det projekt om rättsvetenskapliga termer och begrepp som beviljades särskilt Lektors- och Professorsforskningsstöd (LOPS), genom beslut av rektor Åsa Bergenheim 2014. Tidigare publicerat i projektet är Olsson, Stefan, Rättsvetenskaplig termbildning – några exempel, Skattenytt 2018, s. 15 – 33, samt Rättsvetenskaplig termbildning – ännu en gång, SN 2019, s. 733 – 749. Under projektets gång har flera seminarier hållits. Vid ett seminarium arrangerat 2016-03-08 av Forum För Redovisning, Handelshögskolan, Karlstads universitet, deltog jur. dr Nick Dimitrievski, doktoranden Germaine Hillerström, professor Anders Hultqvist, professor Marie Karlsson Tuula, ek. dr Johan Lorentzon samt jur. dr Per-Ola Wiklander. Jag blev inbjuden till ett seminarium hos Avdelningen för affärsrätt vid Linköpings universitet 2016-10-26, som organiserades av jur. dr Herbert Jakobsson och jur. dr Hanna Almlöf och som engagerade både forskare och praktiker.

²⁶⁷ Jfr Sandgren, Claes, Vad är rättsvetenskap?, Stockholm 2009, s. 10 – 11.

²⁶⁸ Dessa är numera reglerade i lagen (1986:796) om godtrosvärv av lösöre, jfr Millqvist, Göran, Sakrättens grunder, sjätte uppl., Stockholm 2011, s. 30.

Stundom utmönstras mindre väl valda termer för att ersättas med sådana som lagstiftaren anser lämpligare. Ett exempel är ”realisationsvinst”, som vid införandet av inkomstskattelagen (1999:1229), IL, ersattes med ”kapitalvinst”.²⁶⁹ Det finns också exempel på att en term har fått olika betydelse under tidens gång eller att en term har olika betydelse i olika författningar. Sådana exempel kan vara ”verkligt värde” som har haft olika betydelse i årsredovisningslagens (1995:1554), ÅRL, olika versioner, eller ”företag”, som har olika betydelse i olika författningar.²⁷⁰ Termen ”företag” definieras t.o.m. i olika lagrum och med olika innebörd i en och samma författning, nämligen i inkomstskattelagen.²⁷¹ Den ändrade användningen av termen ”verkligt värde” visas tydligt i olika upplagor av Pålssons lärobok i företagsbeskattning.²⁷² Termerna ”moder”- och ”dotterföretag” förekommer i 1 kap. 4 § årsredovisningslagen (1995:1554) och 35 kap. 2 § inkomstskattelagen (1999:1229) med olika innebörder. Även översättningar av EU-rättsliga dokument har påverkat utformningen av olika termer, vilket i vissa fall lett till missförstånd om rättsläget. Ett exempel är den svenska implementeringen av det dåvarande sjätte mervärdesskattedirektivet.²⁷³ Som utgångspunkt vid utarbetandet av den svenska mervärdesskattelagen hade lagstiftaren förmodligen den engelskspråkiga versionen av direktivet. Denna version avvek från andra språkversioner på så sätt att ett begrepp, motsvarande svenskans *leverans*, definierades med två olika termer, nämligen *supply* och *delivery*, vilket kan ha lett till att den svenska lagstiftaren uppfattade det som att direktivet reglerade två olika rättsliga begrepp.

Samtidigt kan termer vara så inarbetade att de svårligen kan ändras även om de är missvisande. Eng tar som exempel *internationell privaträtt*, som är missvisande både i det avseende att det inte är frågan

²⁶⁹ Se prop. 1999/2000:2, s. 505 – 506.

²⁷⁰ Termen ”verkligt värde” undersöks i ovannämnda artikel i Skattenytt 2018.

²⁷¹ T.ex. 23 kap. 4 § IL och 37 kap. 9 § IL.

²⁷² Pålsson, Robert, Företagens inkomstskatt, uppl. 1, Uppsala 2002, s. 78, uppl. 2, Uppsala 2006, s. 80 – 81, och uppl. 3, Uppsala 2009, s. 80 – 81. Eng, Svein, U/enighetsanalyse – med særlig sikte på jus og allmenn rettsteori, Oslo 1998, s. 164, betecknar en sådan betydelseförskjutning som nyskapande strukturering med traditionell namngivning.

²⁷³ Jfr bl.a. Alhager, Eleonor, Mervärdesskatt vid omstruktureringar, Uppsala 2001, s. 161, Olsson, Stefan, Punktskatter, Uppsala 2001, 231–234.

om internationell, utan nationell lagstiftning, och att rättsområdet omfattar mer än enbart det som traditionellt har uppfattats som privaträtt.²⁷⁴

Ovan beskrivna exempel visar hur viktig termanvändningen är i lagstiftningsarbetet. Utarbetandet av nya termer betecknas både ur praktisk och vetenskaplig synvinkel som *terminologi*.²⁷⁵ Det vore således rimligt att ställa upp som en hypotes att vetenskaplig terminologi kan vara ett nyttigt instrument för att, mot bakgrund exempelvis av ovan beskrivna exempel, förbättra den rättsvetenskapliga termbildningen och termanvändningen.

1.2 Syftet

Fokus i detta bidrag är den relation som finns mellan en juridisk term och det bakomvarande rättsliga begreppet. Syftet med bidraget är tre-faldigt, nämligen att:

- Översiktligt diskutera rättsvetenskaplig termbildning,
- översiktligt beskriva den vetenskapliga inriktningen terminologi,
- ge några grundläggande synpunkter på hur rättsvetenskaplig termbildning kan passas in i terminologiska modeller,
- analysera termbildning och termanvändning inom ett särskilt utvalt rättsområde, nämligen fordons- och trafikjuridiken, samt
- avslutningsvis summera vilken nytta användningen av terminologisk vetenskap kan ha för rätten.

1.3 Ämnet

I bidraget diskuteras teoribildning från två vetenskapliga discipliner, nämligen den allmänna rättsläran och terminologi. Enligt den rättsvetenskapliga metoden bestäms innebörden av ett rättsligt begrepp med stöd av de olika rättskällor som är tillämpliga och genom en tolkning

²⁷⁴ Eng, U/enighetsanalyse, s. 154 - 155.

²⁷⁵ Jfr Laurén, Christer, Myking, Johan, Picht, Heribert, Terminologi som vetenskapsgren, Lund 1997.

av dessa källor. I terminologisk forskning finns en struktur att kategorisera termer efter de relationer som finns mellan termerna.²⁷⁶ I skärningspunkten mellan allmän rättslära och terminologisk vetenskap är det i första hand de s.k. *legaldefinitionerna* som har tilldragit sig uppmärksamhet. En utgångspunkt i studien är att legaldefinitioner endast är en av flera former av rättsregler. I detta avseende används i studien Frändbergs indelning i handlings-, kompetens-, kvalifikations- och supplementära regler.²⁷⁷ Legaldefinitioner kan enligt Frändberg vara *explicita* eller *implicita*.²⁷⁸ Med *explicita* avses att begreppsinnehållet tydligt beskrivs och preciseras i lagtexten.²⁷⁹

Det är främst de *explicita* legaldefinitionerna som uppmärksammas ur terminologisk synvinkel. Medan många andra rättsliga begrepp har långa traditioner har flertalet legaldefinitioner tillkommit i modern tid, ofta avseende tämligen tekniska termer inom specialområden. Ett exempel är den fordonsrättsliga lagstiftningen. Fordonet *buss* är då enligt legaldefinitionen att se som en underavdelning av kategorin *bilar*, trots att *buss* och *bil* i dagligt tal knappast uppfattas som samma sorts fordon.²⁸⁰ Flera liknande exempel kan ges. De fordonsrättsliga definitionerna är inte enbart av betydelse för trafikreglerna, utan påverkar även tillämpningen av skatte- och miljörättsliga regler.²⁸¹

Legaldefinitioner är av stipulativ karaktär.²⁸² Med detta avses att legaldefinitionen är språkbestämmande till karaktären, inte språkbruksbeskrivande eller lexikalisk. Kritiken ur terminologisk synvinkel blir då att den av lagstiftaren valda terminologin inte överensstämmer med allmänt språkbruk och försvårar och försämrar begripligheten i lagstiftning och annat offentligt regelverk. Liknande kritik ifråga om

²⁷⁶ Se t.ex. Nuopponen, Anita, Pilke, Nina, Ordning och reda. Terminologilära i teori och praktik, Stockholm 2010.

²⁷⁷ Frändberg, Åke, Rättsordningens idé, Uppsala 2005, s. 40.

²⁷⁸ A.a. s. 43 – 44.

²⁷⁹ Strömholm, Stig, Rätt, rättskällor och rättstillämpning, femte uppl., Stockholm 1996, s. 262 – 263, som tvärtom utgår från att legaldefinitioner endast kan vara *explicita*.

²⁸⁰ Jfr exempel hos Simmons, Nigel E., Juridiska principfrågor, Stockholm 1996, s. 103, Strömholm, Stig, Allmän rättslära, sjätte uppl., Stockholm 1988, s. 26.

²⁸¹ Se 1 kap. 3 § 3 st. vägtrafikskattelag (2006:227).

²⁸² Strömholm, Rätt, rättskällor och rättstillämpning, s. 263.

olämplig terminologi förekommer även inom den allmänna rättsläran.²⁸³ Strömholm framhåller att legaldefinitioner lider av samma svagheter som det naturliga språket.²⁸⁴ Samtidigt fyller legaldefinitionerna en stor praktisk rättslig betydelse, då de används för att avgränsa lagstiftningens tillämpningsområde. Detta medför att samma term kan ha olika betydelseområden i olika författningar, vilket ytterligare försämrar termens användbarhet enligt terminologiska utgångspunkter.

Eng framhåller att legaldefinitionerna har en aspekt av *löfte*, i den mening att de kan uppfattas som löften om att lagstiftaren lovar att använda det definierade ordet i denna betydelse i när det återkommer i den aktuella lagstiftningsprodukten.²⁸⁵ Legaldefinitionerna utgör vidare *påbud*, i första hand riktade till domare och förvaltningstjänstemän.²⁸⁶ Sammanfattningsvis kan legaldefinitionen beskrivas på följande sätt:

- den används i allmänhet för att *avgränsa* tillämpningsområdet för viss lagtext eller andra regler. Legaldefinitionen har således en avgränsningsfunktion. Utmärkande för legaldefinitionen är just att den ofta följs av en förhållandevis tydlig definition i själva lagtexten. Ett annat särdrag är att termen som representerar legaldefinitionen ofta används på ett sätt som i någon utsträckning avviker från allmänt eller fackmässigt språkbruk.

Den juridiska termbildningen kan aktualiseras i ett antal andra typsituationer, såsom:²⁸⁷

- *juridiska begrepp som saknar legaldefinitioner* och som definieras t.ex. i förarbeten, rättspraxis och doktrin.

- *förutsatta begrepp*; med detta avses t.ex. när det i regeringsformen, RF, används termer som definieras i föreskrifter med lägre konstitutionell valör.²⁸⁸

²⁸³ Frändberg, Rättsordningens idé s. 55 - 56.

²⁸⁴ Strömholm, Allmän rättslära, s. 30.

²⁸⁵ Eng, U/enighetsanalyse, s. 122.

²⁸⁶ Eng, U/enighetsanalyse, s. 121, ger dock exempel på när t.ex. rubriker över lagtext felaktigt kan uppfattas som legaldefinitioner.

²⁸⁷ Detta stycke är också återgivet i Olsson, SN 2017, s. 19 – 21.

²⁸⁸ Strömberg, Håkan, Normgivningsmakten enligt 1974 års regeringsform, tredje uppl., Lund 1999, s. 190.

- *översättningar*; ett område där termanvändningen sätts på prov är översättningar av juridiska termer från andra språk till svenska. Sådana översättningar kan göras i olika syften. Ett är givetvis att av olika skäl översätta utländska juridiska dokument till svenska. Det kan vara frågan om t.ex. andra länders lagstiftning eller utländska handlingar som är av relevans i ett specifikt fall. En stor del av översättningsarbetet avser dock dokument som avses få en generell betydelse som rättskälla i Sverige. Härmed avses i första hand EU-rättsliga dokument av olika valör. Översättningen av dessa dokument medför metodproblem, då alla språkversioner skall tillerkännas lika rättskällevärde. Men även översättningar av andra internationella rättskällor kan givetvis medföra liknande problem.

- *byte av term för ett juridiskt begrepp*: Det framställs ofta som den rättsvetenskapliga huvuduppgiften att systematisera och analysera rättsliga begrepp. Till denna uppgift kan även räknas en mer långsiktig inventering av hur ett rättsligt begrepp innehållsmässigt förändras under tiden. En sådan förändring är ofrånkomlig utveckling i ett dynamiskt rättssystem, anpassat efter en modern samhällsutveckling. En analys av en sådan utveckling av ett eller flera rättsliga begrepp ligger utanför artikelns specifika frågeställning och sådana analyser torde vara vanligt förekommande i den stora mittfåran av rättsvetenskaplig forskning. I praktiken går det också att hitta exempel på när ett juridiskt begrepp fortlever mer eller mindre oförändrat, men den term som representerar begreppet byts ut.²⁸⁹

Framställningen kommer att huvudsakligen att fokuseras på generella och principiella aspekter av skapande och användning av rättsvetenskaplig terminologi. Som exempel på rättsvetenskaplig termbildning ges det fordonsrättsliga området. I övrigt avseende undersökningar av den praktiska rättsvetenskapliga termanvändningen hänvisas till de artiklar som redan publicerats i projektet.²⁹⁰

²⁸⁹ Se t.ex. Olsson, SN 2017, s. 21 – 25.

²⁹⁰ Se fotnot 263.

1.4 Forskningsfront och avgränsning

Rättslig terminologi, till skillnad från de rättsliga begreppen, synes inte ha tilldragit sig mycket intresse i den rättsteoretiska forskningen. Möjligt kan detta ointresse spåras ända tillbaka till Olivecronas kritik mot rättsfilosofins fixering vid formen och hans egen uppfattning att vad som tillhörde den egentliga juridiken var innehållet i imperativen. Innehållet var enligt Olivecrona de handlingsmönster som doldes bakom terminologin.²⁹¹ Med den begreppsbildning som används i modern rättsvetenskaplig forskning synes bruket av termer inte spela någon större roll ens på det som betecknas som rättens *ytnivå*.²⁹² Det är redan på denna nivå de normer som följer av de rättsvetenskapliga termerna finns och som ådrar sig forskningens intresse.

Någon terminologisk studie synes inte ha genomförts i svensk rättsvetenskap. Wahlgren har jämfört rättsvetenskapliga texter med *representationsformer*, ett i vissa andra vetenskaper vedertaget begrepp.²⁹³ Dessa representationsformer, även om de är mer abstrakta, uppvisar likheter med terminologisk vetenskap. Eng har norsk rättsvetenskap undersökt sanna och osanna utsagor och har i detta sammanhang lagt stor kraft på att beskriva olika former av *definitioner*, vilka då representeras med termer.²⁹⁴

Terminologisk forskning med inriktning mot rättsvetenskap finns i våra nordiska grannländer. I Bergen finns en terminologisk forskar-

²⁹¹ Olivecrona, Karl, Om lagen och staten, Lund 1940, s. 51.

²⁹² Se t.ex. Gustafsson, Håkan, Rättens polyvalens, Lund 2002, s. 45 – 55, för beskrivning av strukturer och nivåer inom rättsordningen. Även i äldre teoretiska framställningar tas en utgångspunkt i rättsregler som juridikens "input", se Peczenik, Alexander, Forskning i allmän rättslära – finns den?, i Svensk rätt i omvandling, Stockholm 1976, s. 364.

²⁹³ Wahlgren, Peter, Skattelagars representationer, i Skattelagstiftning, Hultqvist, Anders, Melz, Peter, Pålsson, Robert (red.), Stockholm 2014, s. 23 – 32. "Knowledge representation" behandlas i olika discipliner exempelvis av Janlert, Lars-Erik, Studies in knowledge representation, Umeå 1985 (informatik), Johansson, Tobias, Knowledge representation, heuristics, and awareness in artificial grammar learning, Lund 2008, (psykologi) och Sällström, Pehr, Tecken att tänka med, Stockholm 1991 (noter).

²⁹⁴ Eng, U/enighetsanalyse.

miljö, där forskning bedrivs med sikte på termbildningen i lagstiftningsprocessen.²⁹⁵ Även i Wasa bedrivs terminologisk forskning, av relevans för denna studie. Där publicerades exempelvis 2008 en terminologisk avhandling, där användningen av ekonomiska termer i årsredovisningar undersöktes.²⁹⁶ Avhandlingen har dock inget fokus på rättsvetenskapliga aspekter.

Som kommer att beskrivas i bidraget är terminologi som vetenskap artskilt från *lexikografi*, dvs. vetenskapen om att konstruera lexikon. Denna vetenskapsinriktning beskrivs kortfattat i bidraget. Vid Aarhus universitet finns en forskargrupp med inriktning bl.a. på lexikografi och rättsvetenskap.

Även avhandlingar och andra forskningsalster av *språkvetenskaplig* karaktär tangerar föremålet för detta bidrag.²⁹⁷ Det ligger dock utanför syftet med studien att använda sådana källor i förevarande bidrag.

²⁹⁵ Roald, Jan, Whittaker, Sunniva, Om dannelsen av juridisk terminologi: fra kaos til lovregulering, i Samarbete ger resultat: från begreppskaos till överenskomna termer, Helsingfors 2012.

²⁹⁶ Nissilä, Niina, Begrepp och termer inom området balansräkning. Teoretisk utveckling och empirisk förankring, Wasa 2008.

²⁹⁷ Som exempel kan nämnas Gunnarsson, Britt-Louise, Lagtexters begriplighet. En språkfunktionell studie av medbestämmandelagen, Lund 1982, samt Blücker, Ann, Juridiska – ett nytt språk? En studie av juridikstudenters språkliga inskolning, Uppsala 2010.

2. Rättsvetenskaplig termbildning

2.1 Rättsvetenskapliga termer, begrepp och definitioner²⁹⁸

Som inledningsvis har konstaterats bygger rättsvetenskapen i mycket stor utsträckning på analys av de rättsliga begreppen. Något förvånansvärt är det inte helt enkelt att hitta en tydlig definition av vad som utgör ett *rättsligt* begrepp, till skillnad från andra sorters begrepp.²⁹⁹ En avgränsning får förmodligen ta sin utgångspunkt i en generell avgränsning i vad som brukar betecknas som rättsligt material eller rättskällor. Att uppställa kriterier för en sådan avgränsning är långt ifrån okontroversiellt. Traditionellt upplagda läro- och handböcker, med betoning på rättsdogmatisk metod, brukar utgå från att det rättsliga materialet kan insorteras i en rättskällehära, en slags hierarkisk uppställning baserad på auktoritetsargument.³⁰⁰ Denna sorts rättskällehierarkier, som teoretiserats av Hart i hans *rule of recognition*, bygger på att rättskällematerialet tydligt kan avgränsas från andra, rättsligt irrelevanta källor. Helt tydlig har denna avgränsning inte ens varit i traditionell svensk rättsvetenskap, då handelsbruk eller annan sedvänja länge har accepterats som rättskällor, trots den privaträttsliga karaktären.³⁰¹ De två senaste decennierna har medfört att bilden av en entydig svensk rättskällehierarki, med klart avgränsat källmaterial, kommit att bli otydligare. Det svenska EU-medlemskapet 1995 och införlivandet av Europakonventionen för mänskliga rättigheter i svensk lag samma år medförde en skyldighet för rättstillämparen att beakta europarättsliga källor.³⁰² Under den tiden som förflutit sedan dess har både EU-rättens och Europakonventionens roller som rättskällor i Sverige successivt

²⁹⁸ Avsnittet är delvis publicerat i Olsson, SN 2017, s. 17 – 18.

²⁹⁹ Någon sådan definition synes inte finnas i exempelvis i de läroböcker som refereras i följande fotnot, undantaget Zetterström, Stefan, Juridiken och dess arbetssätt, andra uppl., Uppsala 2012, s. 23 och 34, som synes jämställa begrepp med rekvisit.

³⁰⁰ Se t.ex. Hydén, Håkan, Hydén, Therese, Rättsregler, en introduktion till juridiken, sjätte uppl., Lund 2011, s. 157–162, Kulin-Olsson, Karin, Juridikens fundament, Skövde 2007, s. 51–56, Zetterström, Juridiken och dess arbetssätt, s. 96–98.

³⁰¹ Se t.ex. 10 § 2 st. avtalslagen (1915:218), 3 § köplagen (1990:931). Jfr även Bernitz, Ulf, Näringslivets normer, i Finna rätt, 11:e uppl., Stockholm 2010, s. 160 – 162.

³⁰² Därmed inte sagt att t.ex. EU-rättsliga källor alltid har företrädare framför nationell, svensk lagstiftning. Se t.ex. Hettne, Jörgen, Eriksson, Ida Otken, EU-rättslig metod. Teori och genomslag i svensk rättsbildning, Stockholm 2011, s. 226 – 232.

förtydligats. Det är inte enbart frågan om att den traditionella svenska rättskälleläran luckras upp. Både rättsvetenskaplig utbildning och praktik genomgår en rättskulturell omstöpning, där synen på rättssystemet som en del av den statliga byråkratin eroderar till förmån för en mer självständig roll för rättssystemet.³⁰³ Jämsides med denna förändring av den rättsvetenskapliga praktiken har den traditionella rättsvetenskapliga kunskapssynen under samma tidsperiod kommit att ifrågasättas på ett liknande sätt. Den traditionella synen har förutsatts innebära att rätten uppfattas som ett mer eller mindre fullständigt system, där det med hjälp av rättskällorna går att eftersöka det korrekta svaret på en rättsvetenskaplig frågeställning. Istället har diskurser om rättslig pluralism eller polycentri tillkommit.³⁰⁴

Den rättsvetenskapliga grundsynen torde ha en icke obetydlig inverkan på hur de rättsliga begreppen skall uppfattas och definieras. Grundsynen har givetvis betydelse även avseende frågeställningen om det överhuvudtaget är fruktbart, eller ens möjligt, att göra en rationell analys av den rättsvetenskapliga användningen av termer, till skillnad från den traditionella rättsvetenskapliga huvuduppgiften att fastställa gällande rätt med huvudsaklig utgångspunkt i de rättsliga begreppen. Som redan nämnts kan det begränsade rättsvetenskapliga intresset för den rättsliga terminologin möjligen härledas bak till Olivecrona och den skandinaviska realismen. Nämnde Olivecrona är trots detta en av få i svensk rättsvetenskap som synes ha närmat sig en terminologisk arbetsmetod avseende de rättsliga begreppen. Det kan verka paradoxalt, men Olivecronas intresse för den rättsvetenskapliga begreppsbildningen verkar kunna kopplas just till analysen av de handlingsmönster

³⁰³ Som exempel på detta kan ges 2010 års nyordning av 1974 års RF, där regler om domstolar och domare flyttades till ett eget kapitel, det elffte. Jfr även t.ex. Fredrik, En offensiv Högsta domstol. Några reflektioner kring HD:s rättsbildning, SvJT 2014, s. 1 - 8, Wiklund, Ola, Om Högsta domstolens rättsskapande verksamhet — löper domstolen amok?, SvJT 2014, s. 335 – 347, Josefsson, Carl, Domstolarna och demokratin. Något om syftet med grundläggande rättigheter, europeiseringens konsekvenser och aktivismens baksida, SvJT 2015, s. 40 – 71, Nergelius, Joakim, Domare på vift?, SvJT 2015, s. 85 – 91, samt Sunnqvist, Martin, Konstitutionellt kritiskt dömande : förändringen av nordiska domares attityder under två sekel, Stockholm 2014.

³⁰⁴ Se t.ex. Gunnarsson, Åsa, Svensson, Eva-Maria, Genusrättsvetenskap, Lund 2009, s. 105–109.

som dolde sig bakom terminologin.³⁰⁵ Förkastandet av förekomsten av en särskild statlig ”lagstiftarvilja”, enligt den tyska 1800-tals begrepps-jurisprudensen och av uppfattningen att rättsreglerna utgjorde statliga befallningar ledde Olivecrona till teorin om rättsregler som *fristående imperativ*.³⁰⁶ En särställning i Olivecronas författarskap tycks vad han formulerade som *rättighetsbegreppet* ha haft. Detta är inte ägnat att förvåna, då just uppfattningen om den objektiva förekomsten av olika rättigheter utgjorde ett huvudmål för den skandinaviska realismens argumentation.

Den Olivecronas utgångspunkten i rättsregler och deras karaktär som fristående imperativ ledde till en fyrdelning inspirerad av Strömberg av reglerna i *handlings-, rättighets-, kvalifikations- och kompetensregler*.³⁰⁷ Avståndstagandet från förekomsten av ett objektivt rättighetsbegrepp innebar att de juridiska begrepp som ingick i rättsreglerna måste analyseras avseende innebörd och användningsområde.³⁰⁸ Olivecrona utgick därvidlag ifrån att den rättsliga terminologin, t.ex. ordet *rättighet*, var given, men att de bakomliggande rättsliga begreppen var tvetydiga. Han skiljde mellan en undersökning av den faktiska användningen av begreppet, dels en undersökning av de definitioner av begreppet som uppställs av doktrinen.³⁰⁹ En förklaring till en sådan arbetsmetod ligger givetvis i avståndstagandet från begrepps-jurisprudens och ifrågasättandet av innebörden av traditionellt vedertagna begrepp.

Överlag torde dock den rättsvetenskapliga arbetsordningen vara att forskaren tar utgångspunkt i en term, som avser ett rättsligt begrepp. Den företagna undersökningen syftar då till att analysera och fastställa innebörden (definitionen) av detta rättsliga begrepp.³¹⁰ Arbetsgången

³⁰⁵ Strömberg, Tore, Hur gick det för kvalifikationsnormerna?, TrF 1991, s. 46.

³⁰⁶ Olivecrona, Om lagen och staten, s. 21 – 22 och 31.

³⁰⁷ Olivecrona, Karl, Rättsordningen, andra uppl., Lund 1984, s. 165 – 166. Strömberg indelade rättsreglerna i tre kategorier och använde inte begreppet rättighetsregler, se Strömberg, Tore, Om kompetensnormens definition, i Festskrift till Ivar Agge, Stockholm 1970, s. 294 – 295, och TrF 1991, s. 44.

³⁰⁸ Olivecrona, Rättsordningen, s. 167.

³⁰⁹ Olivecrona, Rättsordningen, s. 167 – 168.

³¹⁰ Denna arbetsordning har då lett till ett stort antal rättsvetenskapliga avhandlingar och monografier, vilka namngetts efter de rättsliga företeelser som studerats. Se som några ex-

skiljer sig från det terminologiska arbetet, där utgångspunkten ofta synes vara att det existerar en företeelse, för vilken det behöver fastställas en lämplig term.

Sandgren uppfattar uttrycken ”begrepp”, ”definition” och ”term” används överlappande utan att någon skillnad kanske avses.³¹¹ Han föreslår istället att ett rättsligt begrepp utgörs av en term, dvs. ett ord, och av en definition, dvs. den egentliga innebörden. Sandgren konstaterar att det inte är ovanligt att juridiska begrepps innebörd har avlägsnat sig så långt från termen att man inte utifrån termen kan bilda sig en uppfattning om begreppets innebörd. Samtidigt är begreppen oundgängliga som byggstenar i de rättsvetenskapliga teorierna.

Eng har lagt mer kraft på att undersöka relationen mellan begrepp och definition. En utgångspunkt för hans undersökning är att den är språkligt bredare och mer generell än att endast omfatta rättsvetenskapliga begrepp och definitioner.³¹² En utgångspunkt för Eng är därför definitionerna som är kopplade till termerna, inte begreppen. För Eng är begreppen endast tankemässiga områden som är resultatet av en definition.³¹³ En grundläggande åtskillnad görs av Eng mellan definitioner och *karakteristik*.³¹⁴ En formulering som uppfattas som en deskriptiv definition kan kontrolleras genom en undersökning av det faktiska språkbruket. Om meningen istället skall uppfattas som karakteristik är det nödvändigt att gå utanför språkbruket och undersöka de fenomen som är kopplade till meningen. Med denna indelning är det då tydligt att en definition är något som avgränsar betydelsen av ett begrepp.³¹⁵ Karakteristik förutsätter att begreppens betydelse redan föreligger.³¹⁶

empel bland många t.ex. Göranson, Ulf, Traditionsprincipen, Uppsala 1985, Hultqvist, Anders, Legalitetsprincipen vid inkomstbeskattningen, Stockholm 1995, Matz, Henrik, Begreppet domstol i EU-rätten, Uppsala 2010, Moëll, Christina, Proportionalitetsprincipen i skatterätten, Lund 2003, Persson Österman, Roger, Kontinuitetsprincipen i den svenska inkomstbeskattningen, Stockholm 1997, Westberg, Peter, Domstols officialprövning, Lund 1988.

³¹¹ Sandgren, Claes, Om teoribildning och rättsvetenskap, JT 2004/05, s. 301.

³¹² Se Eng, U/enighetsanalyse, s. 3.

³¹³ Eng, U/enighetsanalyse, s. 126.

³¹⁴ Se Eng, U/enighetsanalyse, s. 7.

³¹⁵ Se Eng, U/enighetsanalyse, s. 28.

³¹⁶ Se Eng, U/enighetsanalyse, s. 35.

Ur rättsvetenskaplig synvinkel är således definitionerna av större betydelse än karakteristik. Av intresse för denna studie den skillnad Eng gör i vilken funktion definitionerna har. En fråga är hur definitionerna och de bakomliggande begreppen skall struktureras. Detta benämner Eng som definitionernas *struktureringsfunktion*.³¹⁷ Den andra frågan är hur de bakomliggande begreppen skall namnges, definitionernas *namngivningsfunktion*. Denna funktion varierar beroende på om definitionen baseras på ett ord, inhemskt eller utländskt, översatt eller inte, eller definierar ett begrepp som empiriskt måste avgränsas.³¹⁸ Eng gör i detta avseende en skillnad mellan definitioner som utgör *begreppsterminologi*, dvs. de definierar ett begrepp, och definitioner som utgör *ordterminologi*, dvs. de beskriver hur en term används av andra generellt eller i ett specifikt sammanhang.³¹⁹ Här går att göra en jämförelse med Hedenius äkta och oäkta rättssatser, som kommer diskuteras i den följande framställningen.³²⁰ Eng skiljer också mellan *normativa* och *deskriptiva* definitioner.³²¹ Han konstatera att det finns likheter, men också skillnader, mellan de normativa definitionerna och kvalifikationsnormerna.³²²

Jhering jämförde rättssystemet och rättsbegreppen med alfabet och bokstäver.³²³ Man kunde med hjälp av rättsbegreppen skapa ”ord”, dvs. lösningar på rättsliga problem. Denna inställning var ett exempel på 1800-talets begreppsjurisprudens, som ledde till en fokusering på teoretiska frågeställningar utan praktiskt intresse och en mental låsning i tänkandet, blockerat av de rättsliga begreppens påstådda innehåll.³²⁴

³¹⁷ Se Eng, U/enighetsanalyse, s. 28. Struktureringsfunktionen kan vara deskriptiv eller normativ, beroende på syftet med den, se Eng, U/enighetsanalyse, s. 126.

³¹⁸ Eng, U/enighetsanalyse, s. 146 - 147.

³¹⁹ Se Eng, U/enighetsanalyse, s. 29. Att uppställa legaldefinitioner är således ett exempel på tillämpning av ordterminologi.

³²⁰ Engs beskrivning, s. 47 – 48, av deskriptiva utsagor om normativa utsagor motsvarar då i det närmaste Hedenius oäkta rättssatser, även om Eng anför att det ligger en värdering i uttrycket ”äkta/oäkta”.

³²¹ Eng, U/enighetsanalyse, s. 126.

³²² Se Eng, U/enighetsanalyse, s. 117.

³²³ Björne, Lars, Den konstruktiva riktningen. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del III 1871 - 1910, Lund 2002, s. 211.

³²⁴ Jfr även Sandgren, JT 2004/05, s. 302.

Hellner skiljer mellan de språkliga uttrycken i t.ex. lagtexter och vad de innehåller.³²⁵ Innehållet benämner Hellner för regler. De språkliga uttrycken utgörs då av termerna.

Relationen mellan termer och begrepp beskrivs exempelvis av Lindblom som ”termen och dess bakomliggande begrepp” och ”Jag uppfattar termer som namn på begreppen.”³²⁶ Enligt Lindahl är rättsliga begrepp både empiriska och normativa. Lindahl karaktäriserar termer som uttryck för mellanled mellan deskription och normativitet i rätten.³²⁷ Denna karaktärisering kan ses som en reaktion mot Benthams önskemål om en klarare skiljelinje mellan deskription och normativitet.³²⁸ Lindahl ser för- och nackdelar med att använda termer för sammanbindning. Till fördelarna räknas då en moralisk legitimation till de rättsföljder som är förenade med ett visst begrepp.³²⁹ En sådan inställning kan då leda till att lagstiftaren söker vad som av allmänheten kan förväntas uppfattas som positiva termer för att sammanlänka deskription och normativitet. Som exempel kan nämnas önskan att benämna pålagor som t.ex. socialavgifter som just *avgifter*, trots att de ur ett konstitutionellt perspektiv snarast utgör skatter.³³⁰

Som ytterligare fördel anförs rent framställningsekonomiska skäl och systematik.³³¹ Rättsliga begrepp är ofta sammansatta av delkomponenter. Ett exempel är att olika rättigheter snarare skall ses som ”rättighetsknippen”, alltså samlingsbeteckningar för olika rättigheter.³³² Som illustration kan ses Bergströms tablå över ägarbefogenheternas

³²⁵ Hellner, Jan, Rättsteori. En introduktion, andra uppl., Stockholm 2006, s. 37.

³²⁶ Lindblom, Per Henrik, Processens arkitektur, i Vänbok till Torleif Bylund, Uppsala 2003, s. 199.

³²⁷ Lindahl, Lars, Deskription och normativitet: De juridiska begreppens janusansikte, i Normativa perspektiv: Festskrift till Anna Christensen, Lund 2000, s. 231.

³²⁸ Jfr Strömberg, Tore, Rättsfilosofins historia i huvuddrag, tredje uppl., Lund 1989.

³²⁹ Lindahl, Deskription och normativitet, s. 235.

³³⁰ Jfr t.ex. Erhag, Thomas, Fri rörlighet och finansiering av social trygghet. En studie av EG-rättens inverkan på medlemsstaternas uttag av avgifter för finansiering av social trygghet, Stockholm 2002, s. 40 – 42, Rabe, Gunnar, Hellenius, Richard, Det svenska skattesystemet, 24:e uppl., Stockholm 2011, s. 31 – 32, Pålsson, Robert, Konstitutionell skatterätt, tredje uppl., Uppsala 2013, s. 21, Olsson, Stefan, Författningsprövning i skatterätten, Uppsala 2006, s. 74 samt RÅ 1996 ref. 5.

³³¹ Lindahl, Deskription och normativitet, s. 235.

³³² Dahlman, Christian, Rätt och rättfärdigande – en tematisk introduktion till allmän rättslära, andra uppl., Lund 2010, s. 38 – 39.

övergång vid fastighetsköp.³³³ Olivecrona ser ordet ”rättighet” som en *förbindelselänk* mellan två komplex av regler, dels de som talar om hur en rättighet förvärfvas, dels de straffrättsliga eller skadeståndsrättsliga följder som kan bli aktuella om någon försöker att t.ex. tillägna sig ett föremål som någon annan har rätten till.³³⁴ De systematiska fördelarna är uppenbara, utan särskiljning av olika juridiska begrepp skulle rättsreglerna bli ohanterliga. Kritiken mot användningen av sammanbindningstermer kan riktas på den grund att termerna är för ”grova”. Lindahl exemplifierar med att ”besittning” kan förekomma både civil- och straffrättsligt och inom civilrätten både obligationsrättsligt och sakrättsligt.³³⁵ Exemplet visar att en term kan användas för flera mer eller mindre olika begrepp, medförande risk för otydlighet och förväxlingar. Otydligheten kan minskas genom att använda ”finare” termer.

Att steget mellan deskription och normativitet inte huvudsakligen är ett problem utan en nödvändighet i rättsvetenskapen har framhållits i synnerhet av Peczenik. Han har lanserat teorin om *logiska språng* för att motivera utsagor om gällande rätt.³³⁶ Lagtolkning ses som ett exempel på logiska språng.³³⁷ Termerna måste, såvitt jag kan förstå, utgöra en nödvändighet vid dessa språng.

Lindahl indelar termer i två huvudgrupper, nämligen i terminologidefinitioner som *är* eller *inte är normativt utslagsgivande*.³³⁸ Den terminologi som inte syftar till att vara normativt utslagsgivande kan tillåtas vara relativt oprecis, som indelningen i olika rättsområden på juristutbildningen eller i rättsvetenskaplig doktrin eller läroböcker.³³⁹ Terminologin syftar däremot till att vara normativt utslagsgivande om definitionen är avsedd att leda t.ex. till att rättsföljder följer på rättsfaktum. Lindahl varnar för att en sammanblandning mellan dessa två

³³³ Bergström, Sture, Skatter och civilrätt, Stockholm 1978, s. 190. Jfr Lindahls hänvisning till Ross figur över äganderättsbegreppet i Deskription och normativitet, s. 236.

³³⁴ Olivecrona, Karl, Det rättsliga språket och verkligheten, Lund 1971, s. 43.

³³⁵ Lindahl, Deskription och normativitet, s. 237.

³³⁶ Peczenik, Alexander, Rätt och moral, SvJT 1982, s. 609 – 610.

³³⁷ Peczenik, SvJT 1982, s. 617.

³³⁸ Lindahl, Definitioner, begreppsanalys och mellanbegrepp, s. 37 – 39.

³³⁹ Exempel kan ges i form av de introduktionsböcker som florerar på marknaden inom olika rättsvetenskapliga ämnesinriktningar, vilka oftast har titlar liknande ”Inledning till X-rätten” eller ”Y-rätt: En introduktion”.

typer av termer riskerar att leda till begreppsjurisprudens.³⁴⁰ Ett godtyckligt val av normativt utslagsgivande definitioner riskerar att leda till att normativa slutsatser härleds på otillräckliga grunder.

Tudelingen i kan i någon mening kopplas till distinktion mellan *äkta* och *oäkta rättssatser*, som efter att Hedenius introducerade dem har haft ett stort inflytande på svensk rättsvetenskap, åtminstone i den meningen att de ofta hänvisas till av rättsvetenskapliga författare.³⁴¹ Hedenius huvudpoäng var att skilja dels mellan satser som i ett ”inifrån” perspektiv uttrycker vad Hedenius benämner som ”teoretiskt meningslösa påtryckningsfraser”, dels mellan satser som deskriptivt återger innehållet i rättsordningen och som har en ”fullkomligt neutral, blott konstaterande karaktär”.³⁴²

Wedberg skiljer mellan ”factual and normative sentences”, vilket leder till en uppdelning i *inre* och *yttre* rättssatser vilka kan jämföras med Hedenius terminologi.³⁴³ Det har anmärkts att liknande distinktioner kan göras i andra vetenskaper som i någon mening uppställer ”lagar” eller regler, t.ex. matematik, fysik och språkvetenskap.³⁴⁴

Om vi accepterar att Hedenius och Wedberg huvudsakligen skiljer mellan deskriptiva och normativa utsagor kan det konstateras att den uppdelning de gör rättsvetenskapligt kan ses som föråldrad.³⁴⁵ Självklart går det att uppställa enkla och odiskutabla påståendet om innehållet i svensk (eller annan) rätt, som t.ex. att ”milavdraget enligt 12 kap. 27 § 3 st. IL är 1 kr och 85 öre per kilometer”.³⁴⁶ Flertalet rättsregler är dock inte så entydiga. Med Strömholms terminologi kommer

³⁴⁰ Lindahl, Definitioner, begreppsanalys och mellanbegrepp, s. 39.

³⁴¹ Exempelvis Glavå, Mats, Arbetsbrist och kravet på saklig grund, Stockholm 1999, s. 31, Strömholm, Rätt, rättskällor och rättstillämpning, s. 70 – 71.

³⁴² Hedenius, Ingmar, Om rätt och moral, andra uppl., Stockholm 1965, s. 56 - 58.

³⁴³ Wedberg, Anders, Some Problems in the Logical Analysis of Legal Science, *Theoria* XVII, s. 251 och framåt. Wedberg vara nära vän med Hedenius och stod också vetenskapligt nära, se Schiött, Jonas, Anders Wedberg och filosofiehistorien. Den svenska 1900-talsfilosofins förändring, Göteborg 2000, s. 27 samt 29 - 30.

³⁴⁴ Prawitz, Dag, Några filosofiska synpunkter på rationell argumentation inom juridiken, i *Rationalitet och empiri i rättsvetenskapen*, Stockholm 1985, s. 25 – 26.

³⁴⁵ Kritik kategoriseringar ur en mer logisk-filosofisk synvinkel mot Hedenius och Wedbergs definitioner ges av Åqvist, Lennart, Some Logico-Semantical Themes in Karl Olivecrona's Philosophy of Law: A Non-Exegetical Approach, *Theoria* 2008, s. 283 – 294.

³⁴⁶ Jfr Pålsson, Robert, *Hunden klockan tre och fjorton*, Uppsala 2005, s. 25.

man snabbt till ”problemgränsen”.³⁴⁷ Enligt Strömholm är det svårt att dra en tydlig gräns mellan de äkta och oäkta rättsatserna, och teoretiska och ateoretiska resonemang sammanflätas oupplösligt.³⁴⁸ Utöver svårigheten att renodla deskriptiva, oproblematiske satser finns även en farhåga för att sådana satser i sig kan ha en normerande funktion.³⁴⁹ Detta gäller givetvis i synnerhet när tveksamma slutsatser om rättsläget framställs som okomplicerade fakta.³⁵⁰

Om fokus i stället läggs på själva termerna är det uppenbart att huvudsakligen samma termer används både i de äkta och oäkta rättsatserna. Däremot finns det, om man fullföljer Lindahls resonemang, termer som är så vaga till karaktären att de inte gärna kan användas i en äkta rättsats, med mindre än att risk för missuppfattningar uppstår.

2.2 Utarbetande av nya rättsvetenskapliga termer

När har en ny rättsvetenskaplig term uppkommit i det enskilda fallet? Gäller det legaldefinitioner är svaret tämligen givet, när ny lagstiftning eller andra föreskrifter har utarbetats och vederbörligen antagits.

Det torde numera inte vara särskilt vanligt att nya rättsvetenskapliga termer tillkommer annat än vid introduktion av ny lagstiftning eller vid översättning och implementering av EU-rättsliga regler. Många rättsliga begrepp finns inte nedtecknade i lagen och i dessa fall har termerna stundom etablerats i doktrinen. Det är givetvis, i jämförelse med legaldefinitionerna, svårare att direkt utpeka när rättsvetenskapliga termer som har uppstått i rättspraxis eller doktrinen kan anses vara allmänt vedertagna. Förhållandevis ringa termbildning synes numera ske i den rättsvetenskapliga doktrinen. En förklaring till detta är givetvis att rättsvetenskapen numera är betydligt mer ”mogen” än om vi går

³⁴⁷ Strömholm, Rätt, rättskällor och rättstillämpning, s. 71.

³⁴⁸ Strömholm, Rätt, rättskällor och rättstillämpning, s. 71.

³⁴⁹ Se här i första hand Glavå, Mats, Arbetsbrist, och kravet på saklig grund. En alternativ-realistisk arbetsrättslig studie, Stockholm 1999, s. 45 – 50 med referenser, och Gustafsson, Rättens polyvalens, s. 50 – 51.

³⁵⁰ Ett exempel på hur detta kan gå till lämnas av Klami, Hannu Tapani, Föreläsningar över juridikens metodlära, andra uppl., Uppsala 1989, s. 47 – 48. Lindahl, Lars, Definitioner, begreppsanalys och mellanbegrepp, i Rationalitet och empiri i rättsvetenskapen, Stockholm 1985, s. 39, visar att även deskriptiv termanvändning kan få normerande funktion om termanvändningen uppfattas som en normativt utslagsgivande definition.

kanske femtio till hundra år tillbaka i tiden. Ett exempel på hur rättsvetenskapliga termer har uppstått historiskt är uttrycket *detentionsrätt*, som ursprungligen ska ha myntats av Rodhe 1956.³⁵¹ Att termen *detentionsrätt* sedermera har anammats av det praktiska rättslivet framgår t.ex. av NJA 1982 s 404:³⁵²

”Av allmänna principer om ömsesidigt förpliktande avtal får anses följa att uppdragstagaren inte är skyldig att utan ersättning lämna ifrån sig sådant räkenskapsmaterial som han själv har upprättat. I fall av sådant slag skulle det alltså vara fråga om en s k *detentionsrätt* - en rätt att som påtryckningsmedel hålla inne vad man själv äger eller har åtagit sig att själv prestera (jfr Rodhe, *Obligationsrätt*, 1956, s 391 ff). Att en sådan rätt kan göras gällande även i uppdragsgivarens konkurs vinner stöd av HD:s avgörande i notisfallet NJA 1981 A 1.”

Nyttillkommen rättsvetenskaplig terminologi avser ofta offentlighetsrättsliga deldiscipliner, som generellt är mer ”reglerade” än den klassiska civilrätten. Inom sådana rättsområden är lagstiftarens och andra normbildares aktivitetsgrad betydligt högre och den rika normproduktionen torde därmed leda till ett mer begränsat behov av rättsvetenskaplig termbildning. Därmed inte sagt att dessa rättsområden skulle ha ett mindre behov av rättsvetenskaplig teoretisering eller systematisering.

2.4 Användning av rättsvetenskaplig terminologi

Det är vanligt förekommande att rättsvetenskapliga avhandlingar innehåller ett kortare avsnitt med rubriken ”Terminologi” eller liknande. Samtidigt måste framhållas att det förmodligen är lika vanligt med avhandlingar som saknar ett sådant avsnitt. Syftet med detta avsnitt är

³⁵¹ Se Hellner, Jan, *Metodproblem i rättsvetenskapen. Studier i förmögenhetsrätt*, Stockholm 2001, s. 169. I äldre doktrin hade termen *retentionsrätt* använts även för de situationer som Rodhe avsåg. Hellner själv ifrågasatte skillnaderna mellan *detentions-* och *retentionsrätterna*, se Hellner, Jan, Hager, Richard, Persson, Annina H., *Speciell avtalsrätt II: Kontraktsrätt*, 2:a häftet., uppl. 5, Stockholm 2011, s. 49. Termen *detentionsrätt* synes således, med Engs definition, relativt snabbt ha gått från att vara begreppsterminologi till ordterminologi.

³⁵² Det går givetvis också att hitta exempel på uttryck som skapats av rättsvetenskapliga forskare, men som inte har anammats av praktiker. Eng, U/enighetsanalyse, s. 158, exemplifierar med Eckhoffs uttryck ”*tvilsrisiko*”, som har haft svårt att få fotfäste bland praktiserande jurister. Uttrycket avviker från vad som vanligen används både nationellt och internationellt.

inte att göra en komplett empirisk studie i vilken utsträckning terminologiavsnitt förekommer i rättsvetenskapliga avhandlingar. Det begränsade syftet med avsnittet är att exemplifiera hur terminologiska avsnitt kan se ut och vad de innehåller.³⁵³ Av praktiska skäl avgränsas undersökningen till avhandlingar med ämnesmässig koppling till de i studien undersökta rättsområdena. Således är det frågan om skatte- och redovisningsrättsliga avhandlingar från 1990 och fram till ca 2015. Någon ambition att vara fullständigt uttömmande finns inte.

Författare	Titel	Antal sidor 354	Innehåll ³⁵⁵
Alhager, Eleonor	<i>Mervärdesskatt vid omstruktureringar</i>	3	Hänvisning till statsrådsberedningens PM.
Arvidsson, Richard	<i>Dolda vinstöverföringar</i>	1	Användning av allmänt vedertagna termer.
Barenfeld, Jesper	<i>Taxation of Cross-Border Partnerships</i>	2,5	Hänvisningar till OECD, översättningar till engelska.
Berglund, Martin	<i>Avräkningsmetoden</i>	2,5	Hänvisningar till förarbeten och EU-rätt.
Bjuvberg, Jan	<i>Redovisningens betydelse för beskattningen</i>	2,5	Hänvisningar till ÅRL, BFL, EU-rätt
Cejie, Katja	<i>Utflyttningsbeskattning av kapitalökningar</i>	1,5	Hänvisning till EU-rätt.
Dahlberg, Mattias	<i>Svensk skatteavtalspolitik och utländska basbolag</i>	2	Användning av allmänt vedertagna termer.
Dimitrievski, Nick	<i>Allmännyttan som norm i svensk skatterätt</i>	4	Hänvisningar till doktrin.
Forssén, Björn	<i>Skatt- och betalningsskyldighet i enkla bolag och partrederier</i>	0,75	Hänvisning till EU-rätt, ML.

³⁵³ In några fall har avsnitten andra, men liknande beteckningar, t.ex. "Språk".

³⁵⁴ Angivet antal sidor baseras på avrundningar och måste givetvis relateras till att formatet och antalet tecken per sida skiljer sig mellan olika böcker.

³⁵⁵ Huvudsakligt innehåll.

Gerson, Anna	<i>Compensation of losses in Foreign Subsidiaries within the EU</i>	2	Hänvisningar till internationell doktrin.
Gäverth, Leif	<i>Skatteplanering och kapitaliseringsfrågor</i>	3,5	Användning av internationellt vedertagna termer.
Hambre, Anna-Maria	<i>Tax Confidentiality</i>	2,5	Hänvisningar till OECD och amerikanska verk.
Hilling, Axel	<i>Income Taxation of Dervatives and other Financial Instruments</i>	2,5	Hänvisningar till IFRS.
Hilling, Maria	<i>Free Movement and Tax Treaties in the Internal Market</i>	2	Hänvisningar till OECD och EUD.
Höglund, Mats	<i>Taxeringsrevision</i>	1	Hänvisning till lagtext (SBL).
Johansson, Jesper	<i>EU-domstolens restriktionsprövning i mål om de grundläggande friheterna och ditrekta skatterna</i>	1,5	EU-rättsliga begrepp.
Johansson, Kjell	<i>Substance over form</i>	1	Användning av engelskspråkiga termer.
Kellgren, Jan	<i>Mål och metoder vid tolkning av skattelag</i>	2,5	Preciserar allmänt använda termer.
Kleist, David	<i>Methods for Elimination of Double Taxation under Double Tax Treaties</i>	1,5	Hänvisningar till OECD.
Moëll, Christina	<i>Harmoniserade tulltaxor</i>	2	Hänvisningar till EU, CCC, WTO, GATT.
Monsenego, Jerome	<i>Taxation of Foreign Business Income within the European Internal Market</i>	6,5	Hänvisningar till IBFD, doktrin, EU-domstolen.
Nelson, Maria	<i>Utflyttning av aktiebolag</i>	15 ³⁵⁶	Hänvisningar till EU-rätt, översättningsfrågor,

³⁵⁶ Nästan nio av dessa sidor behandlar dock den EU-rättsliga gränsdragningen mellan restriktionsförbud och diskriminering.

			andra uttryck och begrepp.
Nilsson, Peter	<i>Den enskilde näringsidkarens tillgångar och skulder</i>	2,5	Hänvisningar till redovisningsrättsliga källor.
Olsson, Stefan	<i>Punktskatter</i>	2,5	Definition av begrepp.
Persson Österman, Roger	<i>Kontinuitetsprincipen i den svenska inkomstbeskattningen</i>	1	Preciserar allmänt använda termer.
Påhlsson, Robert	<i>Riksskatteverkets rekommendationer</i>	1,5	Hänvisning till lagstiftarens terminologi.
Rendahl, Pernilla	<i>Cross-Border Consumption Taxation of Digital Supplies</i>	6,5	Definitioner av dator tekniska begrepp.
Romby, Anna	<i>Underskott i aktiebolag</i>	9	Termer i lagtext, hänvisar till förarbeten och doktrin.
Rosander, Ulrika	<i>Generalklausul mot skatteflykt</i>	0,5	Hänvisning till lagtext.
Rydin, Urban	<i>Inkomst av näringsfastighet i enskild näringsverksamhet</i>	2	Hänvisningar till förarbeten och lagtext.
Samuelson, Lars	<i>Förlustutjämnning</i>	1,5	Ej vedertagna termer, hänvisar till prop.
Sonnerby, Mikaela	<i>Neutral uttagsbeskattning på mervärdesskatteområdet</i>	2	Användningen av EU-rättsliga termer ³⁵⁷
Ståhl, Kristina	<i>Aktiebeskattning och fria kapitalrörelser</i>	3	Hänvisning till OECD, definition av begrepp.
Tjernberg, Mats	<i>Fåmansaktiebolag</i>	1,5	Hänvisningar till EU-rätt, dansk rätt.
Trenta, Cristina	<i>VAT in Peer-to-peer Content Distribution</i>	1	Definitioner av dator tekniska begrepp.
Wenehed, Lars-Erik	<i>CFC-lagstiftning</i>	3	Preciserar allmänt använda termer, översättningar från engelska.
Westberg, Björn	<i>Nordisk mervärdesskatterätt</i>	5	Hänvisning till OECD.

³⁵⁷ Avsnittet har titeln "Språkliga frågor och hänvisningsteknik".

Exempel på avhandlingar som saknar terminologiavsnitt, åtminstone av vad som framgår av innehållsförteckningarna:

Aldén, Stefan, *Om regelkonkurrens inom inkomstskatterätten*.

Aldestam, Mona, *EC State aid rules applied to tax*.

Alhager, Magnus, *Dispens från inkomstskatt*.

Gunnarsson, Åsa, *Skatterättvisa*.

Leidhammar, Börje, *Bevisprövning i taxeringsmål*.

Norberg, Claes, *Reglering och beskattning av banker*.

Papis-Almansa, Marta, *Insurance in European VAT*.

Sallander, Ann-Sophie, *Ömsesidiga överenskommelser enligt skatteavtal*.

Silfverberg, Christer, *Gåvobeskattning i nordiskt perspektiv*.

Simon Almendal, Teresa, *Skatteanpassade transaktioner och skattebrott*.

Öberg, Jesper, *Mervärdesbeskattning vid obestånd*.

Jag endast funnit ett fåtal exempel på monografier skrivna av redan disputerade författare, där det ingår terminologiavsnitt.

Författare	Titel	Antal sidor	Innehåll
Dahlberg, Mattias	<i>Ränta eller kapitalvinst</i>	3,5	Hänvisningar till lagtexten.
Ståhl, Kristina	<i>Fusionsdirektivet</i>	2,5	Hänvisningar till EU-rätt.
Moëll, Christina	<i>Rules of Origin</i>	2,5	Hänvisning till CCC. ³⁵⁸

Genomgången ovan visar att de terminologiska avsnitt som finns i de undersökta avhandlingarna oftast är mycket blygsamma till omfånget. Det är givet att det i dessa avsnitt knappast är möjligt att inventera mer än ett fåtal av de termer som förekommer i en doktorsavhandling, där formatet i allmänhet är ca. 300 – 400 sidor eller längre. En skatterättslig avhandling förutsätter vanligen skatterättsliga förkunskaper, vilket medför att ett stort antal termer, hämtade ur lagtext och andra rättskällor, vanligtvis inte behöver definieras i studien. Samtidigt är det tydligt att några mer omfattande analyser av rättsliga begrepp inte kan göras inom ramen för dessa ytterst begränsade terminologiavsnitt. Syftet

³⁵⁸ CCC var den dåvarande gemenskapsrättsliga tullkoden, numera ersatt av Union Customs Code, UCC.

med terminologiavsnitten synes istället vara att fastställa den terminologi som behövs för att genomföra de rättsliga analyserna i studien. Även med denna ambition kan avsnitten kännas magra, oftast är det endast ett begränsat antal termer som behandlas. Intrycket blir därför att dessa terminologiska avsnitt till stor del finns med i avhandlingarna därför att de "förväntas" finnas där.

I genomgången ovan har ett försök gjorts till en översiktlig beskrivning av hur olika termer definieras i terminologiavsnitten. Beskrivningen avses inte i något fall att vara uttömmande. Det kan således förekomma termbruk med andra grunder än vad som ovan redovisats för respektive avhandling. Ett genomgående drag är dock att användningen av termer ofta motiveras med auktoritetskällor, dvs. att term-användningen överensstämmer med lagtexten, med OECD:s material eller med EU-rättslig användning. Något anmärkningsvärt i detta ligger det givetvis inte, då en sådan termanvändning i allmänhet är den mest ändamålsenliga och ger minst upphov till förvirring. Möjligen kan det kanske ifrågasättas varför man behöver förklara detta i ett särskilt terminologiavsnitt. I några fall är det frågan om rättsvetenskapligt otydliga termer som preciseras i terminologiavsnittet, och således får en särskilt avgränsad betydelse i den aktuella avhandlingen. Exempelvis Lars Samuelsons avhandling innehåller sådana preciseringar.³⁵⁹

Det är sällan som rena översättningsfrågor aktualiseras, t.ex. hur engelskspråkiga begrepp skall översättas på svenska. Lars-Erik Weneheds avhandling är ett exempel där sådana översättningar diskuteras. Minst vanligt är att författarna introducerar helt nya termer i terminologiavsnitten. En huvudförklaring till detta är att det inte är vanligt att helt ny terminologi och begreppsanvändning introduceras i rättsvetenskapliga avhandlingar eller i andra rättsvetenskapliga studier. Även inom rättsvetenskapen förekommer givetvis ny terminologi- och begrepps bildning, men det synes inte vara särskilt vanligt förekommande i de skatterättsliga avhandlingar som undersökts ovan. En förklaring ligger här i symbiosen mellan rättsvetenskapen och det praktiska rättslivet. Som antytts ovan ligger det ett självändamål i att ansluta sig till den terminologi som används av lagstiftare och domstolar. Så även om

³⁵⁹ Samuelson, Lars, Förlustutjämnning. En skatterättslig studie, Uppsala 1994, s. 33 – 34.

väsentlig rättsvetenskaplig begreppsbyggnad har skapats i den rättsvetenskapliga doktrinen, och ofta inte heller förekommer i den skrivna lagtexten, är huvudintrycket att rättsvetenskapliga forskare är försiktiga med att introducera ny terminologi- och begreppsbyggnad. Särskilt gäller detta inom den rättsvetenskapliga huvudföreläsningen, som oftast brukar betecknas som s.k. traditionell rättsdogmatik, där interaktionen med det praktiska rättslivet är som tydligast. Inom andra rättsvetenskapliga subdiscipliner, t.ex. rättssociologi, rättshistoria eller feministisk rättsvetenskap, är språnget till i första hand andra samhällsvetenskaper kortare och möjligheten att plocka in terminologi och begrepp från andra vetenskaper större.³⁶⁰ Det förekommer givetvis även exempel på att vetenskapsteoretiskt ”allmångods” eller begreppsbyggnad från andra vetenskapliga discipliner lyfts in och anammas av rättsvetenskapen.

2.4 Användning av samhällsvetenskapliga begrepp i rättsvetenskapen

Det ligger utanför syftet med studien att undersöka i vilken utsträckning nydanande begreppsbyggnad sker inom andra vetenskapsområden. Skapande av ny terminologi och begreppsbyggnad ter sig dock som intimt förknippat med vetenskapliga framsteg och nydaningar. Som exempel kan nämnas Kuhns teori om vetenskapliga paradigmer och Habermas tredelning av kunskapsintresset.³⁶¹ Även om dessa teoribildningar inte medförde att nya termer i sig introducerades utgör de exempel på ny terminologianvändning och begreppsbyggnad inom rättsvetenskapen.

Syftet med följande avsnitt är endast att översiktligt beskriva några vetenskapliga begrepp som ”lånats” in i rättsvetenskapen från andra vetenskapliga discipliner. Något anspråk på fullständighet finns således inte.

Kuhns teori om vetenskapliga *paradigmskiftet* har introducerats i den nordiska rättsvetenskapen främst av Niklas Bruun och Thomas

³⁶⁰ Gräns, Minna, Om hjälpvetenskapernas betydelse för rättstillämpningen och rättsvetenskapen JT 2006/07, s. 782 – 792.

³⁶¹ Se om Kuhns paradigmer t.ex. Thurén, Torsten, Vetenskapsteori för nybörjare, andra uppl., Malmö 2007, s. 135 – 140.

Wilhelmsson. Dessa författare anförde att det vetenskapliga paradigmskiftet kunde uppfattas på två olika sätt.³⁶² Ett sätt skulle vara en rörelse bort från den traditionella rättsdogmatiska forskningsmodellen, där rätten studeras med ett inifrånperspektiv och där den rättsvetenskaplige forskaren i någon mån själv framstår som en rättskälla i konkurrens med de officiellt påbjudna rättskällorna. Som redan anmärkts leder denna forskningsinriktning till en terminologisk bundenhet till officiell terminologi på nationell eller internationell nivå. Men även i teoretiskt hänseende är den rättsdogmatiska forskningen tämligen osjälvständig i förhållande till den nationelle eller EU-rättslige lagstiftaren eller det praktiska rättslivet. Inom andra rättsvetenskapliga subdiscipliner intas ett mer traditionellt samhällsvetenskapligt utifrånperspektiv, där forskaren är tydligt separerad från forskningsobjektet. Bruun och Wilhelmsson uppfattade då en variant av rättsvetenskapligt paradigmskifte vara att forskarkollektivet lämnade den traditionella rättsdogmatiska forskningen och istället fokuserade på mer teoretiska och/eller mer empiriska frågeställningar. Med denna variant av paradigmskifte är det uppenbart att författarna uppfattade detta som i första hand skifte av vetenskaplig metod. En andra variant skulle då istället utgöras av skiften inom ramen för det rättsdogmatiska kunskapsintresset. Exempelvis skulle det kunna röra sig om skiften från avtals- och köprättsliga studier med ett tydligt näringslivsperspektiv till studier i arbets- eller konsumenträtt.³⁶³ En annan definition av olika rättsvetenskapliga paradigm gjordes av Hydén 1990. Han anförde *rättsdogmatik*, *rättsrealism* och *rättssociologi* som exempel på olika paradigm.³⁶⁴ Hydén synes då ligga nära den första av Bruun och Wilhelmssons definitioner, nämligen att olika rättsvetenskapliga metoder,

³⁶² Bruun, Niklas, Wilhelmsson, Thomas, Rätten, moralen och det juridiska paradigmet, SvJT 1983, s. 705.

³⁶³ Nittonhundra sjuttio- och åttiotalen kännetecknades just av ett antal sådana avhandlingar eller andra civilrättsliga studier, se t.ex. Edlund, Sten E:son, Tvisteförhandlingar på arbetsmarknaden. En rättslig studie av två riksavtal i tillämpning, Stockholm 1967, Eklund, Ronnie, Anställningsförhållandet vid företagsöverlåtelser, Lund 1983, Göransson, Håkan, Kollektivavtalet som fredspliktsinstrument, Stockholm 1988, Luft, Jürgen, Konsumentköp av personbilar: en studie i formulärutvecklingen inom Göteborgsområdet 1971-76, Stockholm 1977, Töllborg, Dennis, Personalkontroll. En ideologikritisk studie kring den svenska personalkontrollkungörelsen, Lund 1986, Wilhelmsson, Thomas, Social civilrätt, Helsingfors 1987.

³⁶⁴ Hydén, Håkan, Rättssociologi som rättsvetenskap, Lund 1998, s. 24 – 27.

hänförliga till olika rättsvetenskapliga subdiscipliner, också utgör olika vetenskapliga paradig.³⁶⁵

Det samhällsvetenskapliga *ideologibegreppet* har använts t.ex. av Töllborg, Glavå och Petrusson.³⁶⁶ Ideologi avser i detta sammanhang inte politisk åskådning eller inriktning utan snarare verklighetsbild. Den rättsvetenskapliga användningen av ideologibegreppet syftar till att analysera om rätten som sådan visar upp en förvrängd bild av den bakomliggande verkligheten. Denna begreppsanvändning faller tillbaka på Marx användning av begreppet och ytterst på de s.k. ideologerna från den franska revolutionens tid.³⁶⁷

Christensen har lanserat teorin om *normativa mönster* eller *normativa fält*. Teorin är hämtad från Douglas Hofstadter, forskare i psykologi och kognitiv vetenskap. En utgångspunkt för teorin är rättsreglernas innehåll till stor del utgör kodifieringar av moraliska sedvänjor som redan finns i samhället.³⁶⁸ Det finns inom olika områden olika normativa grundmönster, som påverkar den rättsliga regleringen. Inom ett visst rättsområde kan rättsreglerna hamna mitt emellan sinsemellan oförenliga grundmönster, t.ex. näringsidkare – konsument eller hyresvärd – hyresgäst.

Rätten har alltid i någon utsträckning varit *pluralistisk* i karaktären.³⁶⁹ Den pluralistiska karaktären har dock stärkts genom bl.a. EU-rättens utveckling och andra internationella rättskällor som Europakonventionen för mänskliga rättigheter.³⁷⁰ Pluralism har således blivit en vetenskapsteori av betydelse inom rättsvetenskapen. Teorin om

³⁶⁵ Det bör poängteras att med rättsrealism avser Hydén inte den skandinaviska rättsrealismen från nittonhundratalets första hälft, utan snarare den empiriska forskning som bedrevs i Lund under nittonhundra sjuttioalet av framför allt Lavin. Se Lavin, Rune, Är den förvaltningsrättsliga forskningen rättsdogmatisk?, FT 1989, s. 115 - 129

³⁶⁶ Se t.ex. Glavå, Arbetsbrist, s. 100, Petrusson, Ulf, Patent och industriell omvandling, Stockholm 1999, s. 6, Töllborg, Dennis, Att ersätta en ideologi med en annan, i Rätten som instrument för social förändring, (red. Hydén, Håkan), Lund 1982, s. 37 – 53.

³⁶⁷ Se Elwin, Göran, Victor, Dag, Rätt och marxism, Norstedts 1978, s. 33 – 34.

³⁶⁸ Christensen, Anna, Skydd för etablerad position, TfR 1996, s. 527.

³⁶⁹ Se Piltz, Anders, Medeltidens lärda värld, andra uppl., Skellefteå 1998, s. 65 – 68, för en beskrivning av den kanonska rättens utveckling. Jfr även Gustafsson, Håkan, Rättens polyvalens. En rättsvetenskaplig studie av sociala rättigheter och rättssäkerhet, Lund 2002, s. 135.

³⁷⁰ Jfr Gustafsson, Rättens polyvalens, s. 138, för referenser.

pluralism har vidareutvecklats och anpassats efter rättsliga förhållanden. Begreppsanvändningen är dock långt ifrån enhetlig. Ursprunget till den rättsvetenskapliga pluralismen står att finna i *rättsantropologisk* forskning, i första hand avseende rättssystemen i f.d. kolonier.³⁷¹ I nyare litteratur har rättsvetenskaplig pluralism kopplats exempelvis till tanken om rättsregler, hemmahörande i olika rättsliga tidsepoker, som feodalism, rättsstaten och välfärdsstaten.³⁷²

I nordiska rätt har Zahle lanserat begreppet *polycentri*, som skall förstås som att rättskällevärdet ser olika ut beroende på vilken aktör i det rättsliga systemet som studeras.³⁷³ Termen har emellertid inte uppfunnits av Zahle, utan synes på olika språk beteckna t.ex. områden eller kulturer med olika (makt-)centra. Inom skatterätten har polycentribegreppet uppmärksammas av Pålsson, som exemplifierar med att tjänstemän och handläggare på Skatteverket inte använder samma rättsliga material som HFD när man arbetar med ett ärende.³⁷⁴ På liknande sätt förhåller det sig inom redovisningsområdet, där praktiskt verksamma använder sig av företrädesvis Bokföringsnämndens allmänna råd istället för att konsultera årsredovisningslagen.³⁷⁵ Gustafsson har istället skrivit om rättens *polyvalens*, som definieras som flervärde.³⁷⁶ Termen har hämtats från logiken.³⁷⁷

Rätten har också analyserats med hänvisning till systemvetenskapliga teorier. Peczenik anför att den rättsvetenskaplige forskarens huvuduppgift är att tolka rätten som om den vore ett sammanhängande

³⁷¹ Gustafsson, Rättens polyvalens, s. 132.

³⁷² Gustafsson, Rättens polyvalens, s. 145 – 148.

³⁷³ Se Zahle, Henrik, Polycentri i retskildelaeran. Ur Samfunn Ret Rettferdighed. Festskrift till Torstein Eckhoffs 70-årsdag, Oslo 1986, s. 752 – 756. Jfr även Gustafsson, Rättens polyvalens, s. 149 – 152, Pålsson, Robert, Riksskatteverkets rekommendationer, Uppsala 1995, s. 123 – 124, för referenser.

³⁷⁴ Pålsson, Riksskatteverkets rekommendationer, 124 – 126.

³⁷⁵ I jämförelse med skatterätten kan skillnaderna inom redovisningsområdet dock sägas vara större, då lagtexten tydligare kompletteras av andra rättskällor, vanligen benämnda som "god redovisningssed". I praktiken är det dessa rättskällor, t.ex. Bokföringsnämndens allmänna råd, som används i det dagliga arbetet.

³⁷⁶ Gustafsson, Rättens polyvalens, s. 163.

³⁷⁷ Se von Wright, Georg Henrik, Logik, filosofi och språk. Strömningar och gestalter i modern filosofi, andra uppl., Nora 1993, s. 103 – 106.

system.³⁷⁸ Det finns en återkommande kritik mot beskrivningen av rätten som ett system, som är sammanhängande och fritt från motsägelser eller blottor. En sådan beskrivning riskerar att dölja de strukturella brister och ideologiska barlaster som finns insprängda i lagstiftning och rättsregler som tillkommit under olika samhällsförhållande och rådande politiska förhållanden.³⁷⁹

Ett annat exempel på rättsvetenskaplig ”återanvändning” av begreppsbyggnad från andra vetenskaper utgörs av Tuoris indelning av rätten i *ytstruktur – rättskultur – djupstruktur*. Historikern Fernand Baudel har härvidlag tjänat som inspirationskälla.³⁸⁰

Exemplen ovan, vilka givetvis inte kan ses som uttömmande, visar att rättsvetenskapen stundom använder och anammar begreppsbyggnad från andra vetenskaper eller från allmän vetenskapsteori. Det bör dock uppmärksammas att detta i första hand sker i rättsteoretiska eller rättsfilosofiska verk. Även om det finns några exempel ovan på motsatsen är det ovanligare med denna sorts ansatser i mer utpräglat materiella studier. Den ovan beskrivna användningen av begreppet polycentri framstår i detta avseende som undantag. Om detta beror på att det inte finns något stort behov av att ”vässa” terminologin i dessa studier eller om det finns ett motstånd mot förnyelse och utveckling får vara osagt.

2.5 Sammanfattning

I detta kapitel har det inledningsvis konstaterats att den rättsvetenskapliga forskningens intresse för termer och termbildning har varit relativt litet. Intresset för de rättsliga begrepp, som termerna representerar, har av lättförståeliga skäl varit betydligt större. Oaktat detta finns

³⁷⁸ Peczenik, Vad är rätt?, s. 278 – 279. Jfr även Peczenik, Alexander, Den normativa rättsvetenskapens rättsbildande roll. En replik, JT 2000/01, s. 229, där han anför att systematiken ligger till grund för väl motiverade värderingar, samt Peterson, Claes, Sandström, Marie, Till frågan om rättsvetenskapsmannens bevisbörda, JT 1999/00, s. 756 – 757, där det framhålls att det rättsvetenskapliga kravet på systematik komma att uppfattas olika beroende på att de vetenskapliga systemidealerna växlar.

³⁷⁹ Se t.ex. Svensson, Eva-Maria, Genus och rätt – en problematisering av föreställningen om rätten, Uppsala 1997, s. 267 – 295.

³⁸⁰ Peczenik, Alexander, Recension av Kaarlo Tuori: Critical Legal Positivism, JT 2003/04, s. 222.

en koppling mellan termerna och begreppen, som stundom har beskrivits eller diskuterats i rättsvetenskapen.

Rättsvetenskapliga termer synes numera i första hand uppstå i form av legaldefinitioner, som utarbetas av den svenske lagstiftaren eller uppstår i samband med översättningen och implementering av EU-rättsliga källor. Legaldefinitioner har bl.a. till syfte att avgränsa tillämpningsområdet för den aktuella regleringen. Den kritik som oftast riktas mot bruket av legaldefinitioner är att de inte motsvarar den allmänspråkliga betydelsen av ett uttryck.

En genomgång av ett antal skatterättsliga avhandlingar i modern tid visar att det är mycket vanligt att avhandlingen innehåller ett avsnitt om terminologi, och ganska ovanligt att de inte innehåller ett sådant avsnitt. Emellertid är avsnitten nästan uteslutande mycket korta. Avsnitten innehåller oftast hänvisningar till lagtext eller internationella rättskällor. Det synes vara ovanligt att avsnitten innehåller helt ny terminologi, som presenteras och används i avhandlingen. Likaledes synes det ovanligt att terminologiavsnitt förekommer i monografier, skrivna av disputerade forskare.

Det har också översiktligt redogjorts för rättsvetenskaplig implementering av termer och begrepp från andra vetenskapliga discipliner eller från den allmänna vetenskapsteorin. Utan att var heltäckande i beskrivningen är det uppenbart att en sådan implementering sker och att vetenskapliga paradig, eller vad som är "mode" i andra vetenskapliga discipliner, sedermera ofta övertas av rättsvetenskapen med viss tidsmässig eftersläpning. Som exemplet polycentri visar, görs det inte alltid med samma betydelse som termen ursprungligen har haft i andra vetenskaper.

3 Terminologi

3.1 Terminologi som vetenskap

Inom rättsvetenskapen representeras de rättsliga begreppen av termer. Användandet av termer inom olika vetenskapliga discipliner och/eller samhällsområden systematiseras inom vetenskapsområdet *terminologi*. Vetenskapsområdet och dess teoretiska redskap är enligt Laurén m.fl. aktuellt för tre huvudsakliga användningsområden, nämligen för forskning i fackspråk, för ordnande av vetande samt för fackspråklig språkplanering.³⁸¹ En utgångspunkt i terminologibegreppet är således att man behandlar fackspråk, till skillnad från allmänt språkbruk eller vardagsspråk. Den moderna terminologin som vetenskapsgren anses ta avstamp i Eugen Wüsters avhandling från 1931 om internationell språknormering inom elektroteknik, som sedermera följdes upp med mer generella verk om terminologilära.³⁸² Würster var, utöver ingenjör, esperantist och lingvistik. Önskemålet om ett internationellt vedertaget tekniskt språkbruk är enkelt att förstå i en tid då förhoppningarna på esperanto och andra s.k. världsspråk var större än de är idag. Wüsters flerbottnade bakgrund exemplifierar terminologilärens framväxt ur skilda vetenskapsområden, där det ur det naturvetenskapligt/tekniska området kan härröras ett önskemål om standardisering av språkbruket. Den lingvistiska och språkvetenskapliga ådran i terminologivetenskapen har istället en bakgrund i den forskning kring fackspråk som uppstod under första delen av nittonhundratalet.³⁸³

Det bör betonas att terminologi som praktik förekom innan uppkomsten av terminologi som vetenskapsgren. Redan 1906 bildades International Electrotechnical Commission, IEC, verkade för en standardisering av den tekniska nomenklaturen.³⁸⁴ Efter intryck av Wüsters avhandling påbörjades det standardiseringsarbete som fortfarande ut-

³⁸¹ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 32.

³⁸² Se t.ex. Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 20 - 21. Som föregångare till terminologivetenskapen kan dock så skilda storheter som von Linné och bröderna Grimm anföras, se Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 16 - 17.

³⁸³ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 18.

³⁸⁴ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 17.

förs av International Organization for Standardisation, ISO (ursprungligen ISA).³⁸⁵ Dessa exempel kan räknas till den del av terminologiläran som har till syfte att frambringa internationella standardiseringar, för att därigenom underlätta kommunikationen mellan människor från olika länder eller språkområden.³⁸⁶ Terminologiska standardiseringar har oftast dock endast nationella ambitioner. En sådan kan givetvis vara just att åstadkomma en nationell standard för fackspråk. Det tidigare svenska Terminologicentrum, TNC, kan ses som exempel på sådan verksamhet.³⁸⁷ Standardiseringen har i tvåspråkiga länder som Finland och tidigare Tjeckoslovakien syftat till en semantisk och uttrycksmässig harmonisering.³⁸⁸ I länder med flera nationella språk, t.ex. den forna Sovjetunionen, har det förekommit att syftet med standardiseringen varit att ett språk skall få överhanden framför de andra.³⁸⁹ Motsatsvis kan syftet även vara att stärka minoritetsspråkens situation, vilket har skett bl.a. i Kanada och Spanien.³⁹⁰

Würsters huvudsakliga inriktning på naturvetenskaplig/teknisk terminologi har under senare år kompletterats eller ifrågasatts av moderna forskare. En utgångspunkt har varit att Würsters inriktning passar sämre för samhällsvetenskapliga och humanistiska ämnen.³⁹¹ För Würster framstod begreppen som självständiga i förhållande till termen och i förlängningen kontextoberoende.³⁹² Föga förvånande var Würster influerad av det då rådande logisk-positivistiska vetenskapsidealet, vilket ledde till hans uppfattning att en standardisering av termer skulle ge ett helt entydigt vetenskapsspråk.³⁹³ Influenser från Luhmanns systemteori, och dess indelning i öppna och slutna system, talade emot

³⁸⁵ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 20, Resche, Catherine, *Economic Terms and Beyond: Capitalising on the Wealth of Nations*, Bern 2013, s. 26.

³⁸⁶ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. s. 18 – 19.

³⁸⁷ TNC avvecklades under 2018 och dess offentliga uppdrag gavs istället till Institutet för Språk och Folkminnen (ISOF).

³⁸⁸ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 19.

³⁸⁹ Tjeckoslovakien och Sovjetunionen har setts som hemvister för särskilda tjeckiska eller ryska terminologiinriktningar, till skillnad från den "Wien-skola" som Würster ansågs företräda, se t.ex. Resche, *Economic Terms and Beyond*, s. 26.

³⁹⁰ Mattila, *Comparative legal linguistics*, s. 20.

³⁹¹ Olesen, Charlotte, Definitionsteori. En filosofisk og terminologisk tilgang til definitionsteoretiske problemstillinger, *Hermes, Journal of Linguistics* 2002, s. 155.

³⁹² Olesen, Definitionsteori, *Hermes* 2002, s. 158.

³⁹³ Olesen, Definitionsteori, *Hermes* 2002, s. 160 – 162.

möjligheten att upprätta en gränsöverskridande, vetenskapsgemensam terminologi.³⁹⁴ Luhmanns uppfattning om systemen som självproducerande brukar exemplifieras med rättssystemen, som skapar sin egen terminologi. Den moderna terminologin har anammat systemteorin exempelvis på så sätt att begrepp ofta ses som kontextberoende.

Som en reaktion mot den ”klassiska” terminologin har olika forskare lanserat nya terminologiska inriktningar. Det bär iväg utanför syftet med framställningen att redogöra för den närmare innebörden av dessa inriktningar och någon undersökning har inte heller gjorts i vilken utsträckning de har uppnått allmän acceptans och användning av vetenskapssamhället.

Till de olika inriktningar av terminologi som har uppstått kan hänföras *textuell terminologi*, *socioterminologi*, *sociokognitiv terminologi*, *ontoterminologi*, *termonotografi*, *pragmaterminologi*, *terminokroni* samt *terminometri* (sic!).³⁹⁵ Som de, möjligen fantasifulla, namnen antyder har de lanserats av forskare som anser att terminologin bör lägga betoning på t.ex. användningen av texter, termernas sociala eller kognitiva roll, termernas ursprung, användning eller utveckling eller mätning av förekomsten av termerna.

3.2 Terminologiska utgångspunkter

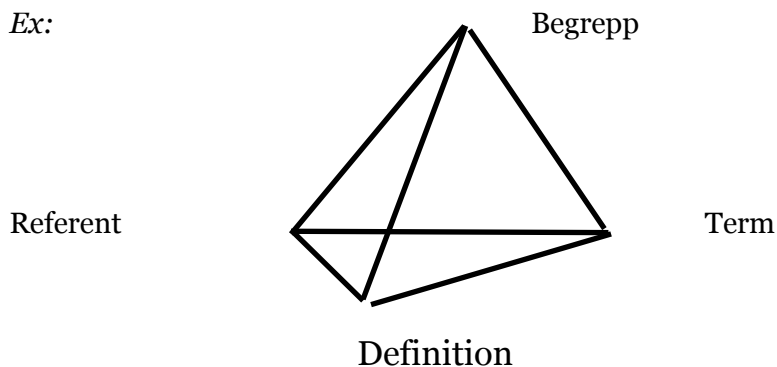
En utgångspunkt i terminologi som vetenskap och praktisk arbetsmodell är den tredimensionella trekanten, som har sitt ursprung i den *semantiska trekanten*.³⁹⁶ Den tredimensionella trekanten baseras på objekt, eller *referenter*, vilka förutsätts finnas i verkligheten. En *definition*, eller beskrivning av referenterna leder till ett *begrepp*. Begreppet representeras av en *term*. I nyare litteratur återges ofta en tredimensionell variant av trekanten, vilken får följande utseende.³⁹⁷

³⁹⁴ Olesen, Definitionsteori, Hermes 2002, s. 165, 168.

³⁹⁵ Se Resche, Economic Terms and Beyond, s. 31 – 35, för översiktliga beskrivningar av dessa inriktningar.

³⁹⁶ Se Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 77. En liknande modell finns hos Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 25.

³⁹⁷ Se t.ex. Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 78, Metoder och principer i terminologiarbetet, Spri rapport nr. 481, Stockholm 1999, Suonuuti, Heidi, Terminologiguiden. En introduktion till terminologiarbetet i teori och praktik, andra utg. Solna 2004.

En fördel med den tredimensionella triangeln i jämförelse med den platta är att definitionen får en särskild roll här.

Det går givetvis att även placera in rättsvetenskapliga termer och begrepp i ett sådant schema. Frågan är dock hur de bakomliggande referenter som utgör grunden för ett rättsvetenskapligt begrepp skall uppfattas. Medan termen ”träd” refererar till ett objekt, som återfinns ute i skogen eller t.ex. i trädgårdar och parker, är det inte lika lätt att på samma sätt identifiera de referenter som är grunden för de rättsliga termerna. För det första, det kanske väl simpla exemplet med ”träd” indikerar att referenterna alltid är fysiska föremål, egenskaper eller kännetecken som kan avgöras genom fysisk inspektion av utseende, form, konsistens, lukt m.m. Självklart kan en referent vara något som inte framträder fysiskt, t.ex. ett själs- eller sjukdomstillstånd. En viktig del inom medicinsk terminologi är givetvis att sätta namn (termer) på de nya sjukdomstillstånd som upptäcks av vetenskapen.³⁹⁸

Och även om det är frågan om ett fysiskt objekt kan studiet av objektet ofta inte begränsas till rent fysiska egenskaper. En undersökning av t.ex. de s.k. *Döda havsrullarna* behöver således inte enbart omfatta åldersbestämning och materialundersökning av rullarna.³⁹⁹ Det textmässiga innehållet i rullarna är snarare av ännu större intresse. På liknande sätt är de fysiska egenskaperna hos ett civilrättsligt köpeavtal, nedtecknat på ett papper, av underordnad betydelse. Men hur åskåd-

³⁹⁸ En standardisering av medicinsk terminologi har skett genom den internationella termdatabasen Snomed CT, se Socialstyrelsen: Innehållet i Snomed CT –en översikt. För medicinsk terminologi, se vidare Hedin, Jernberg, Lennér, Lundmark, Wallin, Att mena och att mäta samma sak.

³⁹⁹ Se t.ex. Burrows, Millar, *Skriffynden vid Döda havet*, Stockholm 1957.

liggörs de egenskaper hos ett enskilt avtal som också fungerar som begreppskännetecken för det rättsvetenskapliga begreppet avtal? Det är viktigt att inte fastna i yttre egenskaper, som t.ex. att kontraktet har upprättats på papper och är undertecknat av parterna.⁴⁰⁰ Detta är viktiga kriterier ifråga om ett köpeavtal avseende fast egendom, men har mindre betydelse för andra avtalsformer.⁴⁰¹ Det undertecknade pappersarket får i sig inte ges metafysiska egenskaper.⁴⁰² Ett muntligt avtal eller ett realavtal saknar fysiska kännetecken, men uppvisar ändå egenskaper som kan tjäna som begreppskännetecken. Sådana egenskaper kan svårligen återges grafiskt. Till dessa kan räknas avtalets bindande verkan endast genom muntligt konsensus eller genom visst handlande samt möjligheterna att rättsligen åberopa avtalsbrott. De egenskaper hos ett avtal som har karaktären av begreppskännetecken skapar således sammantagna det rättsliga begreppet. Om det bortses från svårigheterna att återge referenterna grafiskt uppvisar den terminologiska begreppsbildningen således stora likheter med den rättsvetenskapliga begreppsbildningen som har beskrivits ovan. Bergströms tablå över ägarbefogenheternas övergång vid fastighetsköp kan således också ses som en lista över de begreppskännetecken som tillsammans utgör begreppet äganderättens övergång vid köp av fast egendom.⁴⁰³

Begreppskännetecken för enskilda begrepp kan kategoriseras i *känneteckentyper*, beroende på vad de avser.⁴⁰⁴ Känneteckentyper avseende olika former av avtal kan således vara förutsättningar för avtalets ingående, krav på parternas prestationer, reklamationsfrister vid avtalsbrott, rättsföljder vid avtalsbrott samt rättsverkningar mot tredje man. Olika varianter av begreppet kan också kategoriseras efter dessa

⁴⁰⁰ Annorlunda är det i länder där det fortfarande tillämpas någon form av notifikation, dvs. att avtalet av en offentlig tjänsteman ges giltighet. Se t.ex. Ramberg, Christina, Ramberg, Jan, *Allmän avtalsrätt*, 10:e uppl., Stockholm 2016, s. 120.

⁴⁰¹ Se 4 kap. 1 § 1 st. JB.

⁴⁰² I viss mån görs detta ändå genom möjligheten för notarius publicus att styrka namnunderskrifter, kopior och översättningar enligt lagen (1981:1363) om notarius publicus.

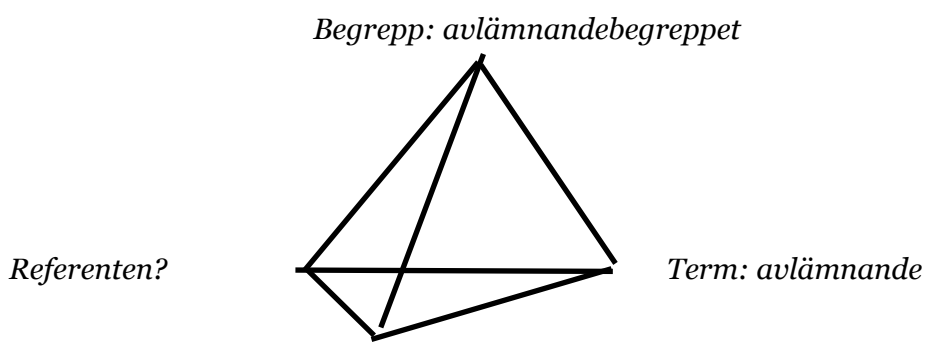
⁴⁰³ Bergström, *Skatter och civilrätt*, s. 190.

⁴⁰⁴ Nuopponen, *Pilke, Ordning och reda*, s. 28.

känneteckentyper.⁴⁰⁵ På så sätt kan olika avtalstyper kategoriseras efter hur avtalens ingås i konsensualavtal, formalavtal och realavtal.⁴⁰⁶ En annan indelning kan göras efter vad parterna förväntas prestera, t.ex. köp av lös eller fast egendom, hyra av lös eller fast egendom, entreprenad, tjänster m.m.⁴⁰⁷

För terminologiarbetet föreskrivs en särskild arbetsmetod, där termer och begrepp inom det aktuella området inventeras och analyseras innan man landar i vilka termer som skall användas.⁴⁰⁸ De termer som då är tänkbara att använda inom området kan då ses som *termkandidater*.⁴⁰⁹

För att återvända till Sandgren använder han inte uttrycket ”referent”, men väl ”begrepp”, ”definition” och ”term”.⁴¹⁰ Detta illustrerar svårigheten att beskriva referenten i rättsvetenskapliga sammanhang. Definitionen synes då i första hand motsvara själva rättsregeln. Vad är referenten till olika rättsliga begrepp, som t.ex. det civilrättsliga avlämnandebegreppet?⁴¹¹

Definition:

7 § Skall varan transporteras till köparen inom en och samma ort eller inom ett område där säljaren vanligen ombesörjer transporten av liknande varor, sker avlämnandet när varan överlämnas till köparen.

⁴⁰⁵ Jfr Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 29, där olika molntyper kategoriseras efter det ingående materialet eller efter molntyper.

⁴⁰⁶ Adlercreutz, Axel, Gorton, Lars, Avtalsrätt I, 13:e uppl., Lund 2011, s. 56 och 142 – 143.

⁴⁰⁷ Se t.ex. Ramberg, Christina, Kontraktstyper, Stockholm 2005, för en genomgång av några av de vanligaste avtalstyperna.

⁴⁰⁸ Se Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 80 – 94.

⁴⁰⁹ Se Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 202.

⁴¹⁰ Se avsn. 2.1.

⁴¹¹ Jag nöjer mig med att i exemplet endast återge 7 § 1 st. köplagen (1990:931).

Om referenten uppfattas som den bakomliggande verkligheten skulle den i exemplet ovan kunna formuleras som:

När varan transporteras till köparen inom en och samma ort eller inom ett område där säljaren vanligen ombesörjer transporten av liknande varor, sker avlämnandet när varan överlämnas till köparen.

Det blir då en snarast en beskrivning (eller omskrivning) av rättsregeln. Återigen kan en hänvisning till Hedenius göras, där definitionen motsvarar den äkta rättssatsen och den beskrivande referenten den oäkta. I detta exempel synes tudelningen i definitioner och referenter vara överflödig. För att fylla någon funktion måste referenten beskrivas utförligare än vad som sammanfattas i rättsregeln. Ur referenten hämtas de kännetecken som i slutändan kommer att avgränsa själva begreppet.⁴¹² Bergströms tabell med kännetecken på äganderättsövergången vid fastighetsköp blir då ännu en gång en lämplig exemplifiering.⁴¹³ En liknande precisering av de tidpunkter som gäller för avlämnande av lös egendom görs i nedanstående tabell.⁴¹⁴

Tidpunkt	Köprättslig regel⁴¹⁵
Varorna avskilda hos säljaren för köparens räkning.	EXW.
Varorna lämnar säljarens lokaler fysiskt.	6 §, 7 2 st. § KöpL, 4 § KKöpL, CPT, CIP, FCA.
Varorna avlämnas på terminal, på kaj eller ombord fartyg.	CPT, CIP, FCA, FAS, FOB, CGR, CIF.
Varorna avlämnas i destinationshamn.	DES, DEQ.
Varorna avlämnas på viss ort.	7§ 3 st. KöpL.
Varorna avlämnas hos köparen.	7§ 1 st. KöpL, 6 § KKöpL.

⁴¹² Se skiss hos Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 25.

⁴¹³ Bergström, Skatter och civilrätt, s. 190.

⁴¹⁴ Bearbetat version av en tabell ursprungligen publicerad i Olsson, Stefan, Neutralitetsfrågor avseende punktskatter, Skattenytt 2002, s. 182.

⁴¹⁵ Förkortningarna i tabellen nedan avser köplagen (1990:931) konsumentköplagen (1990:932) samt leveransklausuler från INCOTERMS, utarbetade av den Internationella handelskammaren (ICC).

Inte heller denna tabell ger emellertid en fullständig bild över vad avlämnandet innebär för att kunna inkludera samtliga begreppskännetecken måste det även hänvisas till de övriga lagrum i köplagen, där rättsföljder kopplade till avlämnandet beskrivs. I första hand avses då reglerna om risken för varan i 12 – 16 §§ köplagen.

En komplett referens måste således innehålla inte bara själva rättsregeln utan även rättsföljder kopplade till rättsföljden samt regler om tillämplighet och avgränsning.⁴¹⁶ Ur referensen måste gå att härröra samtliga kännetecken som behövs för att avgränsa själva begreppet.

Vid en första anblick ställer den terminologiska vetenskapen inte väsensskilda krav på begreppsbildningen jämfört med vad rättsvetenskapen gör. Terminologins huvuduppgift ligger emellertid inte i begreppsbildningen, utan i representationen av dessa, nämligen termerna. I nästa steg, efter att begreppen har definierats efter de ingående begreppskännetecken, analyseras i terminologin begreppens relationer sinsemellan.⁴¹⁷ Begreppen bildar begreppssystem. Inte heller detta steg skiljer sig markant från rättsvetenskapen. Indelningen av rätten i olika rättsområden, som civil-, offentlig- och skatterätt, tjänar just till att systematisera rättsregler och begrepp inom rättsliga delområden. Ett ofta anfört exempel på denna indelning är att anställnings- eller *arbetstagarbegreppet* har olika innebörder i arbets-, skadestånds- skatte- eller socialförsäkringsrätt.⁴¹⁸ Det är uppenbart att de olika varianterna på arbetstagarbegreppet, trots att de härrör från lagstiftning inom olika rättsområden, rimligen måste stå i någon form av relation till varandra.

Den största skillnaden går istället att finna i begreppsrelationerna. De terminologiska begreppsrelationerna kan indelas i två huvudtyper, nämligen *generiska* och *ontologiska* relationer.⁴¹⁹ Generiska relationer baseras på likheter och olikheter mellan begreppen. De generiska relationerna indelas t.ex. logiskt, hierarkiskt eller genom abstraktion.⁴²⁰ Begreppen blir därför över-, under- eller sidoordnade med varandra.

⁴¹⁶ Dessa är ju olika avseende t.ex. köplagen och konsumentköplagen.

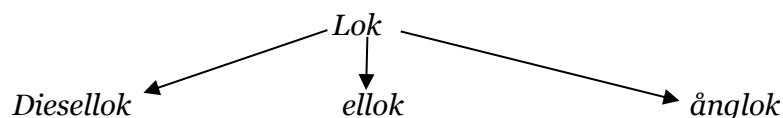
⁴¹⁷ Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 32.

⁴¹⁸ Glavå, Mats, Arbetsrätt, andra uppl., 2011 Lund, s. 109, Schmidt, Folke, Löntagarrätt, rev. uppl., Stockholm 1994, s. 63 – 64.

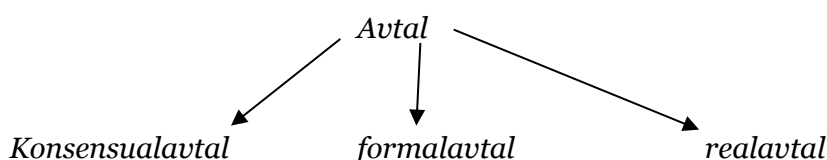
⁴¹⁹ Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 33 och 37.

⁴²⁰ Lauren s. 145 – 148 samt 154 – 155.

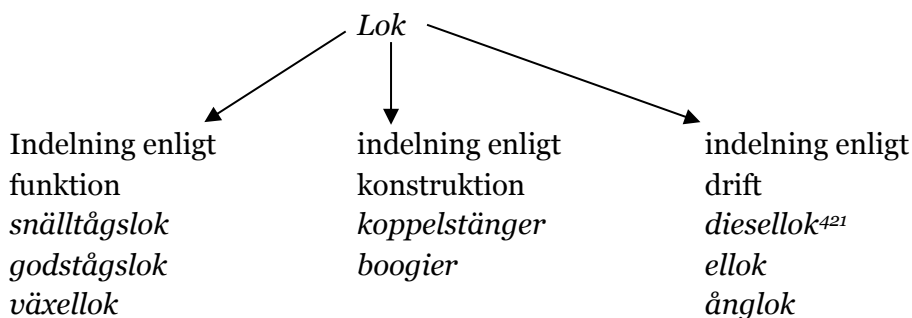
Ett endimensionellt generiskt begreppssystem kan då få följande utseende:

Lok är således ett överordnat begrepp, medan de tre olika loktyperna är underordnade begreppet lok, samtidigt som de är sidoordnade med varandra. En liknande, enkel indelning får följande utseende:

En fler- eller *polydimensionell* generisk begreppsrelation kan se ut på följande sätt:

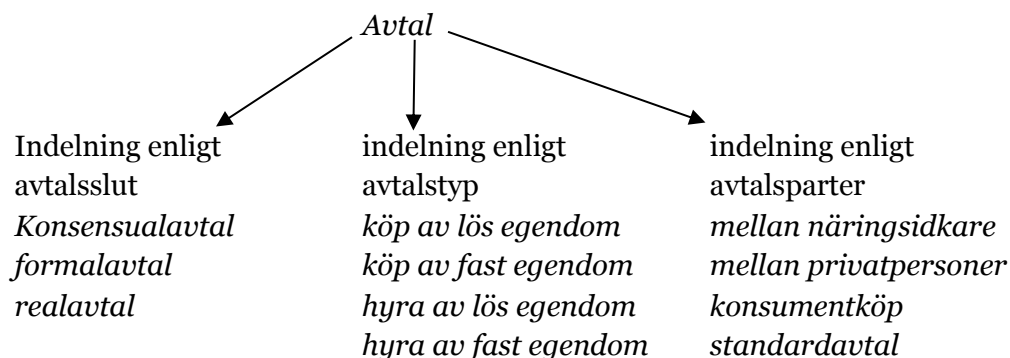

Den flerdimensionella modellen tar således hänsyn till olika indelningskriterier. Modellen innehåller begrepp som i olika utsträckning kan kombineras.⁴²² Exemplet lok är i detta avseende extra tydligt, eftersom ett lok i princip alltid kan hänföras till något begrepp i alla tre

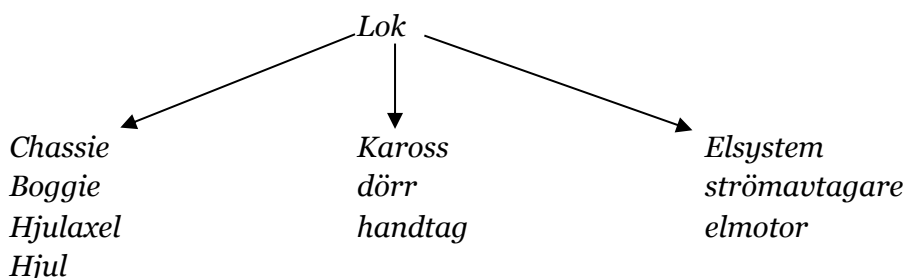
⁴²¹ Kan i sin tur indelas t.ex. i dieselelektriska, dieselhydrauliska eller direktdrivna lok.

⁴²² Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 36.

kategorier.⁴²³ Hur kan då en flerdimensionell relation byggas upp exempelvis kring avtalsbegreppet?

Observera att figuren endast skall ses som ett exempel och inte en uttömmande beskrivning av avtalstyper. Utöver de generiska begreppsrelationerna finns även *ontologiska* relationer.⁴²⁴ Dessa relationer kan uppfattas som att olika begrepp avleds som delkomponenter ur ett större begrepp. Relationer beskrivs därför som *associativa*. En variant av dessa betecknas som *partitiva*.⁴²⁵ Om vi återgår till exemplet lok, skulle vi utan krav på fullständighet kunna få följande relationer:

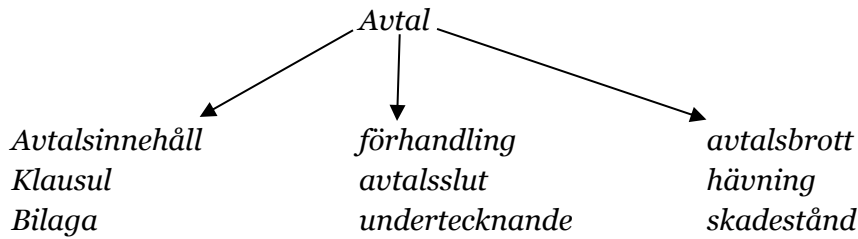

⁴²³ En annan sak är att många loktyper har använts både för person- och godståg och att de särskilda växellok som fanns tidigare numera i allmänhet har ersatts av större lok. Ånglok förekommer knappast längre i kommersiella sammanhang och de hade av tekniska skäl veterligen alltid koppeldrift. Möjligen kan man också se tågset som t.ex. X2000 som en särskild typ, eftersom de måste bestå av minst en motoriserad del.

⁴²⁴ Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 37 och framåt.

⁴²⁵ Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 37 – 38.

Rättsvetenskapligt exempel:

De partitiva relationerna framstår i mångt och mycket som delkomponenter i ett större begrepp. Men de ontologiska begreppsrelationerna kan även ha andra kopplingar. *Temporala* relationer kan innehålla olika tidsmässigt skilda processer.⁴²⁶ Exempelvis kan användningen av ett lok indelas i:

Start - *gång* - *inbromsning*

Processerna kan vara överlappande i någon utsträckning, men de kan till skillnad från de partitiva relationerna inte samtliga existera samtidigt. Temporala rättsvetenskapliga begreppsrelationer är inte ovanliga, t.ex. ett civilrättsligt mål kan temporalt beskrivas på följande sätt:

Stämning - Käromål - Svaromål – förberedelse - huvudförhandling

Kausala relationer baseras på relationer mellan orsak och följd. Sambandet används exempelvis inom sjukvården och påvisas t.ex. genom *virus – förkylning*.⁴²⁷ Den grundläggande rättsliga relationen *rättsfaktum – rättsföljd* är ett exempel på en kausal relation.⁴²⁸ De kausala medicinska begreppsrelationerna kan brytas ned så att orsakerna till relationerna kan indelas i kausala agenter, förklarande orsaker eller producerande orsaker.⁴²⁹ Resultaten av relationerna kan beskrivas som

⁴²⁶ Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 38 - 39.

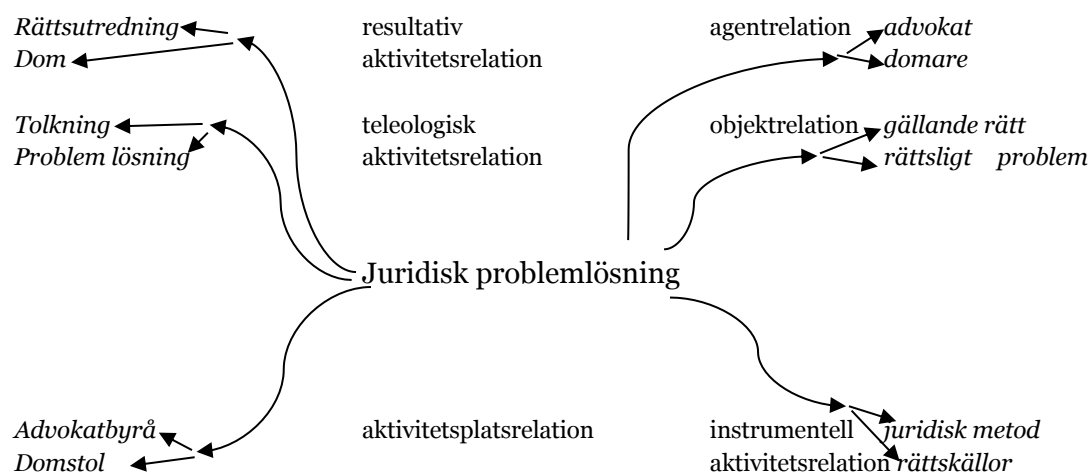
⁴²⁷ Se Hedin m.fl., s. 69, Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 39 - 41.

⁴²⁸ Se Samuelsson, Joel, Melander, Jan, Tolkning och tillämpning, andra uppl., Uppsala 2003, s. 23.

⁴²⁹ Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 40.

kausala produkter, aktioner eller tillstånd. Nuopponen och Pilke framhåller dock att relationerna även kan användas vid studier av ekonomiska och samhällsvetenskapliga fenomen. En rättslig användning av relationerna torde innebära att produkter kan jämföras med rättsfaktum som *fel* eller *mord*, aktioner med rättsliga förfarande som t.ex. civil- eller straffrättsliga processer och tillstånd med konstituerande rättsföljder som faderskap, svensk medborgare etc.

Aktivitetsrelationer grundas i stället på olika aktiviteter och vilka dessa riktas mot.⁴³⁰ Denna form av begreppsrelationer indelas i ett antal undergrupper.

Ontologiska begreppsanalyser leder ofta till modeller som är betydligt mer komplicerade än de illustrationer av generiska relationer som har visats ovan. I terminologin används s.k. *satellitmodeller* för att grafiskt illustrera kombinationer av generiska och ontologiska begreppsrelationerna.⁴³¹ Poängen med dessa modeller är att man kan utgå från ett huvudbegrepp i en centralnod, t.ex. *avtal*, och sedan bygga på med satellitnoder, vilka i sin tur uppvisar relationer med olika begrepp eller till nya, underliggande satellitnoder. De underliggande noderna kan

⁴³⁰ Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 42. Tabellen nedan bygger tabell från denna källa.

⁴³¹ Nuopponen, Pilke, Ordning och reda, s. 43 - 48.

också utformas som sammanfattande rubriker eller *pseudosatelliter*.⁴³² Lämpligen anges i satellitmodellen vilken form av relationer som gäller mellan olika begrepp.

En satellitmodell kan kombinera ett större antal variabler än ovan återgivna enklare modeller. Exempelvis borde en satellitmodell vara användbar om man vill kombinera traditionella rättsvetenskapliga termer med termer hämtade från de rättsvetenskapliga ”hjälpvetenskaperna” rättssociologi eller rättshistoria.⁴³³

3.3 Lexikografi

En till terminologiläran närliggande vetenskaplig inriktning tar utgångspunkt i den lingvistiska gren som ursprungligen betecknades som *lexikografi*.⁴³⁴ En komplett bild av terminologin kan knappast ges utan att även översiktligt beskriva lexikografin. Inom denna inriktning utarbetades systematiska, tekniska ordböcker. Lexikografin bygger på en semasiologisk ansats.⁴³⁵ Detta innebär att man utgår från ordet som det språkliga tecknet. En komplett lexikografisk ordbok borde således återge alla betydelser av ordet. Eftersom ordböckerna av praktiska skäl läggs upp alfabetiskt saknas det enligt kritiker möjlighet att bygga upp dem efter mer genomtänkta strukturer.⁴³⁶ En modernare variant är *facklexikografin*, dvs. läran om fackspråkliga ordböcker.⁴³⁷ Även dessa bygger dock i huvudsak på en alfabetisk sortering av stoftet. Till de teoretiska lexikografiska arbetsuppgifterna hör att:

- Studera användaren och hur lexikon faktiskt används, för att förbättra dem,
- Kritik och recensioner av lexikon, samt

⁴³² Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s.156.

⁴³³ ”Hjälpvetenskapernas” roll diskuteras exempelvis av Heuman, Lars, i Hjälpvetenskapernas betydelse för rättstillämpningen och rättsvetenskapen, JT 2005/06, s. 768 – 789, och av Gräns, Minna, Om hjälpvetenskapernas betydelse för rättstillämpningen och rättsvetenskapen, JT 2006/07, s. 782 – 792.

⁴³⁴ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 19.

⁴³⁵ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 252.

⁴³⁶ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 252.

⁴³⁷ Laurén, Myking, Picht, Terminologi som vetenskapsgren, s. 256.

- Systematisk lexikonforskning för att ta fram bättre lexikon.⁴³⁸

Facklexikografin kan i sin tur indelas i tre varianter:⁴³⁹

- Språklexikografi, som syftar till att ge information om språkliga företeelser inom ett eller flera fackområden,
- Saklexikografi, som syftar till att ge information icke-språkliga företeelser inom ett eller flera fackområden, samt
- All(ord)bokslexikografin, som syftar till att ge information om såväl språkliga som icke-språkliga företeelser inom ett eller flera fackområden.

En rättsvetenskaplig variant kan beskrivas som ”*rättslexikografi*” (”legal lexicography”).⁴⁴⁰ Det är således frågan om läran om konstruktion av juridiska ordböcker. Dessa kan vara enspråkiga, och således syfte till att förklara juridiska termer för t.ex. studenter.⁴⁴¹ De kan också vara två- eller flerspråkliga översättningsböcker. Forskning i rättslexikografi bedrivs bl.a. vid Århus universitet ([Centre for Lexicography](http://www.lexicography.dk)), där det bl.a. har utarbetats en dansk-engelsk juridisk ordbok samt flera dansk-engelska ordböcker med redovisningstermer.⁴⁴² Det är givet att t.ex. EU-samarbetet ställer ökade krav på tillgång till översättningar av juridiska termer.

Det finns minst två sorter uppfattningar om vad lexikografi är, nämligen den *lingvistikbaserade* och den *lexikografibaserade* förklaringsmodellen.⁴⁴³ Den lingvistikbaserade modellen tar utgångspunkt i att lexikografi i grunden är en subdisciplin av tillämpad lingvistik. Konsekvensen blir att utarbetandet av ordböcker utgör ett hantverk rotat i lingvistiska traditioner och metoder. Den andra modellen utgår från att lexikografi är en självständig vetenskap med egna teorier och metoder

⁴³⁸ <http://sv.wikipedia.org/wiki/Lexikografi>, avläst 2020-09-23.

⁴³⁹ Se Svensén, Bo, Terminografi och facklexikografi – blir det samma sak nu när ordböckerna blir databaser?, LexicoNordica 1998, s. 80, för referenser.

⁴⁴⁰ Se t.ex. Mac Aodha, Máirtín, (red.), Legal lexicography, Routledge 2017.

⁴⁴¹ Andersson, Torbjörn, Dahlberg, Mattias, Reichel, Jane, Samuelsson, Joel, Juridikens termer, 10:e uppl., Stockholm 2015, Martinger, Sven, Norstedts juridiska ordbok, Stockholm 2013, är exempel på sådana lexikon.

⁴⁴² http://www.ordbogen.com/products/center-for-leksikografi/regnskabs-ordbog.php?product_id=12, avläst 2020-11-26.

⁴⁴³ Fuertes-Olivera, Pedro A., Designing online dictionaries of Economics, Hermes 2014, s. s. 26 – 27, med referenser.

för att designa specialiserade ordböcker som möter användarens behov och som kan sammanställas under relativt kort tid med begränsade resurser.

Det är viktigt att notera att terminologi skiljer sig från lexikografi i så måtto att utgångspunkten snarare är begreppet än ordet/termen och att relationer mellan begreppen är centrala.⁴⁴⁴ I andra hand undersöks representationsformerna för begreppen. Det är först då man kommer in på språkliga frågor. Den terminologiska motsvarigheten till lexikografi brukar betecknas som *terminografi*. Inom vetenskapssamhället har förekommit en långvarig diskussion mellan företrädare för terminografi och facklexikografi huruvida skillnaderna mellan dessa inriktningar är så stora att de utgör två olika vetenskapliga discipliner.⁴⁴⁵ Det är i första hand avseende den ovan beskrivna all(ord)bok-slexikografien som jämförelser har gjorts med terminografien.⁴⁴⁶ Den senare vetenskapen har, å sin sida, indelats i olika undergrupper. En tu-delning har gjorts mellan lingvistisk eller interdisciplinär orientering, en annan mellan enspråklig och flerspråklig kommunikation.⁴⁴⁷

En kortare utveckling kommer att placera rättslexikografien i dess sammanhang som en (möjlig) inriktning inom *rättslingvistik*. Språket är juristens viktigaste verktyg. Av naturliga skäl har intresset för det rättsliga språkets egenart funnits så länge som det funnits nedskrivna rättsregler, även om intresset ursprungligen var mer praktiskt än vetenskapligt.⁴⁴⁸ Det rättsliga språket kan emellertid studeras ur en mängd olika aspekter. Ofta är utgångspunkten hur det rättsliga språket skrivs. Hur skall språket utformas för att korrekt återspegla det juridiska innehållet? Hur skall det rättsliga språket utformas för att lek-män och "vanligt folk" skall kunna förstå innehållet t.ex. i lagar eller

⁴⁴⁴ Mattila, Heikki, E.S., *Comparative legal linguistics*, andra uppl., Farnham 2013, s. 23, Laurén, Myking, Picht, *Terminologi som vetenskapsgren*, s. 252.

⁴⁴⁵ Se Svensén, *LexicoNordica* 1998, s. 78 – 79, för referenser. Jfr Hedin, Anita, Jernberg, Lena, Lennér, Hans Christian, Lundmark, Torsten, Wallin, Sven-Bertil, *Att mäna och att mäta samma sak – en begreppsorienterad metod för terminologiskt arbete*, Lund 2000, s. 29, som menar att "terminologi är så mycket mer än "pseudo-totala" enspråkiga ordlistor".

⁴⁴⁶ Svensén, *LexicoNordica* 1998, s. 80.

⁴⁴⁷ Svensén, *LexicoNordica* 1998, s. 80 – 81.

⁴⁴⁸ Mattila, *Comparative legal linguistics*, s. 5.

domstolsavgöranden?⁴⁴⁹ Här spelar givetvis de rättsvetenskapliga termerna en stor roll i att göra juridiken begriplig för lekmän och –kvinnor. Kritiken mot svårbegriplig lagtext är således samma som kommit från terminologiskt håll.

Det kan också vara det *talade* rättsliga språket som är i fokus. Det är då fråga om en variant av retorik, nämligen *rättslig retorik*.⁴⁵⁰ Således är detta en normativ fråga om hur man *bör* tala för att övertyga rätten. Inom rättslingvistik kan man givetvis också undersöka hur man *faktiskt* talar hos olika aktörer inom rättssystemet, som t.ex. domstolar, åklagare och advokater. Det är således frågan om ett slags *rättslig jargong*.⁴⁵¹ Det finns all anledning att anta att denna jargong till stora delar är arbetsplatsbunden och således skiljer sig mellan olika aktörer, som t.ex. domare och advokater. Möjligen kanske skillnader föreligger t.om. mellan aktörer inom samma del av rättssystemet, t.ex. mellan allmänna domstolar och förvaltningsdomstolar. Den rättsliga jargongen har mindre intresse avseende den specifika termanvändningen, eftersom det inte är frågan om officiellt påbjudna termer. Viktigt att studera kan dock vara om sådan jargong implementeras i den rättsvetenskapliga språkanvändningen, t.ex. på ett oreflekterat sätt genom att jargonguttryck används av praktiserande jurister i domar eller myndighetsbeslut eller att bruket av uttrycken får en mer normerande verkan i lagtext, förarbeten eller doktrin.

3.4 Sammanfattande kommentarer

I detta kapitel har översiktligt terminologi som vetenskapsform beskrivits. En utgångspunkt är att termerna representerar begrepp och att det finns olika former av relationer mellan begreppen. Termerna bör i möjligaste mån utformas på ett sådant sätt att relationerna är tydliga. När begreppsrelationer konstrueras mellan begrepp som representeras av redan inarbetade termer är detta oftast inte möjligt.⁴⁵² Förutom att

⁴⁴⁹ Jfr t.ex. Gunnarsson, Lagtexters begriplighet, s. 11, Nilsson, Juridiskt språk, s. 49 - 50

⁴⁵⁰ Jfr Mattila, Comparative legal linguistics, s. 5 och 12.

⁴⁵¹ Mattila, Comparative legal linguistics, s. 3.

⁴⁵² Ett exempel är de olika komponenter som listas ovan och som ingår i lok, men som språkligt mycket väl kan ingå i andra typer av fordon.

det finns olika vetenskapliga inriktningar inom terminologin finns även andra, angränsande vetenskapsområden som lexikografi och lingvistik, som båda kan utgöra verktyg för att analysera rättsvetenskapliga termer.

I kapitlet har exemplifierats med olika typer av relationer mellan rättsliga begrepp. Som visats ovan har den ”klassiska” terminologin huvudsakligen varit inriktad på naturvetenskapliga/tekniska begrepp. Det kan givetvis ifrågasättas vilken rättsvetenskaplig nytta som kommer ur ett inordnade efter dessa begreppsrelationer, eftersom relationerna mellan begreppen redan är kända av både forskare och praktiker och i flertalet fall torde uppfattas som helt okontroversiella. Relationerna kan emellertid visa när väl inarbetad terminologi kan leda tankarna fel och vara missvisande. De praktiska möjligheterna att förändra inarbetad terminologi är i regel begränsade.⁴⁵³

Det bör dock vara när ny rättsvetenskaplig terminologi tillkommer, och då särskilt nya legaldefinitioner, som begreppsrelationer är av stor betydelse, t.ex. för att genom legaldefinitioner avgränsa en rättsakts tillämpningsområde. När ny lagstiftning tillkommer finns det sannolikt också större möjligheter att utforma terminologin på så sätt att det finns en logik och ett samband mellan de termer som används i lagstiftningen.

Ett exempel på hur rättsvetenskapliga termer kan utformas för att återge över- och underordnade begrepp lämnas i följande kapitel. De fordonsrättsliga termerna utmärks dels av att de har en stark teknisk koppling, dels av att de delvis utgörs av allmänspråkliga termer som inkorporerats i lagstiftningen, delvis av specialtermer framtagna av lagstiftaren.

⁴⁵³ Ett exempel på undantag är införandet av inkomstskattelagen (1999:1229), då termerna ”realisationsvinst/förlust” ersattes av ”kapitalvinst/förlust”. Se prop. 1999/2000:2, s. 505–506.

4 Ett praktiskt exempel - fordonsrättsliga termer

4.1 Fordonsrättsliga hänvisningar

Fram tills för runt tjugotalet år sedan reglerades vägtrafikrättsliga begrepp i ett antal författningar som hade utfärdats på regeringsnivå. De viktigaste av dessa var terrängtrafikkungörelsen (1972:594), fordonskungörelsen (1972:595), bilregisterkungörelsen (1972:599), körkortsförordningen (1998:980) samt trafikförordningen (1998:1276). Denna ordning var föremål för kritik, eftersom de av regeringen beslutade definitionerna t.ex. utgjorde underlag för beslut om skatt eller andra frågor. Enligt RF 8 kap. 2 § 1 st. 2 p. skall skatt regleras i lagform. I doktrinen har denna sorts hänvisningar från lagtext till författningar betecknats som hänförliga till ”metoder för normutfyllnad som ej behandlas i regeringsformen”.⁴⁵⁴ Det är således frågan om hänvisningar till andra författningar som inte står i någon självklar relation till den hänvisande författningen, som är fallet när innehållet i en lag preciseras i en regeringsförordning. Denna sorts hänvisningar, som principiellt rimligen borde behandlas likartat, har i praktiken kommit att hanteras olika.

Ett exempel utgörs av förslaget till ny trafikskadelag, där regeringen i lagrådsremissen hade föreslagit en hänvisning till då gällande fordonskungörelsen för definition av begreppet motordrivet fordon.⁴⁵⁵ Efter att lagrådet konstaterat att frågan var hänförlig till det obligatoriska lagområdet ströks hänvisningen i den slutliga propositionen. Föredragande statsråd anförde ändock att det även utan en hänvisning till fordonskungörelsen var naturligt att tolka trafikskadelagens definitioner på samma sätt som i kungörelsen. Att märka är att trafikskadelagen enligt lagrådet tillhörde det obligatoriska lagområdet enligt regeringsformen.

Avseende förslagen till nya yrkestrafik- och vägtrafikskattelagar var det tvärtom lagrådet som önskade en hänvisning till då gällande fordons- och bilregisterkungörelser.⁴⁵⁶ Lagrådet uppmärksammade att

⁴⁵⁴ Strömberg, Normgivningsmakten enligt 1974 års regeringsform, s. 189.

⁴⁵⁵ Prop. 1975/76:15, s. 232. Jfr även Strömberg, Normgivningsmakten enligt 1974 års regeringsform, s. 191 – 192, Olsson, Punktskatter, s. 42.

⁴⁵⁶ Prop. 1987/88:48, s 45 samt 107 – 108, prop. 1987/88:78, s. 46, 87 och 104.

sådana hänvisningar var mindre väl förenliga med regeringsformens normgivningshierarki, men menade att hänvisningarna var oundvikliga. Bara något år senare uttryckte emellertid lagrådet ett önskemål om att definitioner av olika fordonsslag borde samlas i en gemensam författning.⁴⁵⁷ Inte förrän i prop. 2000/01:95 föreslogs emellertid en sådan lag om vägtrafikdefinitioner, då som en i propositionen underordnad fråga i förhållande till huvudföremålet för propositionen, nämligen en moderniserad lagstiftning om vägtrafikregister. Regeringen anförde, utöver rent praktiska skäl, både EU-rättslig anknytning och konstitutionella skäl för en särskild lagreglering av vägtrafikdefinitioner.⁴⁵⁸ Vidare anförde regeringen att flertalet fordonsbegrepp var av stor betydelse för avgränsningen av rättigheter och skyldigheter inom fordonslagstiftningen. Begreppen borde då definieras i lag, även om, som regeringen anförde, några av dem som t.ex. ”lekfordon” eller ”cykelkärria” kunde te sig som mer perifera.

4.2 Indelning av motorfordon

De definitioner, som huvudsakligen överflyttats från äldre författningar till den nya lagen (2001:559) om vägtrafikdefinitioner, är intressanta att studera ur ett terminologiskt perspektiv, dels eftersom begreppen uppvisar tydliga relationer sinsemellan, dels eftersom, trots att det oftast är helt vardagliga företeelser som definieras, språkbruket ibland avviker från vad som är gängse i andra sammanhang. En utgångspunkt kan tas i begreppet *bil*. Enligt den lista som följer i 2 § lagen om vägtrafikdefinitioner så definieras en bil som:

”Ett motorfordon som är försett med tre eller flera hjul eller medar eller med band och som inte är att anse som en motorcykel eller en moped. Bilar delas in i personbilar, lastbilar och bussar.”

Grovt kan avgränsningen av termen *bil* göras på följande sätt:

Bil – icke-bil

⁴⁵⁷ Prop. 1988/89:48, s. 60, upprepat i prop. 1994/95:55, s. 41, prop. 1997/98:63, s. 203 – 204 samt prop. 1997/98:124, s. 152.

⁴⁵⁸ Prop. 2000/01:95, s. 93.

En första reflektion är att begreppet *bil* tydligen är en underavdelning av ett annat begrepp, nämligen *motorfordon*. Vi kan utgå ifrån att det finns andra motorfordon än bilar. Av definitionen att döma är det en god gissning att motorcyklar och mopeder är exempel på andra motorfordon än bil. Vidare framstår begreppet bil som en ”slasktratt”, ett fordon som enligt den beskrivning som görs ovan och som *inte* är att se som motorcykel eller moped räknas som bil. Till slut framstår även begreppet *bil* som ett samlingsbegrepp, då bilar indelas i personbilar, lastbilar och bussar. Redan här kan det konstateras en underlighet. I dagligt tal torde en buss uppfattas som något annat än en bil. I SAOL beskrivs en buss som ett *större passagerarfordon*.⁴⁵⁹ I ett äldre uppslagsverk definieras bussen som ”ett för ett *större antal passagerare*, minst 8, vanligen fler än 30, avsett (numera motordrivet) täckt fordon”.⁴⁶⁰

För att fullständigt kunna definiera begreppet *bil* måste en utgångspunkt tas i termen *fordon*. Denna övergripande term definieras i lagtexten som:

“En anordning på hjul, band, medar eller liknande som är inrättad huvudsakligen för färd på marken och inte löper på skenor. Fordon delas in i motordrivna fordon, släpfordon, efterfordon, sidvagnar, cyklar, hästfordon och övriga fordon.”

Eftersom vi anser oss veta att en bil vanligtvis har en motor vågar vi utgå från att en bil är en underavdelning till motordrivna fordon. Detta begrepp definieras som:

”Ett fordon som för framdrivande är försett med motor, dock inte ett sådant eldrivet fordon som är att anse som cykel. Motordrivna fordon delas in i motorfordon, traktorer, motorredskap och terrängmotorfordon.”

Eftersom vi redan har konstaterat att *bil* hänförs till kategorin motorfordon och vi kan konstatera att *bil* inte är en underavdelning till motordrivet fordon behöver vi i detta skede inte närmare undersöka hur

⁴⁵⁹ <https://svenska.se/tre/?sok=buss&pz=1>, avläst 2020-09-23.

⁴⁶⁰ Lilla uppslagsboken, andra uppl., Malmö 1966 (min kursivering).

termerna *traktor*, *motorredskap* och *terrängmotorfordon*, ska definieras. Termen *motorfordon* definieras på följande sätt:

”Ett motordrivet fordon som är avsett att användas huvudsakligen på väg, oavsett om det är färdigbyggt eller inte, och som är inrättat

1. huvudsakligen för att självständigt användas till person- eller godsbefordran, eller

2. för något annat ändamål än som avses under 1, om fordonet inte är att anse som en traktor eller ett motorredskap.

Motorfordon delas in i bilar, motorcyklar och mopeder.”

Med denna definition är det uppenbart att för att kunna definiera termen *motorfordon* måste en exkludering göras av *traktorer* och *motorredskap*. En traktor definieras på följande sätt:

”Ett motordrivet fordon med minst två hjulaxlar som är inrättat huvudsakligen för att dra ett annat fordon eller ett arbetsredskap och som är konstruerat för en hastighet av högst 40 kilometer i timmen och endast med svårighet kan ändras till högre hastighet. En traktor får vara utrustad för transport av gods och för befordran av passagerare.”

Det kan således konstateras att en traktor förutsätts ha minst två hjulaxlar, dvs. vanligtvis minst fyra hjul.⁴⁶¹ Ovan har också konstaterats att en bil förväntas ha tre eller fler hjul (eller medar eller band). En traktor bortdefinieras således som en *icke-bil* genom att det konstateras att en traktor huvudsakligen ska vara inrättad för att dra ett annat fordon eller arbetsredskap, är konstruerat för en hastighet av högst 40 kilometer i timmen och endast med svårighet kan ändras till högre hastighet. Samtidigt är det tydligt att gränsdragningsfrågor uppstår. Som visats ovan indelas motorfordon i två underavdelningar. Den första utgörs av fordon som är inrättade för att huvudsakligen för att självständigt användas till person- eller godsbefordran. En traktor ska visserligen vara inrättat huvudsakligen för att dra ett annat fordon eller ett arbetsredskap, men får ändå ha kapacitet för gods- eller passagerarbefordran. Den principiella skillnaden mellan motorfordon och traktorer synes då

⁴⁶¹ Det finns dock exempel på äldre traktorer med endast ett framhjul eller det främre hjulparet mycket tätt placerade. Kravet på mer än en hjulaxel måste då rimligen uppfattas endast som att det finns minst två anordningar för att montera hjul.

endast vara begränsningen för traktorer av den högsta konstruktiva hastigheten till 40 km/h.⁴⁶² I praktiken ställs även krav på att t.ex. en till traktor ombyggd bil inte får ha något baksäte.

Den andra underavdelningen av motorfordon består av fordon som är inrättat för något annat ändamål än gods- eller passagerarbefordran, om fordonet inte är att anse som en traktor eller ett motorredskap. Här kan det vara frågan om ett fordon som är inrättat för att dra annat fordon, men som har en konstruktiv hastighet över 40 km/h, exempelvis en dragbil för långtradarläp. Samtidigt finns det fordon registrerade som traktorer, vilka utgör ombyggda dragbilar.

För båda underavdelningar av begreppet *motorfordon* föreligger således avgränsningsproblem i förhållande till traktorer. Den normal-språkliga definitionen av termen *traktor* för tankarna till ett ensitsigt dragfordon, med stora bakhjul, små framhjul och smal motorhuv. Som visats är den rättsliga definitionen bredare, bl.a. för att täcka upp från bil till traktor ombyggda fordon. Eftersom s.k. EPA- eller A-traktorer baseras på person- eller lastbilar är det begripligt att de till övervägande del uppvisar likheter med dessa fordonsslag. I praktiken torde de dock sällan användas som dragfordon, utan huvudsakligen som långsamtgående transportmedel för unga människor.

Ett *motorredskap* definieras som ett motordrivet fordon som är inrättat huvudsakligen som ett arbetsredskap eller för kortare förflyttningar av gods. Det är uppenbarligen lättare att skilja motorredskapet från motorfordonet, eftersom en konstruktion av ett fordon för huvudsaklig användning som arbetsredskap eller för kortare förflyttningar av gods utesluter att det är ett motorfordon.

Ett *terrängmotorfordon* definieras som ett motordrivet fordon som inte är ett motorfordon och som är inrättat huvudsakligen för att självständigt användas till person- eller godsbefordran i terräng. En jämförelse med definitionen för motorfordon ger då vid handen av att ett terrängmotorfordon som kärnegenskap bör ha att det *inte* är avsett att användas huvudsakligen på väg. Förmågan till framfärd i terrängen är då endast en egenskap som är nödvändig för en klassificering som ter-

⁴⁶² För äldre traktorer och till traktorer ombyggda bilar, s.k. EPA eller A-traktorer, är högsta tillåtna konstruktiva hastighet dock 30 km/h.

rängmotorfordon. Även traktorer har i olika utsträckning sådan förmåga och definitionen av ett motorredskap utesluter inte att även ett fordon inrättat som arbetsredskap har sådan förmåga.⁴⁶³

Vidare indelas terrängmotorfordon i *terrängvagnar* och *terrängskotrar*. En terrängskoter får ha en tjänstevikt av maximalt 400 kg och kategorin består dels av två ganska olika former av fordon, nämligen snöskotrar och s.k. terränghjulingar.

När vi har avgränsat de fordonsslag som utgör motordrivna fordon, men som inte utgör motorfordon, kvarstår således att utmejsla begreppet bil från andra sorters motorfordon. Som ovan har konstaterats utgör begreppet bil ett "restbegrepp", när kategorierna motorcykel och moped har definierats bort. Utmärkande för dessa båda fordonsslag är att de i allmänhet torde förutsättas vara tvåhjuliga. Enligt lagtextens nuvarande formulering kan de dock vara två-, tre- eller fyrehjuliga. Mopeder ska enligt nuvarande regler vara konstruerade för en hastighet av högst 45 km/t. En gränslinje mellan två- och trehjuliga motorcyklar och mopeder dras vid en cylindervolym av 50 cm³ vid drift med förbränningsmotor. Ett tvåhjuligt fordon med större motor, men lägre högsta hastighet än 45 km/h skulle således ändå betecknas som motorcykel. Fyrehjuliga mopeder får väga högst 350 kg. Om de saknar tändsystem, dvs. drivs med annat bränsle än bensin eller liknande, t.ex. diesel, gäller inte gränsen på 50 cm³, utan det är tillräckligt att effekten inte överstiger 4 kw. En fyrehjulig motorcykel får väga högst 400 kg eller 550 kg om den är inrättad för godstransport och får ha en effekt av högst 15 kw.

Observera att det inte finns något uttryckligt förbud för att en moped eller motorcykel får ha karosseri. Ifråga om mopeder förekommer således s.k. mopedbilar, även om detta inte är en rättsligt vedertagen term, som till utseendet helt framstår som små bilar, men med en högsta toppfart av 45 km/h. Små bilar registrerade som motorcyklar var vanligt förekommande på 1950-talet. De s.k. *mc-bilarna* var oftast trehjuliga, och då gäller som ovan redovisats ingen övre viktgräns.⁴⁶⁴

⁴⁶³ En särskild underavdelning av traktor är skogsbrukstraktor, se förordning (2001:651) om vägtrafikdefinitioner.

⁴⁶⁴ De var också i allmänhet drivna med motorer som ursprungligen var avsedda för motorcyklar.

Gränsdragningen mellan å ena sidan bilar och å andra sidan motorcyklar och mopeder är således inte så knivskarp som man kan förledas att tro, om man utgår ifrån normalspråkliga definitioner.

När då begreppet bil kvarstår efter att moped- och mc-bilar har definierats bort kan det konstateras att bilar indelas i tre underkategorier, nämligen personbilar, bussar och lastbilar. Det är i detta skede som det kan konstateras att en buss rättsligen utgör en sorts bil, även om en buss i allmänhet torde uppfattas som en annan typ av fordon än en personbil eller en lastbil.

Fordonsrättslig terminologi och gränsdragning har både i Sverige och i andra länder utnyttjats just för att åstadkomma exempelvis de atypiska fordonsslag som har diskuterats ovan. Ovan beskrivna mc-bilar producerades på 1950-talet i olika länder, inte enbart för att de i sig var billiga i inköp och ägande, utan även för att de var skattemässigt gynnade i jämförelse med reguljära bilar. S.k. EPA-traktorer byggdes på 1960- och 1970-talen för bruk som ungdomsfordon snarast pga. en lucka i lagen.⁴⁶⁵ Nybyggnationen av EPA-traktorerna upphörde 1975 och ersattes med s.k. A-traktorer, vilka varit möjliga att registrera från 1963 och framåt.⁴⁶⁶ I dagsläget synes lagstiftaren gilla läget, trots att dessa s.k. traktorer nästan aldrig används som dragfordon, utan nästan uteslutande som långsamtgående ungdomsbilar. S.k. fyrhjulingar, vilka är utrustade med både styre och tank som utseendemässigt för tankarna till motorcyklar, kan beroende på användningsområde och motorstorlek registreras som terrängmotorfordon, motorcykel, moped eller t.o.m. som lekfordon.⁴⁶⁷ Den praktiska verkligheten bakom de olika fordonstyperna synes således ge vid handen att den fordonsrättsliga terminologianvändningen och relationen mellan termerna inte motsvarar de tekniska skillnader som föreligger mellan olika fordonsslag. Som visats ovan kan fordon som i enlighet med ovan beskrivna

⁴⁶⁵ Regelverket infördes dock ursprungligen under andra världskriget för att genom ombyggnationer av äldre bilar råda bot på en akut brist på traktorer.

⁴⁶⁶ Skillnaderna mellan de båda typerna är huvudsakligen av teknisk art och båda fordonstyperna ser ut som tvåsitsiga, mindre lastbilar.

⁴⁶⁷ Ett lekfordon definieras just som ett fordon avsett uteslutande för lek. Det finns i övrigt inga begränsningar i storlek eller motorstyrka förutom att en mer praktisk användningsmöjlighet av fordonet talar emot att det är ett lekfordon.

relationer framstår som tämligen ”avlägset släkt” praktiskt sett vara tekniskt mycket lika.

4.3 Sammanfattande kommentarer

I detta avsnitt har, som ett exempel på rättsvetenskaplig termbildning och lagstiftarens användande av legaldefinitioner, några exempel lämnats från det fordonsrättsliga området. Detta område utmärks då av avsaknad av längre rättsvetenskapliga traditioner, rättslig reglering av ett i grunden tekniskt område samt att termrelationerna hänger samman i flera led. Snarast utgör de med rättsvetenskapliga mått relativt långa kedjor.

Utmärkande för de fordonsrättsliga definitionerna är dock att definitioner och avgränsning av olika fordonstyper görs på olika sätt, vilket leder till att olika sorters relationer uppstår mellan termerna. Huvudgrupper som motorfordon och terrängmotorfordon definieras på ett likartat sätt, dvs. de skall vara inrättade huvudsakligen för att självständigt användas till person- eller godsbefordran. Skiljelinjen mellan fordonstyperna är i stället om de är avsedda för transport på väg eller i terräng. Det framkommer dock inga karakteristika i lagtexten hur detta skall bedömas. I praktiken uppstår förmodligen sällan gränsdragningsproblem, men bedömningen till vilken kategori ett fordon hör är också avgörande för till vilken underkategori som fordonet skall hänföras till.

Det fordonsrättsliga området kan, trots att dess embryo ligger mer än hundra år bakåt i tiden, ses som ett exempel på ett modernt rättsområde. Inom en snar framtid kommer den tekniska och miljömässiga utvecklingen också leda till ytterligare indelningar efter drift/drivmedel eller automatisering. Paralleller kan säkert dras till liknande rättsområden med en hög och snabb teknisk utvecklingsgrad.

5 Avslutande kommentarer

I detta bidrag har, på ett översiktligt plan, ett försök gjort till att dels beskriva terminologin som vetenskap, dels visa vilken relation och nytta denna vetenskap kan ha i arbetet med rättsvetenskaplig termbildning. Vidare har några basala försök gjorts att redogöra för några olika sorters rättsvetenskapliga termer och hur de tillkommer.

Terminologi som vetenskap bygger på att termerna är sammanbundna genom olika former av samband. Dessa samband kan vid praktisk terminologi, dvs. skapandet av nya termer, användas som motiv för vilken term som skall väljas som representation för ett begrepp.

Ur rättens perspektiv kan det verka lockande att använda terminologiska relationer för att utarbeta eller bestämma termer. De termrelationer som används i terminologin är emellertid inte alltid lämpliga ur ett rättsligt perspektiv. Inte heller leder de alltid till förslag på lämpliga termer. Det har ovan konstaterats att begreppen "advokatbyrå" och "domstol" har en aktivitetsplatsrelation till begreppet "Juridisk problemlösning". Men relationen ger ju inte något förslag på lämpliga termer för dessa begrepp. Termrelationen kan inte heller gärna användas som motiv för att byta ut dessa båda väl inarbetade termer. Det finns givetvis en likhet mellan advokatbyrån och domstolen, i den meningen att båda är arbetsplatser för jurister. Men för det stora flertalet, även för icke-jurister, framstår skillnaderna mellan dessa verksamheter som så väsensskild att det är väl befogat med helt olika termer för begreppen. Det vore givetvis också förkastligt att byta ut så i samhället i stort inarbetade termer.⁴⁶⁸

När kan terminologin då vara till nytta för rätten? Det är givetvis i första hand vid utarbetande av helt nya rättsliga termer och det är också i detta sammanhang som terminologer har kritiserat jurister för att inte ta tillräcklig hänsyn till terminologisk kunskap vid utarbetandet av nya rättsliga termer. Men som konstaterats ovan är det inte självklart att relationerna framstår som självklara för praktiserande jurister och inte heller alltid anvisar lämpliga termer. Som utgångspunkt måste

⁴⁶⁸ Det är givetvis också olämpligt att använda termerna med en annan innebörd än den inarbetade. Ett exempel är titeln *advokatfiskal*, som numera endast förekommer som beteckning på vissa tjänstemän hos Kammarkollegiet. Tidigare förekom advokatfiskaler även i hov- och kammarrätt. Titeln torde för den breda allmänheten, i den mån man överhuvudtaget hör talas om den, snarast leda tankarna till en yrkesroll, möjligen junior, på en advokatbyrå.

förmodligen en bedömning göras från fall till fall, huruvida terminologisk vetenskap kan underlätta vid rättsvetenskaplig termbildning eller inte.

Handlingsoffentlighet inom universitetsvärlden

Per-Ola Wiklander

1. Inledning

Universitetens⁴⁶⁹ kärnverksamhet är att nå och förmedla kunskap. Universiteten är samtidigt en del av den statliga förvaltningssfären och lyder som utgångspunkt under det förvaltningsrättsliga regelverk som i allmänhet gäller för förvaltningsmyndigheter.⁴⁷⁰ Inom ramen för universitetens verksamhet fattas en mängd förvaltningsbeslut som även innefattar myndighetsutövning. Det mest frekvent förekommande exemplet på förvaltningsbeslut som innefattar myndighetsutövning är sannolikt beslut om examination av en enskild student. Ett annat exempel på beslut som anses innefatta myndighetsutövning är beslut om utlämnande av allmänna handlingar.⁴⁷¹

Den största mängden ärenden om utlämnande av allmänna handlingar vid universiteten torde vara utlämnande av tidigare genomförda examinationer, både själva frågorna till exempelvis en viss tentamen samt studenters begäran om att få ta del av svar på olika examinationsuppgifter.⁴⁷² Det förekommer dock även en mängd andra situationer när frågan aktualiseras huruvida universitetet förfogar över en viss handling och om den ska bedömas vara en allmän handling och därmed enligt huvudregeln är något som kan begäras ut av en enskild.

⁴⁶⁹ Termen universitet används i detta kapitel som sammanfattande beteckning för både (statliga) universitet och högskolor. Kapitlet är skrivet utifrån ett svenskt perspektiv.

⁴⁷⁰ Här kan i första hand nämnas förvaltningslagen (2017:900), FL. Universiteten lyder även under vissa sektorsspecifika författningar, framför allt högskolelagen (1992:1434), HL, och högskoleförordningen (1993:100).

⁴⁷¹ Hellner & Malmqvist, Förvaltningslagen – med kommentar, 3 uppl., Stockholm 2010, s. 31 f.

⁴⁷² Det kan hävdas att utlämnande av handlingar som här nämnts många gånger inte föregås av ett beslut. Det tas åtminstone i flertalet fall inget formellt beslut som fastslås i skrift (jfr 28 och 31 §§ FL). Det är framför allt när någon ska nekats att ta del av en viss handling som ett formellt beslutsfattande aktualiseras.

I detta bidrag ska principen om handlingsoffentlighet diskuteras, särskilt i förhållande till verksamheten vid svenska universitet. I nästföljande avsnitt ges en kort introduktion till principen och dess centrala beståndsdelar. Därefter följer ett antal avsnitt som rubricerats utifrån de centrala förutsättningar som måste föreligga för att ett visst material ska betraktas vara en allmän handling. I ett särskilt avsnitt diskuteras frågan om utlämnande av handlingar. Efter detta diskuteras vissa typer av olämpligt agerande av offentliganställda i ljuset av principen. I kapitlets sista avsnitt ges vissa avslutande kommentarer.

Frågan om sekretess kommer inte behandlas närmare i detta kapitel.

2. Principen om handlingsoffentlighet

Principen om handlingsoffentlighet brukar ses som en del av den mer övergripande offentlighetsprincipen. Till den svenska offentlighetsprincipen i vid mening brukar även hänföras bl.a. förhandlingsoffentligheten samt yttrande- och informationsfriheten såsom dessa kommer till uttryck i 2 kap. 1 och 11 §§ regeringsformen (1974:152), RF.⁴⁷³

Offentlighetsprincipen har långa anor i Sverige. Den första tryckfrihetsförordningen trädde i kraft 1766 och trots vissa variationer (och även inskränkningar under vissa tidsperioder) har principen nu funnits som en beståndsdel i det svenska rättslivet i över 250 år.⁴⁷⁴

Principen om handlingsoffentlighet regleras särskilt i 2 kap. 1 § tryckfrihetsförordningen (1949:105), TF, där det stadgas att "[t]ill främjandet av ett fritt meningsutbyte, en fri och allsidig upplysning och ett fritt konstnärligt skapande ska var och en ha rätt att ta del av allmänna handlingar."⁴⁷⁵ Vad som menas med allmän handling framgår däremot inte av denna bestämmelse. För närmare ledning måste även andra bestämmelser i 2 kap. TF studeras närmare.

⁴⁷³ Bohlin, Offentlighetsprincipen, 9:e uppl., Stockholm 2015, s. 15 ff.

⁴⁷⁴ Vid 250-årsjubileet år 2016 utgavs av riksdagen en antologi om tryckfrihetsförordningen med både svenska och finska perspektiv representerade, se Fritt ord 250 år. Tryckfriheten och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766.

⁴⁷⁵ Rätten att ta del av allmänna handlingar tillkommer även juridiska personer, se RÅ 2003 ref. 83. Se även JO 2008/09 s. 538 om rätt för en anställd vid en myndighet att ta del av handlingar som finns hos den aktuella myndigheten.

Definitionen av vad som är att betrakta som en allmän handling återfinns i 2 kap. 4 § TF. Där fastslås att en "[h]andling är allmän, om den förvaras hos en myndighet och enligt 9 eller 10 § är att anse som inkommen till eller upprättad hos en myndighet." För att en handling ska vara allmän måste alltså förutsättningarna i 2 kap. 4 § TF vara uppfyllda. Därmed kan det identifieras ett antal rekvisit som enskilt och tillsammans måste vara uppfyllda för att skyldigheten att lämna ut en allmän handling ska infinna sig. De rekvisit som kan identifieras är:

- Handling
- Myndighet
- Förvarad
- Inkommen
- Upprättad

I avsnitten som följer ska dessa rekvisit diskuteras var för sig, men efter hand kan tidigare slutsatser ligga till grund för diskussionen och analysen i senare delar. Redan i detta avsnitt ska kort noteras definitionen av en handling.

En handling är enligt 2 kap. 3 § TF en "... framställning i skrift eller bild samt en upptagning som endast med tekniska hjälpmedel kan läsas eller avlyssnas eller uppfattas på annat sätt." De klassiska exemplen på en handling i 2 kap. TF:s mening är således fysiska dokument, bilder, kartor etc. Sådant material finns naturligtvis i mängder vid ett universitet. Till *upptagningar* räknas bl.a. e-postmeddelanden, sms-meddelanden samt annat elektroniskt skapat material som inte finns tillgängligt fysisk form. Sådana upptagningar torde i dag i än högre utsträckning finnas inom ramen för ett universitets verksamhet.

Av 2 kap. 4 § TF följer som sagt att det inte räcker med att ett visst material definieras som en handling för att det ska vara tillgängligt för allmänheten. En ytterligare förutsättning är att handlingen förvaras hos en *myndighet*.

3. Rekvisitet myndighet

Myndighetsbegreppet i TF bygger till att börja med på en klassisk konstitutionell- och förvaltningsrättslig definition. I förarbetena till TF anförs att myndighetsbegreppet i TF ska tolkas på samma sätt som i RF.⁴⁷⁶ Som myndigheter betraktas organ inom den statliga respektive kommunala förvaltningsorganisationer.⁴⁷⁷ Alla statliga förvaltningsmyndigheter samt kommunala nämnder anses således vara myndigheter i TF:s mening. Även domstolarna är myndigheter i RF och TF:s mening. De flesta universitet, däribland Karlstads universitet, är statliga förvaltningsmyndigheter och därmed även myndigheter i TF:s mening.⁴⁷⁸ Dessa ska således tillämpa bestämmelserna om rätten att ta del av allmänna handlingar.

Frågan om var gränsen går för vilka organ som ska tillämpa TF är dock inte alltid lika klar som i fråga om Karlstads universitet. Inom universitetsvärlden kan det t.ex. uppstå frågetecken rörande de utbildningsanordnare som inte har organiserats som statliga. Ska dessa tillämpa 2 kap. TF och därvid i vissa fall vara skyldiga att lämna ut handlingar som anses allmänna och offentliga? Den lösning som har valts av lagstiftaren är att i 2 kap. 4 § OSL hänvisa till en Bilaga till OSL och där ta in organ som ska *jämställas med myndigheter* vid tillämpningen av 2 kap. TF.

I HFD 2014 ref. 70 prövades hur dessa bestämmelser ska tolkas när en begäran om att få ut handlingar rör ett dotterbolag till organ som finns intaget i Bilagan.⁴⁷⁹ Målet rörde en begäran om utlämnande av handlingar hos Chalmersfastigheter AB som i sin tur ägdes av Stiftelsen Chalmers tekniska högskola och Chalmers tekniska högskola AB. De två senare organen finns intagna i den ovan beskrivna Bilagan till OSL och ska tillämpa bestämmelserna om handlingsoffentlighet i all sin

⁴⁷⁶ Prop. 1975/76:160 s. 133 f.

⁴⁷⁷ Prop. 1973:90 s. 232 f. Beslutande politiska församlingar – riksdagen samt fullmäktige på lokal och regional nivå – jämställs med myndighet vid tillämpningen av 2 kap. TF, se 2 kap. 5 § TF. Därtill ska rätten att ta del av allmänna handlingar även gälla hos vissa juridiska personer som en kommun har ett rättsligt bestämmande inflytande över, se 2 kap. 3 § offentlighets- och sekretesslagen (2009:400), OSL. Detta gäller exempelvis för helägda kommunala bolag.

⁴⁷⁸ Jfr t.ex. 1 kap. 17 §, 2 kap. samt Bilagan till HL.

⁴⁷⁹ HFD står i detta sammanhang för Högsta förvaltningsdomstolens årsbok. Förkortningen används även för att benämna domstolen som sådan.

verksamhet, medan Chalmersfastigheter AB inte finns med i Bilagan. HFD kom fram till att det inte förelåg någon rätt att ta del av handlingarna hos Chalmersfastigheter AB enligt TF. Domstolen konstaterade inledningsvis att bolaget inte fanns intaget i Bilagan och fann sedan att bolaget inte heller på någon annan grund skulle jämföras med myndighet. Det spelade enligt HFD ingen roll att Stiftelsen Chalmers tekniska högskola och Chalmers tekniska högskola AB fanns intagna i Bilagan eftersom dessa två i förhållande till Chalmersfastigheter AB fick betraktas som fristående till varandra.⁴⁸⁰

Rätten att ta del av allmänna handlingar kan därmed dels vara beroende av hur verksamheten är organiserad hos en enskild utbildningsanordnare, dels hur väl lagstiftaren har lyckats anpassa lagstiftningen till nya förhållanden och fört in nya organ i Bilagan till OSL.⁴⁸¹

Gränsdragningsproblematiken som beskrivits ovan kan naturligtvis även uppstå i förhållande till exempelvis Karlstads universitet beroende på de samarbeten, uppdrag och andra avtal universitetet ingår. Det går t.ex. att diskutera hur Karlstads universitets Holding AB och dess dotterbolag Karlstads universitets Uppdrags AB samt Karlstads universitets Innovation AB ska bedömas i förhållande till myndighetsbegreppet i TF. Karlstads universitet fungerar som moderbolag till Holding AB, medan Holding AB är moderbolag till Uppdrags AB och Innovation AB. De tre senare är i formell mening fristående aktiebolag även om myndigheten Karlstads universitet äger dem till 100 procent. I enlighet med HFD:s resonemang i HFD 2014 ref. 70 torde dock dessa bolag inte omfattas av principen om handlingsoffentlighet i TF eftersom de inte kan betraktas som en del av *myndigheten* Karlstads universitet. Inte heller finns de intagna i bilagan till OSL.

Utifrån de direktiv, beslut och avtal som föreligger mellan universitetet och bolagen kan dock de handlingar som är adresserade till och finns hos bolagen på goda grunder komma att anses *förvarade* hos

⁴⁸⁰ Jfr RÅ 2008 ref. 6. I vissa fall kan det vara svårt att överhuvudtaget kategorisera ett visst organ. Se t.ex. om Svenska Akademien, Kammarrätten i Stockholms dom den 29 maj 2018 i mål 3982-18, som kammarrätten ansåg inte var en myndighet eller att organet på annan grund skulle tillämpa bestämmelserna i TF om allmänna handlingar.

⁴⁸¹ Organ kan naturligtvis även komma att tas bort från Bilagan när ett sådant t.ex. upphört med sin verksamhet, se exempelvis prop. 2016/17:208 s. 86 ff.

Karlstads universitet. De skulle därmed ändå vara allmänna handlingar hos universitetet, trots att bolagen i sig inte är skyldiga att tillämpa 2 kap. TF. Hur detta närmare ska förstås ska diskuteras ytterligare i nästföljande avsnitt.

4. Rekvisitet förvarad

Enligt 2 kap. 4 § TF ska en handling för att anses som allmän hos en viss myndighet *förvaras* där. Rekvisitet är även centralt vid en begäran om utlämnande av en handling eftersom det enligt huvudregeln i 2 kap. 17 § TF är hos en myndighet som faktiskt förvarar en viss handling som en begäran om utlämnande ska göras. En annan sak är att flera myndigheter samtidigt kan förvara en viss handling – i betydelsen ett visst betydelseinnehåll – t.ex. när originalet finns hos en myndighet samtidigt som en kopia av samma handling finns hos en annan myndighet.

Som utgångspunkt gäller att en handling anses förvarad när den faktiskt befinner sig i myndighetens lokaler, men även handlingar som tillfälligt befinner sig utanför myndigheten – t.ex. tentor i en lärares bostad eller handlingar som tillfälligt lånats ut till annan myndighet – anses förvarade hos myndigheten.⁴⁸² En del av bedömningen är härmed att identifiera gränsen för *myndigheten* där begäran görs.⁴⁸³ Exempel på när detta kan visa sig vara problematiskt att avgöra, är när en myndighet använder sig av externa organ vid t.ex. anställningsärenden eller ger uppdrag till konsulter i olika avseenden. En fråga som då kan uppstå är om en myndighet ska anses förvara en viss handling redan när den kommer in till det organ som har givits ett visst uppdrag, eller om kriteriet kan anses uppfyllt först när det enskilda organet lämnar över handlingarna till myndigheten.⁴⁸⁴ Det är i denna kontext diskussionen i avsnitt 3 om KAU:s olika bolag ska förstås.

⁴⁸² Prop. 1975/76:160 s. 122 och Bohlin, Offentlighetsprincipen, 9:e uppl., Stockholm 2015, s. 41 f. Se om vissa uttryckligt angivna undantag i 2 kap. 10 och 11 §§ TF och vidare bl.a. HFD 2015 ref. 45.

⁴⁸³ Jfr avsnitt 3.

⁴⁸⁴ Om kriteriet *inkommen* (kommit in), se vidare avsnitt 5.

Inledningsvis kan poängteras att någon utvidgning av myndighetsbegreppet inte varit aktuellt i mål där dessa frågeställningar aktualiserats. Beroende på omständigheterna i det enskilda fallet, ofta kopplat till någon form av avtal om samarbete mellan en myndighet och det enskilda organet, har dock HFD ansett att en handling *kan* komma att anses förvarad av myndigheten redan när den kommer in till det enskilda organet. HFD har här laborerat med en form av *tillgänglighetsrekvisit*.⁴⁸⁵ Om det kan visas att myndigheten har haft inflytande över processen och genom avtalet haft tillgång till de handlingar som förvaras hos det enskilda organet, har handlingarna ansetts tillgängliga och förvarade hos myndigheten trots att de kanske rent faktiskt aldrig har befunnit sig hos myndigheten.⁴⁸⁶ Om det står klart att ett organ inte formellt kan räknas till en viss myndighet, eller på annat sätt jämföras med en myndighet, kan det därmed ändå bli fråga om att bedöma huruvida myndigheten ”förvarar” handlingen och kanske ändå är skyldig att lämna ut den på begäran. Detta skulle kunna tänkas bli fallet i fråga om handlingar hos de bolag som är knutna till universiteten på ett eller annat sätt.⁴⁸⁷ Särskilt med tanke på att dessa bolag i många fall faktiskt bedriver sin verksamhet i universitetens lokaler.

I 2 kap. 6 § TF regleras särskilt vad som gäller för *upptagningar*. Enligt denna bestämmelse anses en upptagning förvarad hos en myndighet ”... om upptagningen är tillgänglig för myndigheten med tekniskt hjälpmedel som myndigheten själv utnyttjar för överföring i sådan form att den kan läsas eller avlyssnas eller uppfattas på annat sätt.” Enligt bestämmelsens ordalydelse kan det därmed i normalfallet ställas krav på att en myndighet ska använda sina befintliga datasystem etc. för att göra en viss handling tillgänglig.⁴⁸⁸ En fråga som inte kan anses helt klarlagd vad gäller ett universitets möjligheter i detta hänseende är att det inom ramen för ett universitets verksamhet, som i regel är mycket vittomfattande, kan finnas program som skulle kunna användas för att läsa en viss handling men att dessa inte används av universitetets *centralt* placerade administration. Att ett universitet vid en

⁴⁸⁵ Bohlin, Offentlighetsprincipen, 9:e uppl., Stockholm 2015, s. 45.

⁴⁸⁶ Från praxis kan nämnas senast HFD 2017 ref. 15. Jfr bl.a. RÅ 1984 2:49, RÅ 1996 ref. 25 samt JO 2012/13 s. 464.

⁴⁸⁷ Jfr avsnitt 3.

⁴⁸⁸ Jfr bl.a. RÅ 1976 ref. 122.

begäran skulle vara skyldig att inventera all programvara och teknisk kompetens vid universitetet torde inte kunna krävas. Om universitetets IT-avdelning relativt enkelt skulle ha möjlighet att t.ex. säkert dekryptera en viss fil som innehåller en handling skulle dock förvaringskriteriet sannolikt anses uppfyllt.

Till 2 kap. 6 § 1 st. TF om upptagningar beskriven ovan finns en särregel intagen i bestämmelsens andra stycke. I 2 kap. 6 § 2 st. TF stadgas att "[e]n sammanställning av uppgifter ur en upptagning för automatiserad behandling anses dock förvarad hos myndigheten endast om myndigheten kan göra sammanställningen tillgänglig med rutinbetonade åtgärder..." Sådana sammanställningar som här beskrivs brukar betecknas *potentiella handlingar* och innebär att sammanställa uppgifter ur exempelvis en databas som Ladok.⁴⁸⁹ Med rekvisitet *rutinbetonade åtgärder* fastslås att kravet på att göra sådana sammanställningar endast infinner sig om åtgärden inte är allt för betungande för myndigheten. I praxis har HFD slagit fast att en sammanställning som beräknades ta 4–6 timmar i arbetsinsats att ta fram, inte kunde betraktas som rutinbetonad.⁴⁹⁰ *Sammanställningen* bedömdes därför inte vara förvarad hos myndigheten och ansågs därmed inte heller vara en allmän handling.

5. Rekvisitet inkommen

Rekvisitet inkommen är ett av de alternativa rekvisit – det andra är rekvisitet upprättad som behandlas i nästa avsnitt – som, tillsammans med de ovan behandlade, konstituerar att en viss handling är allmän enligt 2 kap. TF. Om en *handling* som *förvaras* hos en *myndighet* även anses *inkommen* till myndigheten, är den att betrakta som en allmän handling. I 2 kap. 4 § TF hänvisas vidare till 2 kap. 9 § TF för närmare ledning om när en handling ska anses inkommen.

⁴⁸⁹ Jfr t.ex. JO 2006/07 s. 478 och Heed, SEKRETESS! Handbok om offentlighets- och sekretesslagstiftningen, 18:e uppl., Stockholm 2017, s. 17 f.

⁴⁹⁰ HFD 2015 ref. 25.

Enligt huvudregeln i 2 kap. 9 § 1 st. TF anses en handling inkommen till en myndighet när den har *anlänt* alternativt när den *kommit behörig befattningshavare till handa*. Rekvisitet tar alltså sikte på sådana handlingar som kommer utifrån till myndigheten.⁴⁹¹

En students tentamenssvar blir med denna utgångspunkt allmän handling i den stund dessa lämnas in.⁴⁹² Ett med denna utgångspunkt svårförenligt synsätt är det som Justitieombudsmannen, JO, anlade i ett beslut från tidigt 1990-tal.⁴⁹³ I det beslutet ansåg dåvarande JO Ragnemalm att en tentamenshandling där ansvarig lärare hade lagt till kommentarer och anteckningar på själva tentan, skulle betraktas som en av myndigheten framställd handling.⁴⁹⁴ En sådan handling ansåg JO var *upprättad* och därmed allmän handling först i samband med att det ärende handlingen hörde till hade slutbehandlats. Ett sådant ärende fick enligt JO anses slutbehandlat först när examinator ”... undertecknat samtliga tentamenslistor”, vad som i dag närmast motsvarar den digitala attestering som examinator ansvarar för kopplat till varje examinerande moment. En inlämnad tentamen där rättande lärare lagt till kommentarer i samband med rättningen skulle därmed inte vara en allmän handling förrän tentamensresultatet anslås, vanligtvis närmare tre veckor efter tentamensskrivningen.

En som inte håller med JO är Bejstam, som inte kan se annat än att en inlämnad tentamen blir allmän i och med inlämningen och att det inte finns någon särreglering eller undantag som skulle kunna förändra

⁴⁹¹ I enskilda fall kan olika organ inom samma myndighet betraktas som så självständiga i förhållande till varandra att en handling som skickas mellan det ena till det andra organet ses som inkomna hos det senare, jfr 2 kap. 11 § TF.

⁴⁹² Nilsson Rådeström, Handlingsoffentlighet och sekretess i universitets utbildningsverksamhet, i Edström, Lindholm & Mannelqvist (red.), Jubileumsskrift till juridiska institutionen 40 år, Umeå 2017, s. 266. Se även Karlstads universitet, Policy för hantering av allmänna handlingar, dnr. C2018/217, s. 9 och Umeå universitets sida om offentlighet- och sekretess på universitetets hemsida, <https://www.aurora.umu.se/regler-och-riktlinjer/juridik/offentlighet-och-sekretess/> (20200914).

⁴⁹³ Se JO-beslut den 18 juli 1991 dnr. 3980-1990.

⁴⁹⁴ Om kommentarerna nedtecknas vid sidan om själva tentamen, har HFD ansett att dessa kan betraktas som s.k. minnesanteckningar enligt 2 kap. 12 § TF och dessa ska då inte betraktas som allmänna handlingar så länge de inte tas om hand för arkivering, se RÅ 1977 Ab 494.

den slutsatsen.⁴⁹⁵ Att detta möjligen komplicerar administrationen av examinationen är inte heller ett skäl som förändrar handlingarnas karaktär. För att använda Bejstams ord: ”Som universitetslärare och examinators kan jag visserligen tycka att det skulle vara en fördel att tentamenshandlingar inte vore allmänna under den tid jag ägnar åt bedömning av studenternas svar, men detta gör inte att jag kan se annat än att bestämmelserna [regleringen i TF, förf. anm.] har den innebörden jag här redogjort för.”⁴⁹⁶

En slutsats som följer av JO:s tolkning i jämförelse med utgångspunkten att en tenta anses inkommen och allmän vid inlämning, är att en inlämnad tentamen kan komma att ändra karaktär från allmän, till ej allmän, beroende på om ansvarig lärare har inlett rättningen av densamma.⁴⁹⁷ Det framgår inte uttryckligen av JO:s resonemang att dessa utgångspunkter ska gälla parallellt, men resonemanget synes förutsetta att så är fallet.

Om både inkommen- och upprättadrekvisitet kan anses gälla parallellt i ett fall som detta går det även att ställa frågan om vissa tentor i ”samma hög” kan betraktas som allmänna i och med att rättande lärare ännu inte rättat just dessa tentor, medan andra inte är det just p.g.a. att läraren inlett rättningen av och lämnat kommentarer på dessa tentor? En ytterligare fråga uppkommer om vad som gäller om flera lärare varit inblandade på en kurs och skrivit tentamensfrågor? I praktiken innebär detta att tentamenssvar kopplade till en enskild students tentamen kan befinna sig hos flera lärare samtidigt. Dessutom kan flera lärare ha kommit olika långt i sin rättning av sina specifika frågor. Sådana gränsdragningsproblem är en naturlig del av i princip all rättslig tolkning, men oklarheten innebär samtidigt att det är upplagt för en inkonsekvent bedömning av frågan om inlämnade tentamenssvar i det enskilda fallet ska anses vara allmänna handlingar eller inte, något som inte kan sägas vara direkt positivt och inte heller torde vara i linje med hur bestämmelserna bör tolkas.

⁴⁹⁵ Bejstam, Förvaltningsrätt i högskolan – i praktiken, i Festskrift till Hans-Heinrich Vogel, Lund 2008, s. 19 ff.

⁴⁹⁶ Bejstam, Förvaltningsrätt i högskolan – i praktiken, i Festskrift till Hans-Heinrich Vogel, Lund 2008, s. 21.

⁴⁹⁷ HFD har framhållit det principiellt problematiska med en sådan ordning vid tillämpning av bestämmelserna i 2 kap. TF, se HFD 2019 ref. 24 p. 20-25.

För egen del anser jag att båda dessa tolkningar i och för sig är rimliga. Att ett tentamenssvar är att anse som inkommet och allmänt i den stund som studenten i tentamenssalen (eller elektroniskt) lämnar in detta ligger å ena sidan i linje med de grundläggande tankarna bakom principen om handlingsoffentlighet, att en handling ska anses allmän så snart som möjligt efter den har kommit myndigheten till handa.⁴⁹⁸ Å andra sidan kan detta leda till negativa (administrativa) konsekvenser, i alla fall gällande de uppgifter som lämnas in och hanteras i fysisk form där också kommentarer och poäng förs på den aktuella examinationsuppgiften direkt. För att inte möjligheten att ändra t.ex. poängen på en tentamen – utan att denna förändring är spårbar genom en tidigare utlämnad tentamen – ska gå förlorad synes tolkningen att den inlämnade tentamen är allmän först när examinationsärendet är slutbehandlat vara likväl rimlig. Även den grundläggande förvaltningsrättsliga utgångspunkten att en myndighet ska kunna arbeta med ett ärende fram tills beslut utan allmänhetens insyn, och därmed även ha möjlighet att ändra själva beslutsinnehållet innan handläggningen är avslutad, upprätthålls om ett tentamenssvar inte anses som en allmän handling innan rättning m.m. är färdig.⁴⁹⁹

Sammanfattningsvis håller jag dock med Bejstam i hans slutsatser att en inlämnad tenta enligt bestämmelserna i 2 kap. TF är förvarad och inkommen i den stund den lämnas in, vilket även innebär att den då ska betraktas som en allmän handling. Några särregler eller undantag finns inte i 2 kap. TF för dessa typer av handlingar. Att en sådan tolkning är administrativt betungande kan (tyvärr) inte vara ett argument i sammanhanget.

En särskild bestämmelse i 2 kap. 9 § TF tar sikte på sådana *upptagningar* som även omfattas av handlingsbegreppet enligt 2 kap. 3 § TF. I enlighet med 2 kap. 9 § 1 st. 2 men. TF ska en upptagning anses inkommen när den anses förvarad enligt 2 kap. 6 § TF, med det tillägget att handlingen ska ha gjorts tillgänglig för myndigheten av någon *annan*. Genom läsning av både 2 kap. 6 § och 2 kap. 9 § 1 st. 2 men. TF kan en inkommen upptagning anses föreligga när den är tillgänglig för

⁴⁹⁸ Det finns t.ex. inget krav på registrering eller diarieföring för att en viss handling ska bedömas som allmän.

⁴⁹⁹ Jfr dock om möjligheten till partsinsyn enligt 10 § FL. Se även Bejstam, Förvaltningsrätt i högskolan – i praktiken, i Festskrift till Hans-Heinrich Vogel, Lund 2008, s. 24 f.

myndigheten med tekniskt hjälpmedel som myndigheten förfogar över och det är någon annan som gjort den tillgänglig för myndigheten.⁵⁰⁰ När t.ex. en student har färdigställt en inlämningsuppgift på sin dator kan den naturligtvis inte redan då anses som en allmän handling hos universitetet. I den stund studenten ”laddar upp” inlämningsuppgiften till exempelvis en lärplattform som det aktuella universitetet använder eller skickar den med e-post direkt till en lärare, och denne kan ta del av den genom sin arbetsdator är den däremot förvarad och inkommen till universitetet.⁵⁰¹ I enlighet med slutsatserna ovan spelar det därmed ingen roll om t.ex. ansvarig lärare har skrivit ut den och inlett rättning av densamma med kommentarer på utskriften alternativt rättat direkt inom ramen för lärplattformen. Denna beskrivning torde snarare förstärka slutsatsen att den inlämnade uppgiften som återfinns uppladdad på lärplattformen är en allmän handling, oavsett hur ansvarig lärare sedan agerar.

Universitetsanställda ska som huvudregel inte använda sin arbetsplats adress eller e-postadress för privata ärenden.⁵⁰² Om så ändå sker kan sådana brev, meddelanden etc. som enligt huvudregeln i 2 kap. 9 § 1 st. TF skulle betraktas som inkomna och allmänna handlingar, komma att omfattas av ett undantag i 2 kap. 8 § TF, vilket innebär att materialet inte anses vara allmänna handlingar.⁵⁰³ Enligt denna bestämmelse görs skillnad på handlingar som ”gäller ett ärende eller någon annan fråga som ska handläggas av myndigheten” och en handling som ”är avsedd för mottagaren endast som innehavare av annan ställning”. En förutsättning är även att brevet etc. ska vara ställt personligen till den anställde. Utöver rent privat korrespondens kan det även finnas flertalet anställda som har legitima ”dubbla” roller, som t.ex. förtroendevald i en kommun, facklig representant eller redaktör

⁵⁰⁰ Jfr avsnitt 4.

⁵⁰¹ Jfr Bejstam, Förvaltningsrätt i högskolan – i praktiken, i Festskrift till Hans-Heinrich Vogel, Lund 2008, s. 20.

⁵⁰² Se t.ex. Karlstads universitet, Policy för hantering av allmänna handlingar, dnr. C2018/217, s. 15. Jfr även det olämpliga i det omvända förfarandet, att använda privata kommunikationskanaler i myndighetsärenden, se vidare avsnitt 7.

⁵⁰³ Det finns även vissa andra särregler och undantag reglerade i 2 kap. TF som inte kommer behandlas närmare i detta sammanhang, se t.ex. 2 kap. 9 § 2 och 3 st. samt 13 och 14 §§ TF.

hos en fristående vetenskaplig tidskrift. Material som skickas till en anställd i en sådan roll anses i enlighet med 2 kap. 8 § TF inte som allmänna handlingar hos universitetet.⁵⁰⁴

HFD har i enlighet med utgångspunkten ovan slagit fast att rent privata uppgifter helt och hållet faller utanför principen om handlingsoffentlighet.⁵⁰⁵ Det som kan poängteras är att *blandade meddelanden* där det ingår både uppgifter som rör myndighetens verksamhet, samt rent privata uppgifter blir allmänna i sin helhet.⁵⁰⁶ I RÅ 1978 Bb92 fastslog HFD att ett brev från ett antal studenter till en universitetsinstitution, som handlade om den bedrivna undervisningen vid institutionen skulle betraktas som en allmän handling, trots institutionens bestriktande. Bedömningen är i fall som dessa, av naturliga skäl, i hög grad beroende av omständigheterna i det enskilda fallet och det är lika klart att det i det enskilda fallet kan vara svårt att bedöma om en viss fråga rör myndighetens verksamhet eller inte.

6. Rekvisitet upprättad

Rekvisitet upprättad är det andra alternativa rekvisit som, tillsammans med de tidigare behandlade, konstituerar att en handling ska anses som allmän eller inte. Om en *handling* som *förvaras* hos en *myndighet* även anses *upprättad* av myndigheten, är den att betrakta som en allmän handling. Rekvisitet upprättad finns således intaget i 2 kap. 4 § TF, men för närmare ledning hänvisas i 2 kap. 4 § TF till 2 kap. 10 § TF.

Enligt huvudregeln anses en handling upprättad när den har expedierats. Med expedierad avses i första hand när myndigheten, antingen p.g.a. krav i författning eller på eget bevåg, skickar iväg en handling så att den lämnar myndigheten på något sätt. Genom expedieringen av handlingen anses den därmed upprättad och allmän.⁵⁰⁷ Vissa undantag

⁵⁰⁴ Se från praxis t.ex. RÅ 1987 ref. 147, Kammarrätten i Sundsvalls dom den 9 augusti 2016 i mål nr 1293-16 och Kammarrätten i Jönköpings dom den 27 mars 2017 i mål nr 213-17.

⁵⁰⁵ Se HFD:s dom den 22 maj 2018 i mål nr 1947-18.

⁵⁰⁶ Jfr Bohlin, Offentlighetsprincipen, 9:e uppl., Stockholm 2015, s. 68.

⁵⁰⁷ En annan sak är att en handling i det enskilda fallet inte längre bedöms vara en allmän handling hos den aktuella myndigheten p.g.a. att den genom expedieringen inte längre finns förvarad hos myndigheten, jfr avsnitt 4. Om handlingen har skickats till en annan myndighet

finns, bl.a. vid s.k. underhandskontakter gällande material som ännu inte föreligger i sin slutgiltiga form. I sådana fall anses inte det över-
sända materialet expedierat och upprättat hos avsändaren.⁵⁰⁸

Till begreppet expedierad hänförs även den situation när myndig-
heten håller en viss handling tillgänglig för t.ex. avhämtning eller ned-
laddning. När en lärare laddar upp en hemtentamensuppgift för stu-
denterna att ladda ned kan man således hävda att universitetet därmed
har expedierat densamma och att den då är upprättad och allmän enligt
2 kap. 4 och 10 §§ TF. Detsamma gäller tentor som skrivits ut och delas
ut i en skrivningssal.⁵⁰⁹ Samma utgångspunkt gäller för material som
är tillgängligt genom universitetets webbplats.

Om en handling inte har expedierats finns det kompletterande be-
stämmelser som får tillämpas för att avgöra om och i så fall när en viss
handling ska anses upprättad och allmän. Enligt 2 kap. 10 § 1 st. 2 men.
TF gäller att en handling ”som inte har expedierats anses upprättad när
det ärende som den hänför sig till har slutbehandlats hos myndigheten
eller, om handlingen inte hänför sig till ett visst ärende, när den har
justerats av myndigheten eller färdigställts på annat sätt.” Om en hand-
ling hör till ett ärende kommer således en sådan handling inte anses
som allmän innan ärendet har behandlats färdigt.⁵¹⁰ Efter den tidpunk-
ten blir dock alla handlingar i ärendet som framställts av myndigheten
att anse som upprättade (om inga andra särregler finns) och allmänna.
Om en viss handling inte tillhör ett ärende är istället kravet att den ska
vara justerad eller på annat sätt färdigställd. Om något har justerats
eller inte torde vanligtvis inte vara svårt att avgöra. Mer problematiskt
kan det vara att bedöma huruvida en viss handling på annat sätt är fär-
digställd. Från praxis kan noteras att det faktum att ett e-postmed-
delande har skickats internt mellan två anställda på ett universitet inte

kan det anses ligga inom ramen för en myndighets serviceskyldighet, enligt 6 § FL, att infor-
mera den enskilde om att begäran om utlämnande av handlingen då istället kan göras hos
den myndighet som tagit emot handlingen, där handlingen då är *inkommen*, jfr avsnitt 5.

⁵⁰⁸ Jfr 2 kap. 12 § 2 st. TF, prop. 1975/76:160 s. 169 f. samt t.ex. RÅ 1999 ref. 36. Se även
Bohlin, Offentlighetsprincipen, 9:e uppl., Stockholm 2015, s. 94 ff.

⁵⁰⁹ Jfr t.ex. Karlstads universitet, Policy för hantering av allmänna handlingar, dnr.
C2018/217, s. 9.

⁵¹⁰ Jfr avsnitt 5 om problematiken med tentor som lämnas in av studenter och som lärare
sedermera rättar och lämnar kommentarer på.

ansetts innebära att det ivägskickade meddelandet därmed ska betraktas som färdigställt och upprättat.⁵¹¹ Interna mötesprotokoll som på ett eller annat sätt justeras och/eller på annat sätt färdigställs och sänds ut till berörda torde dock vara upprättade i TF:s mening och således allmänna.⁵¹²

2 kap. 10 § 2 st. TF inleds med lokutionen "[i]stället för det som föreskrivs i första stycket gäller ..." och sedan räknas i tre punkter upp vissa särskilda handlingstyper som tillsammans med de specifikt uppställda förutsättningarna i punkterna, ska ligga till grund för bedömningen när dessa handlingar anses upprättade. Den första punkten är av särskilt intresse inom universitetsvärlden. Enligt den punkten ska "... diaries, journaler samt sådana register eller andra förteckningar som förs fortlöpande ..." anses som upprättade när handlingen "har färdigställts för anteckning eller införing."

Som exempel på sådana register eller andra förteckningar som förs fortlöpande har HFD fastslagit att detta omfattar bl.a. s.k. cookiefiler och historikfiler som kan kopplas till en individs användning av en webbläsare. Detsamma gäller e-postloggar över in- och utgående e-post, och detta oavsett om enskilda meddelanden som finns med i loggen inte ska betraktas som allmänna handlingar.⁵¹³

I HFD 2015 ref. 4 prövades huruvida de elektroniska kalendrar som tillhörde Lunds universitets rektor, vice rektor samt studierektorer skulle anses upprättade enligt TF:s bestämmelser och därmed var allmänna handlingar.⁵¹⁴ De var inte expedierade och således inte upprättade enligt huvudregeln i 2 kap. 10 § 1 st. TF. Inte heller kunde de, enligt HFD, anses höra till något ärende som slutbehandlats eller justerats eller på annat sätt ansetts färdigställda. Det som HFD slutligen uppehöll sig vid var huruvida de elektroniska kalendrarna kunde anses vara

⁵¹¹ Se HFD 2013 ref. 86.

⁵¹² Bestämmelsen om minnesanteckningar i 2 kap. 9 § 1 st. TF synes inte tillämplig i ett sådant fall eftersom den anknyter till ett *ärendes beredning eller föredragning*. Ett protokoll från t.ex. ett ämnesmöte kan svårligen anses hänförligt till ett särskilt ärendes beredning eller föredragning.

⁵¹³ Se RÅ 1998 ref. 44, RÅ 1999 ref. 18 I och II samt HFD:s dom den 19 juni 2017 i mål nr 6569-16.

⁵¹⁴ Kalendrarna var sådana som är möjliga att använda i programmet Microsoft Outlook.

ett sådant register eller annan förteckning som förs fortlöpande. En sådan handling blir, som nämnts, allmän redan när handlingen har färdigställts för anteckning eller införing. Efter bl.a. en jämförelse med de tidigare behandlade exemplen e-postloggar och historikfiler, ansåg HFD att en elektronisk kalender inte kan betraktas som att den förs fortlöpande i den mening som avses i 2 kap. 10 § 2 st. 1 p. TF. De elektroniska kalendrarna ansågs i och med detta inte vara allmänna handlingar och det förelåg därmed ingen skyldighet att lämna ut dem. Till samma slutsats kom HFD i fråga om en myndighetsanställds hemkatalog på arbetsdatorn. I likhet med resonemanget som fördes ifråga om de elektroniska kalendrarna ansågs hemkatalogen så randomiserad och styrd av den enskilde anställda att den inte kunde anses som ett sådant register eller förteckning som förs fortlöpande.⁵¹⁵

7. Utlämnandebeslut och vissa frågor rörande överprövning av sådana beslut

Möjligheten att överpröva beslut i utlämnandeärenden regleras dels i 2 kap. 19 § TF, dels i 6 kap. OSL. Enligt 6 kap. 3 § 1 st. OSL är det i första hand den anställda som ”enligt arbetsordningen eller på grund av särskilt beslut, har ansvar för vården av en handling” som ska pröva om en handling ska lämnas ut. Om det enligt den anställda föreligger tveksamheter i utlämnandefrågan ska den anställda ”låta myndigheten göra prövningen, om det kan ske utan onödigt dröjsmål.” Därutöver fastslås i 6 kap. 3 § 2 st. OSL att myndigheten *ska* göra en prövning, om den anställda har vägrat lämna ut en handling eller lämnat ut den med förbehåll och den enskilde begär en sådan prövning av myndigheten.⁵¹⁶

⁵¹⁵ HFD:s dom den 27 februari 2018 i mål nr 5561-17 (se även 5562-17, 5637-17 och 5639-17).

⁵¹⁶ Att lämna ut en handling med förbehåll innebär att en handling lämnas ut under förutsättning att den som får ut handlingen inte får vidare de uppgifter som denne fått ut, se bl.a. 10 kap. 14 § 1 st. OSL. Vid ett sådant utlämnande följer det straffrättsliga ansvaret om brott mot tystnadsplikt med förbehållet. En enskild kan således straffas även fast dessa bestämmelser i första hand är tillämpliga gentemot anställda som är en del av den aktuella myndighetens verksamhet, se 10 kap. 14 § 2 st., 13 kap. 5 § 2 st. och 14 kap. 2 § 1 st. OSL.

Kopplat till universitetens verksamhet kan man i enlighet med ovan lagstadgade distinktion dels identifiera anställda – administratörer, registrator, lärare m.fl. – som har ansvaret för *vården* av olika handlingar, dels identifiera myndigheten universitetet. *Myndigheten* är i detta fall den som särskilt delegerats befogenheten att besluta i dessa frågor, t.ex. en förvaltningschef. Om delegation ej har skett är det myndighetens ledning som ska ansvara för beslutet.⁵¹⁷ En viktig del av distinktionen mellan myndighetens anställda och myndigheten som sådan är det som framgår av 6 kap. 3 § 3 st. OSL. Av denna bestämmelse följer dels att den enskilde ska informeras om att denne kan få myndighetens prövning, dels att det krävs ett *skriftligt beslut av myndigheten* för att ett utlämnandebeslut ska kunna överklagas. Ett hänskjutande av utlämnandefrågan från en anställd till myndigheten är således inte att betrakta som ett överklagande, utan en form av myndighetsintern kvalitetskontroll av frågan som sådan (en kontroll som alltså i vissa fall myndigheten är skyldig enligt lag att genomföra). Vissa viktiga rättsföljder – som möjligheten att överklaga – är dock, som sagt, kopplade till ett sådant hänskjutande.

Ett skriftligt beslut av myndigheten kan sedan överklagas till kamrarrätt, KamR, och vidare till HFD enligt 6 kap. 8 och 9 §§ OSL. Enligt 6 kap. 7 § OSL är det endast *sökanden* – alltså den som begärde ut handlingen hos myndigheten – som har rätt att överklaga ett beslut om att inte få ut en handling, delar av en handling eller ett utlämnande som förenats med förbehåll.⁵¹⁸ Om sedan sökanden har framgång med sitt överklagande i t.ex. KamR och domstolen beslutar att en viss handling, eller uppgifter ur en handling, ska lämnas ut finns det ingen möjlighet för någon annan att överklaga det beslutet. Sökanden har naturligtvis inget intresse av att överklaga eftersom domslutet har gått dennes väg. Sökanden har inte heller rätt till det. Men inte heller en enskild som anser sig lida skada eller men av att en viss uppgift lämnas ut, eller den

⁵¹⁷ Jfr t.ex. 2–5 §§ myndighetsförordningen (2007:515). Noterbart är att rektor vid KAU inte delegerat denna befogenhet, utan den ligger alltså i dagsläget kvar hos rektor.

⁵¹⁸ Se även 2 kap. 19 § TF, prop. 1975/76:160 s. 203 f. och prop. 1979/80:2 Del A s. 363. Jfr Bohlin, Offentlighetsprincipen, 9:e uppl., Stockholm 2015, s. 162.

myndighet vars beslut om utlämnande har ändrats, har rätt att överklaga domstolens beslut.⁵¹⁹

I RÅ 2003 ref. 18 I–III prövades frågan om ett universitet, eller en anställd hos universitetet som var ansvarig för visst forskningsmaterial, eller en enskild vars uppgifter fanns i det begärda materialet hade rätt att begära resning avseende en dom från KamR om att lämna ut vissa handlingar med förbehåll.⁵²⁰ Av målet framgår att alla inblandade synes införstådda med huvudregeln att de inte hade möjlighet att överklaga kammarrättens dom genom det ordinära besvärsväsendet enligt bestämmelserna i 6 kap. OSL. I stället ansökte de om resning och anförde att de borde ha rätt att få frågan prövad genom detta rättsmedel.

HFD ställde sig dock avvisande till ett sådant synsätt och framhöll att varken universitetet, den anställde eller den enskilde som fanns med i det utlämnande materialet hade rätt att ansöka om resning. Ansökningarna avvisades därför. Skälen till detta var huvudsakligen att talerätten vid resning, som utgångspunkt ska vara desamma som när frågan prövas på ordinär väg. HFD ansåg det inte visat i målet att det förelåg sådana *extraordinära* omständigheter som i övrigt skulle kunna ligga till grund för att bevilja resning.⁵²¹

I ett annat mål med koppling till universitetsvärlden – HFD 2014 ref. 28 – som också formellt rörde en ansökan om resning, berördes frågan om en enskild kan vara anonym vid begäran om utlämnande av en allmän handling och huruvida detta även gäller när frågan om utlämnande, efter överklagande, ska prövas av domstol.

En person, som var anonym, hade vänt sig till Stockholms universitet och begärt ut ett antal handlingar. Universitetet avslag begäran med

⁵¹⁹ Se t.ex. RÅ 2004 not. 126 och RÅ 2005 not. 1. Jfr 2 kap. 19 § TF och 33 § förvaltningsprocesslagen (1971:291), FPL. Se även Bohlin, Offentlighetsprincipen, 9:e uppl., Stockholm 2015, s. 156 f.

⁵²⁰ Resning innebär kortfattat en möjlighet att få en sak prövad även efter den är slutligen avgjord – fått laga kraft. Det är ett s.k. *extraordinärt rättsmedel*, som för det förvaltningsprocessuella området i huvudsak finns reglerat i 11 kap. 13 § RF, och 37 b § FPL. Se vidare t.ex. Wennergren & von Essen, Förvaltningsprocesslagen m.m. En kommentar, 6:e uppl., Stockholm 2013, s. 460 ff. och Strömberg & Lundell, Allmän förvaltningsrätt, 26:e uppl., Stockholm 2014, s. 232 ff.

⁵²¹ För en mer nyanserad diskussion, se HFD:s domskäl och t.ex. Ragnemalm, ”Synnerliga skäl” för resning?, FT 2006 s. 91 ff. (s. 98 f.)

motiveringen att handlingarna var försvunna hos universitetet. Efter en tid överklagades beslutet men universitetet avvisade överklagandet som för sent inkommet.⁵²² Universitetets beslut att avvisa överklagandet, överklagades i sig till KamR. KamR kom dock fram till att universitetets beslut om avvisning var korrekt och avslog överklagandet.⁵²³ Några månader senare lämnades en anonym ansökan om resning in till KamR, som lämnade över den till HFD som rätt prövningsinstans.

När ärendet lämnades över till HFD uppstod frågan om ett mål överhuvudtaget kunde inledas med den aktuella ansökningshandlingen som grund. De bestämmelser som aktualiserades var dels dåvarande 2 kap. 14 § TF (nuvarande 2 kap. 18 § TF), dels 3 och 5 §§ FPL. Enligt den förra bestämmelsen får å ena sidan inte en myndighet i större utsträckning än vad som krävs för att pröva frågan om sekretess efterforska vem sökanden är. Huvudprincipen är således en rätt att vara anonym när man begär ut en allmän handling. Av 3 § FPL följer å andra sidan att en handling som ska inleda ett mål vid förvaltningsdomstol ska innehålla bl.a. personnummer och underförstått får förstås även namn.⁵²⁴ Om inte en påtalad brist i dessa delar kompletteras kan överklagandet, i enlighet med 5 § FPL, komma att avvisas.

HFD:s majoritet menade att dessa två regelkomplex ska läsas fristående från varandra, vilket innebär att anonymitetsskyddet i TF i princip inte sätter de förvaltningsprocessuella reglerna ur spel. Eftersom ansökan var anonym och det inte heller fanns intaget sådana kontaktuppgifter som skulle göra det möjligt att komplettera handlingen, ansåg HFD:s majoritet att handlingen inte uppfyllde de krav som gäller för att ett mål ska kunna inledas vid domstol. HFD kom därför aldrig att pröva resningsansökan i sak utan lämnade endast över handlingen till domstolens administrativa avdelning.⁵²⁵

⁵²² Vid ett överklagande är det beslutsmyndigheten som ska bedöma om överklagandet kommit in i rätt tid, och om så inte är fallet avvisa överklagandet, se 45 § FL. Överklagandetiden är enligt huvudregeln 3 veckor, se 44 § FL.

⁵²³ Kammarrätten i Stockholms beslut den 24 september 2013 i mål nr 5689-13.

⁵²⁴ Jfr Wennergren & von Essen, Förvaltningsprocesslagen m.m. En kommentar, 6:e uppl., Stockholm 2013, s. 46, till vilka även HFD hänvisar.

⁵²⁵ Jfr den i målet skiljaktige ledamoten Bull som anförde att kravet på kontaktuppgifter i FPL bör tillämpas restriktivt i just denna typ av mål för att det grundlagsfästa anonymitetsskyddet

8. Olämpligt agerande i ljuset av principen om handlingsoffentlighet

I föregående avsnitt har förutsättningarna för att en handling hos en myndighet ska betraktas som en allmän handling diskuterats, samt vissa frågor kopplat till utlämnande av handlingar. En annan aspekt som kan diskuteras är hur anställda inom den offentliga sektorn är skyldiga respektive borde agera i sin roll som företrädare för det allmänna i ljuset av principen. I detta avsnitt ska några exempel på principiellt olämpligt agerande lyftas fram. Även i detta avsnitt fokuseras på frågor som anknyter specifikt till principen om handlingsoffentlighet. Andra frågor som är intressanta att diskutera inom ramen för offentlighetsprincipen i vid mening, t.ex. repressalieförbudet för arbetsgivare vid utnyttjandet av meddelarfriheten, kommer inte att behandlas här.⁵²⁶

Ett exempel på olämpligt agerande som behandlats av JO är användningen av privata e-postkonton i angelägenheter som egentligen rör myndighetens verksamhet. I ett uppmärksammat fall kritiserade JO både Sjöfartsverket och Näringsdepartementet för att tjänstemän hade använt privata e-postadresser istället för myndighetsadressen vid kontakter som rörde inköp av nya räddningshelikoptrar.⁵²⁷ JO underströk ”... det allvarliga i att korrespondens om viktiga förhållanden, som har med myndighetens verksamhet att göra, på detta sätt helt har hanterats vid sidan av det reguljära systemet för registrering av allmänna handlingar.”⁵²⁸ I ärendet förekom även uppgifter om att företrädare för Sjöfartsverket vid kontakter med anmälaren uttryckligen anfört att *offentlighetsprincipen var direkt kontraproduktiv* i sammanhanget. JO

ska kunna upprätthållas och fylla sin funktion. Han ansåg att de uppgifter som fanns tillgängliga var tillräckliga. Se även Höök som påpekar det ”märkliga” i en sådan ordning som majoriteten i HFD ställde sig bakom, Höök, Allmänt och hemligt, Uppsala 2017, s. 82.

⁵²⁶ Se vidare t.ex. Axberger, Yttrandefrihetsgrundlagarna, Stockholm 2012, s. 140 ff. och Warnling-Nerep & Bernitz, En orientering i tryckfrihet & yttrandefrihet, 5:e uppl., Stockholm 2013, s. 22 ff.

⁵²⁷ JO 2017/18 s. 197. Jfr även JO-beslut den 23 maj 2017 dnr. 5924-2016.

⁵²⁸ JO 2017/18 s. 197 (s. 205 f.).

framhöll att ett sådant uttalande ”... är helt oacceptabelt, oavsett i vilket sammanhang det förekommit” och ”... medför naturligtvis en betydande risk för allvarlig förtroendeskada.”⁵²⁹

Ett anknytande, och aktuellt, exempel för många anställda inom universitetsvärlden med undervisningsuppdrag är kontakter med studenter i sociala medier. I dag när anställda är aktiva i olika typer av sociala medier, kan det uppstå tillfällen när studenter tar kontakt via dessa kanaler i frågor som berör verksamheten vid universitetet. I sådana fall kan det vara lämpligt att hänvisa till den anställdes e-postadress vid universitetet för att inte principen om handlingsoffentlighet ska riskeras att kringgås.

Ett annat exempel är en anställds användande av den e-postadress som tillhandahålls av myndigheten i rent privata angelägenheter. Som diskuterade i avsnitt 5 kan det i vissa fall visa sig svårt att avgöra om en handling som inkommit till en myndighet tillhör myndighetens verksamhet eller är av ren privat karaktär. En anställds användande av sin myndighetsadress även i frågor som är rent privata kan i ljuset av sådana gränsdragningsproblem betraktas som olämpligt. För det första eftersom det i det enskilda fallet kan uppstå frågetecken huruvida denne agerar i sin roll som myndighetsföreträdare eller som privatperson.⁵³⁰ För det andra eftersom det rent administrativt kan bli fråga om ett omfattande arbete vid en förfrågan om utlämnande av allmänna handlingar att bedöma vad som ska betraktas som material som rör myndighetens verksamhet respektive sådant material som bedöms vara rent privat korrespondens.

9. Avslutande kommentarer

I detta kapitel har den för svensk förvaltning centrala principen om handlingsoffentlighet stått i fokus. Som visats är rätten att ta del av allmänna handlingar kopplade till ett antal rekvisit som måste vara upp-

⁵²⁹ JO 2017/18 s. 197 (s. 200 och 206).

⁵³⁰ Myndighetens namn brukar t.ex. ofta framgå uttryckligen av e-postadressen, vilket kan påverka den som får det aktuella meddelandet och sedermera ska besvara detsamma.

fyllda. När en handling ska betraktas som en allmän handling och således tillgänglig för var och en är dock inte helt klart på förhand utan i det enskilda fallet kan delikata tolkningsproblem uppstå. Huruvida en skriven tentamen är allmän handling redan i den stund den lämnas in eller först när den är ”rättad och klar” är bara en av de frågor som ger utrymme för olika tolkningar.

Något som i enlighet med avgränsningen inledningsvis inte alls har berörts i denna uppsats är frågan om sekretess. Det kan därför i detta avslutande avsnitt poängteras att bara för att en handling bedöms vara en allmän handling, så behöver den inte vara offentlig. Om det finns en tillämplig sekretessbestämmelse kan uppgifter i den allmänna handlingen ändå vara hemliga i ett enskilt fall.⁵³¹ Många gånger saknas dock sekretessbestämmelser som är tillämpliga, vilket innebär att det då är möjligt att begära ut de allmänna – och offentliga – handlingarna.⁵³²

Principen om handlingsoffentlighet och offentlighetsprincipen i vid mening kan ses som en del av en än mer övergripande tanke om god förvaltning.⁵³³ Principen är grundlagsreglerad och intar således en rättslig särställning som särskilt betydelsefull. Transparens och öppenhet inom det allmännas verksamhet är även grundläggande delar i en modern rättsstat. Att anställda agerar på ett sätt som garanterar upprätthållandet av och respekten för de skyldigheter som principen ger uttryck för är därmed naturligtvis av grundläggande betydelse. Universitetssektorn bör enligt min uppfattning ligga i framkant när det gäller att slå vakt om de principer som ger uttryck för detta. Universitetsanställda bör därför naturligtvis agera i enlighet med principen om handlingsoffentlighet och möjliggöra insyn i verksamheten så långt möjligt.

⁵³¹ Inom universitetsvärlden kan nämnas sekretessbestämmelser som är tillämpliga för studie- och yrkesvägledare och i ärenden som gäller avskiljande av en student från en utbildning, se 23 kap. 5 och 6 §§ OSL. Därutöver regleras i 24 kap. OSL sekretess till skydd för enskild inom forskningsverksamhet.

⁵³² Jfr t.ex. Nilsson Rådeström, Handlingsoffentlighet och sekretess i universitets utbildningsverksamhet, i Edström, Lindholm & Mannelqvist (red.), Jubileumsskrift till juridiska institutionen 40 år, Umeå 2017, s. 271.

⁵³³ Jfr bl.a. art. 42 Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna och 7 § FL.

Om inte så sker är risken att även andra grundläggande förvaltningsrättsliga principer såsom legalitets- och objektivitetsprincipen kan komma att överträdas.⁵³⁴

⁵³⁴ Jfr 1 kap. 1 och 9 §§ RF, 5 § FL och t.ex. Bull, Thomas, *Global governance; need for a new theory or the return of an old friend?*, i Lind, Anna-Sara, Reichel, Jane (red.), *Administrative law beyond the state*, Stockholm 2013, s. 230 ff.

Rättsvetenskapliga studier vid Karlstads universitet

Skriftserien inrättades 2016 med syfte att skapa en smidig och effektiv publiceringskanal för forskare och forskarstuderande i rättsvetenskap vid Karlstads universitet. Alla publikationer i serien trycks av Karlstads universitets tryckeri och ges ut av universitetets förlag, Karlstad University Press.

Andra böcker i serien:

Per-Ola Wiklander,
Kommunal redovisning, 2016
Sebastian Lindroos-Moll,
*Värdering vid upprättande av
kontrollbalansräkning, 2020*

Böcker i serien kan beställas från
forlag@kau.se

Vänbok till Åsa Bergenheim

Denna vänbok är tillägnad professor Åsa Bergenheim med anledning av framtagandet av juristprogrammet vid Karlstads universitet. Åsa Bergenheim, numera professor emerita i pedagogiskt arbete och idéhistoria vid Umeå universitet, var rektor vid Karlstads universitet under åren 2011–2017. Vänboken ges ut inom ramen för skriftserien vid ämnet Juridik och innehåller uppsatser som spänner över ett brett akademiskt ämnesfält såsom idéhistoria, teologi, kultur- och rättsvetenskap.

Rättsvetenskapliga studier
vid Karlstads universitet

NR 3

ISBN 978-91-7867-174-8 (Tryck)

ISBN 978-91-7867-179-3 (Pdf)

